

Рудольф Ташнер

**У що вірити. 10 пропозицій для
освічених людей**

Передмова

У цій книжці подано міркування про різні способи віри. На моє стійке переконання, ця тема може бути розкрита лише у формі есе. Адже саме в есе, як пише Теодор В. Адорно, усі дражливі речі, які варто обміркувати, не потребують «ані конструювання від першозасад, ані закруглених остаточних висновків». І далі: есе «починає не з Адама і Єви, а з того, про що воно воліє говорити; воно висловлює думки, які при цьому виникають, переривається там, де саме відчуває, що добігає кінця, а не там, де більше вже німа чого сказати». Саме ця форма доречна, коли треба розглянути під різними кутами зору тему віри, не намагаючись водночас виголосити остаточні судження щодо деяких з десяти запропонованих способів віри. Зрозуміло, що наведені мною десять пропозицій у жодному разі не виключають одна одну і так само не претендують на завершеність.

Подібно до того як кожна людина має свої неповторні відбитки пальців, вона має й власну, особисту віру, хоч би якою ця віра є. Це віра, що може утверджуватися, змінюватися, згасати впродовж життя. Але вона ніколи не зникне остаточно. Так, людину можуть картати як «невірну» ті, чий вірування вона не поділяє. Але абсолютна відсутність віри суперечить, як каже Алексіс де Токвіль, «природному почуттю людини і занурює її душу у безвідрадний стан». Саме цьому прагнуть запобігти викладені в цій книжці пропозиції. Не через нав'язування певної точки зору (тоді це не було б есе), а натомість через те, що пропонує приємне читання, яке дає поштовх надихаючим роздумам.

У ході написання книги я отримав чимало порад, критики, схвалень і заперечень від Лаврентія Ешльбека (Орден св. Бенедикта), Лукаса Гартіга, Якоба Кеніга, Її ясновельможності Марії-Пії Котбауер, Гайнца Зіхровски та Ганса Вінклера. Усім їм сердечна подяка. *Gratias multas ago*^[1] надійній і зацікавленій команді видавництва Христіана Брандштеттера, але насамперед *merci cordialement*^[2] керівнику видавництва Ніколаусу Брандштеттеру, який ризикнув включити у свою амбітну й увінчану гідним подиву успіхом програму есей –

найбільш непевний літературний жанр, своєрідного кочівника у паперовій формі.

Безцінною для мене була підтримка моєї дружини Б'янки і наших двох дітей Лаури й Александра. Вони зацікавлено й критично вивчали мій рукопис і постійно мене підбадьорювали, що у багатьох випадках допомогло мені подолати складнощі під час написання книжки.

Пролог. Математичний доказ існування Бога

Курт Гедель і Альберт Айнштайн у 1954 році під час прогулянки поблизу прінстонського Інституту перспективних досліджень, Нью-Джерсі, США.

Курт Гедель, який народився у 1906 році, вважається найвизначнішим логіком від часів Аристотеля. У 1930 році він приголомшив математичний світ так званою теоремою про неповноту, що потрясла

формальну математику до її основ. Ясністю і непідкупністю свого розуму він вразив Альберта Айнштейна, коли познайомився з ним у Принстоні (подружжя Гедель, як і Айнштейн, втекло від катів Гітлера до Америки). Двоє геніїв упродовж годин вели бесіди, прогулюючись у парку Інституту перспективних досліджень. Айнштейн якимось підкреслив, що він, власне, залишав своє помешкання і відвідував Інститут лише тому, що зустрічався там з другом Геделем і міг з ним порозмовляти.

Гедель переважно тримав те, що було в нього думках, про себе. Він був аж ніяк не говіркою людиною. В Америці він підтримував зв'язок лише з Айнштейном, а після його смерті лише з професором економіки Оскаром Моргенштерном, що також втік від нацистів до США. Коли Гедель напередодні Другої світової війни навчався, а відтак викладав як доцент у Відні (більшість лекцій цей відлюдкуватий дивак скасовував ще до їхнього початку), він брав участь у засіданнях знаменитого Віденського гуртка: кожного четверга ввечері в Інституті математики збиралися філософи, фізики, математики та інші науковці, які прагнули по-новому обґрунтувати філософію і видалити з неї всілякі штуки, що, на їхню думку, в ній накопичилися від часів Платона й Аристотеля. Допускалися лише точні дефініції, лише логічно бездоганні аргументи, лише судження, що спиралися на точні знання. Все решта, і насамперед міркування про Бога, викривались і засуджувались як позірні проблеми. Гедель зацікавлено все це слухав і мовчав. Він не промовив у Віденському гуртку жодного слова.

У нього сформувалася власна думка, але він жодним словом її не виявляв. Він думав не тільки про математику, але й про Бога. І в 1940-х роках він дійшов цілком задовільного в його очах висновку: після смерті Геделя у 1978 році в його спадщині відшукався математичний доказ існування Бога. Гедель його так і не опублікував, оскільки побоювався, що його можуть сприйняти як декларацію віросповідання. Доказ є цілком коректним і бездоганним. У 2013 році вчені у царині інформатики Крістоф Бенцмюллер з Вільного університету Берліна та Бруно Вольценлогель Палео з Технічного університету Відня перевірили його за допомогою створеної спеціально для цього комп'ютерної програми. Це Геделя майже напевно не потішило б. Адже навіть припустити можливість бодай дрібної помилки в його

праці, якій він надавав великої ваги, для нього, безперечно, найвидатнішого логіка Нового часу, є відвертим зухвальством.

У своєму доказі буття Бога Гедель послуговувався витонченим аргументом середньовічного отця церкви Ансельма Кентерберійського: якщо Бог мислиться як той, нічого досконалішого за якого не можна помислити, але такий Бог існував би лише як можливість, а не дійсність, і тоді йому не була б властива повнота досконалості. Адже бути лише можливим, а не дійсним, означає бути недосконалим. Однак Богові притаманна повнота досконалості. Тому, стверджує Ансельм, Бог є не тільки можливим у думці, але також дійсним: Він існує.

Святого Тому Аквінського, Іммануїла Канта й багатьох інших мислителів доказ Ансельма не переконав. Тома Аквінський вважав, що зможе запропонувати інший, надійніший доказ буття Бога. Але, з погляду Геделя, спокусливим виглядало саме дедуктивне доведення Ансельма. І йому справді вдалося підвести під аргумент Ансельма надійний математичний фундамент.

Утім, докази буття Бога – запропоновані Ансельмом Кентерберійським, Томою Аквінським чи ж Куртом Геделем, – є вищою мірою своєрідними. Вони потрібні лише тим, хто сумнівається в існуванні Бога. Тому, хто вірить у Бога, ніякий доказ його існування не потрібен. Вочевидь Середньовіччя – доба, за якої церква мала найбільшу владу, за якої були засновані сотні монастирів, зведено безліч романських і готичних церков, – було часом, коли людина почала сумніватися в існуванні Бога. І подібно до того як той, хто топиться, за соломину хопиться, так і середньовічні вчені ждали доказів буття Бога. Позаяк їхня віра потроху валилася.

Але жоден доказ буття Бога не поверне віри в Нього. Бог, який просто існує, навіть якщо це існування ґрунтується на строгій математичній основі, мене не цікавить. Я перед ним не танцюю і не звертаюся до нього з молитвою.

Так само і Курт Гедель навряд чи міг мати якусь користь зі свого доказу буття Бога для власного життя: після вбивства у 1936 році шанованого ним лідера Віденського гуртка, професора філософії Моріца Шліка, він страждав на депресії і часті нервові зриви. Його нестійкий душевний стан ще ускладнила хвороблива манія

переслідування через підозру його друга Айнштейна, нібито секретна служба США, як колись таємна державна поліція в Німеччині, скрізь простягають свої пазурі. Після смерті Айнштейна Гедель майже повністю відійшов від публічного життя. Навіть у власному будинку він поведився все дивніше. Його їжа, гадав він, може бути отруєна таємною службою. Лише коли його дружина Адель пробувала страви його столовими приборами, він після уважного спостереження упродовж кількох годин за її станом нерішуче приступав до їжі. Коли Адель Гедель на довгий час потрапила до лікарні, Гедель вперто відмовлявся приймати будь-яку їжу і врешті через страх бути отруєним помер від голоду.

А ще Курт Гедель був упевнений, що привиди існують.

Віра у 313

П'ятниця 13-те приносить нещастя, тому що 13 вважається нещасливим числом (як у Китаї число 4). Уникнути нещастя допомагають заяча лапка та «тримання кулаків», або – в Америці – схрещені пальці (keep one's fingers crossed).

Про нього ніхто не скаже доброго слова. Проте він властивий більшій кількості людей, ніж можна припустити, – це забобон. Адже

він існує з прадавніх часів. Уже люди кам'яного віку кидали кісточки, які вирізали з кісток убитих тварин. Коли кісточки падали сприятливо, вони були впевнені, що боги чи духи прихильно до них налаштовані.

Римський історик Светоній повідомляє, що імператор Август був маніакально одержимим гравцем у кісточки. Він кидав одночасно чотири кісточки і гаряче радів, коли випадала «Венера», тобто коли всі чотири кісточки падали різними вічками. Він вірив, що так Венера, богиня кохання, виказує йому свою прихильність. Намагання впіймати щастя, кидаючи кісточки, углядіти долю, споглядаючи зірки чи вдивляючись у кришталевий шар, – усе це і багато чого іншого збереглося і до сьогодні. У найдивніших і найвигадливіших різновидах гри ми зустрічаємо забобон.

І, мабуть, жоден інший народ на Землі з давніх-давен і до наших днів не був настільки схильний до забобонів, як китайський. Приміром, китаєць прагне якнайшвидше вимити руки, коли його переслідує нещастя, намагаючись у такий спосіб відштовхнути від себе погану долю, невдачу, які ніяк від нього не відступаються. Проте, якщо, на його думку, в нього все гаразд, він уникає миття рук, щоб не змити фортуна, яка до нього пристала.

У Китаї дуже люблять червоний колір, і це ніяк не пов'язано з комуністичним режимом. Просто віддавна у Китаї вірять у те, що червоний притягує щастя і радість. На жаль, багато китайців страшенно ваблять азартні ігри, і більшість із них приходять до казино (краще, якщо не через парадний вхід, бо, згідно з принципами фен-шуй, він має погану ауру, а через боковий) у червоній білизні: байдуже, йдеться про шорти-боксери, труси чи бюстгальтер. Адже поки китаєць чи китаянка носять червоне, щастя на їхньому боці.

Жовтий (колись імператорський колір) означає толерантність, терпіння і мудрість, що дісталися з досвідом. Жовтий (і насамперед золотий) – це колір, що приносить щастя, мабуть, навіть більшою мірою, ніж червоний, але раніше виняткове право на нього мав лише імператорський двір. Так само й інші кольори перенавантажені символікою і мають право на використання лише за суворого дотримання певних правил: зелений полегшує клопоти і обіцяє спокій, надію і бадьорість; синій означає розвій, надію і вірність тощо.

Однак по-справжньому китайські забобони даються знаки там, де йдеться про числа.

Число чотири є в Китаї геть нещасливим числом. Адже китайською воно звучить як «сі», тобто суголосно зі словами «помирання» і «смерть». Його уникають будь-де, навіть коли йдеться про цифру в цілому числі, як-от у числах 14, 24 або 34. Число 44 є, звісно, геть зовсім поганим. Номери мобільних телефонів, що закінчують на 4 або в яких цифра чотири часто зустрічається, у Китаї не можна продати.

Натомість числа шість і сім є вельми улюбленими. Слово, що означає шість, звучить на кантонському діалекті так само, як слово «добробут». А у стандартній китайській мові воно суголосно слову, що означає «текучий», «перебування в річці». Тому коли китаець стикається з цифрою шість, він очікує на бурхливий прибуток. Число дев'ять нагадує про китайського імператора, чиновники якого організовані в систему, що налічує дев'ять рангів, і який може нагородити їх дев'ятьма різними знаками пошани за особливі заслуги. У китайській міфології дракон, що шанується як добрий демон, має дев'ятеро дітей.

Але абсолютно щасливим числом для китайців є вісім. У китайській мові воно вимовляється як «ба», і це звучить дуже подібно до слова, що означає майбутнє багатство. Угоди підписувати краще восьмого числа кожного місяця о восьмій годині. Коли Bank of Communications вийшов на Гонконгську фондову біржу, він подав заявку на реєстраційний номер цінних паперів 3328. Цей номер не тільки закінчується цифрою 8, що вже є гарним знаком. Коли його промовляють китайською, він звучить як гасло «легко розбагатіти».

Автомобільні номери і номери мобільних телефонів, що містять багато цифр 8, продаються за більш високими цінами. Бізнесмен з півдня Хайнаню заплатив за номер, що закінчувався на три вісімки, суму еквівалентну 20 тисячам євро. А на аукціоні номер з п'ятьма вісімками був придбаний приватною особою з провінції Хенань аж за 75 тисяч євро.

Отож не дивно, що церемонія відкриття Олімпійських ігор у Пекіні розпочалася 8.08.2008 увечері о восьмій годині вісім хвилин.

«Яке ваше улюблене число?»

Майже в кожному інтерв'ю зі мною як математиком спливає це запитання. Мабуть, тому, що багатьом людям властивий забобон, начебто певні числа мають ауру щастя чи нещастя. Звідси вони

висновують: той, хто займається математикою, мав би перебувати в особливих, інтимних, ба навіть еротичних стосунках з числами. Я перестав захищатися від цього питання і наголошувати, що кожне число означає для мене рівно стільки, чи радше так само мало, скільки і будь-яке інше число. Я просто придумав собі стандартну відповідь і кажу без зайвих вагань: «313».

«Чому саме 313?» – одразу ж постає наступне запитання.

«313 – це номер автомобіля Дональда Дука», – відповідаю я на це. (Я вимовляю при цьому саме «Дук», як воно пишеться – Duck. Так я говорив іще малим школяриком і пізніше був дуже розчарований, коли дізнався, що правильно казати «дак». Я й до сьогодні утримуюсь від цього хоча б з поваги до доктора Еріки Фукс, цієї чудової германістки, що з неповторною дотепністю переклала німецькою створені геніальним Карлом Барксом історії про Дональда Дака.)

Ідея номерного знака 313 для автомобіля Дональда належить першому малювальникові Дональда Дака Чарльзу Альфреду Таліаферро, який також вигадав племінників Дональда Тіка, Тріка і Трека. Число 313 має вказувати на день народження Дональда – 13 березня (Three-Thirteen – три-тринадцять – кажуть американці, оскільки у США номер місяця називається перед числом дня, як це добре відомо через «дев'ять-одинадцять»). Зрозуміло, що такий невдаха, яким є переслідувана долею качка Дональд, має народитися саме в цей день: 3×13 символізує потрійне нещастя.

Чому число 13 у наших широтах як «чортова дюжина» має бути переплетене з нещастям, відповісти не легко. Цар Філіп II Македонський, батько Александра Великого, хотів до дванадцяти статуй олімпійських богів додати власне зображення як тринадцяту статую, проте, перш ніж це сталося, він був убитий власним охоронцем Павсанієм. Можливо, забобон щодо числа 13 виник через цю причину, а можливо, через банальну лінгвістичну: у німецькій та англійській мовах число 13 є першим, що складається з лінгвістичних складових «три» і «десять», натомість усі попередні числа позначаються цілими словами. На користь такого пояснення говорить і те, що в італійській мові традиційно не 13, а 17 вважається нещасливим числом. Там відбувається такий самий мовний перехід у числах від *quattordici*, *quindici*, *sedici* до *diciassette*, *diciotto*, *diciannove*, тобто від 14, 15, 16 до 17, 18, 19, і саме на числі 17. Інша причина того,

що нащадки стародавніх римлян сприймають 17 як нещасливе число, може бути пов'язана з його римським написанням: XVII. Якщо переставити букви, то виходить латинське слово VIXI, що перекладається: «Я жив». І власне, це має значення: «Моє життя вже позаду». Утім, лише найбільш традиційно налаштовані італійці пам'ятають про нещасливу ауру числа 17. Для молодих італійців, які тяжіють радше до Північної Європи та Північної Америки, нещасливим числом стало 13.

Хай там як, але з математичного погляду число 313 не вирізняється нічим особливим. 313 – просте число, але існує безконечно багато інших таких чисел. Крім того, воно є «старшим братом» у парі двох простих чисел-близнюків 311 та 313: два простих числа утворюють пару близнюків тоді, коли вони відрізняються на 2. Простими числами-близнюками є, наприклад, 3 і 5, 11 і 13, 521 і 523 або 1997 і 1999. Їх безліч. 313 як улюблене число для математика, далекі, не перший кандидат. 1729 є принаймні так само привабливим.

Однак, коли мене запитують про улюблене число, у мене виникає відчуття, що мене питають не як математика, а радше як людину зі своїми уподобаннями і своїми слабостями, своїми бажаннями й своїми таємницями. І коли я у відповідь на запитання про улюблене число називаю 313, я ховаюся за постаттю Дональда. Він нерозривно пов'язаний з числом 313, і я – як певно і багато хто з нас – почасти пізнаю себе в цій постаті.

Коли я гуляю вулицями Відня, я озираюся у пошуках автомобілів, у номерних знаках яких є 313, хоча, звісно, усвідомлюю, що це трохи божевільно. І якщо таки таланить уздріти таке авто, я радію і вважаю, що день не минув марно. Я почувуюся задоволеним, якщо 313 виявиться принаймні у порядку цифр номера, ба більше, якщо номер містить принаймні двічі цифру 3 і принаймні одну цифру 1. Це трапляється доволі часто і дає мені привід потай сподіватися, що цілі, які я саме перед собою ставлю, буде досягнуто. Одного разу я навіть зустрів машину з номерним знаком 313 і комбінацією літер DD. 313 з ініціалами Дональда! Краще б я її не зустрічав!

Зрозуміло, я знаю, що цей маленький приватний забобон є не що інше, як смішне дивацтво. Але мені вже не звільнитися від нього у моєму житті. Врешті-решт, у цьому немає шкоди. Навпаки, коли 313 подібно до гомеопатичних пігулок викликає ефект плацебо, мій

маленький забобон стає мені у пригоді. І на відміну від гомеопатичних пігулок він нічого не коштує.

Моє ставлення до забобонів нагадує ставлення до них видатного датського фізика Нільса Бора. Згідно з дотепним анекдотом до його будинку якимось завітав один колега і, побачивши над дверима підкову, був дуже здивований: «Ви, пане Бор, і підкова? Невже ви серйозно вірите в те, що це приносить щастя?» Нільс Бор відповів: «Звісно, ні! Але я чув, що воно допомагає навіть тоді, коли в це не вірять».

Проте багато хто занурюються у забобони невиліковно. Цивілізований світ був вражений, коли стало відомо, що календар справ і зустрічей наймогутнішої людини світу 1980-х років, президента США Рональда Рейгана, був ретельно спланований і організований астрологом його дружини Ненсі. Гороскопи каліфорнійської гадалки Джоан Квіглі, спадкоємиці багатого власника готелю і авторки астрологічних підручників, Ненсі Рейган отримувала переважно під час вікенду в Кемп-Девіді по телефону: вони і мали слугувати орієнтирами для світової моці США. Натомість Ненсі Рейган вдавалося успішно добиватися відхилення багатьох корисних пропозицій політичних радників президента, що мали під собою раціональне підґрунтя. «Практично кожен важливий крок і кожне рішення Рейгана спочатку узгоджувалося з певною пані з Сан-Франциско, що складала гороскопи», – як стверджує радник Дональд Ріган, що був усунений зі штабу президента за ініціативи Ненсі Рейган. Дружина президента завжди хотіла бути впевненою, «що розташування зірок сприятливе для того чи того заходу».

«Якщо перша леді спрямовувала погляд на зірки, то президент ширяв думками у хмарах», – написав тоді не надто шанобливо зазвичай прихильний до Рейгана «Волл-стріт джорнел». Тож дивно, що Рональд Рейган був тим успішним президентом США, в епоху якого вдалося досягти ослаблення Радянського Союзу і його держав-сателіток, чому сприяла загроза проголошеної президентом програми СОІ, широко відомої як «Зоряні війни», тим президентом, що виголосив у Берліні адресовані Сходу слова: «Містере Горбачов, зруйнують цю стіну!» – і справді: за рік після його президентства стіна зникла. Ті, хто вірить в астрологію, знайдуть в особі Рейгана і його дружини багатий матеріал для підкріплення своїх переконань.

Усі статистичні приклади того, що астрологічні прогнози є так само безпідставними, як і гадання на кавовій гущі або розкладання карт таро, рикошетом відскакують від прибічників забобонів. Статистика, заперечують вони лукаво, подібна бікіні: вона багато чого показує, але приховує те, що людина справді хоче бачити. Фактично окремий випадок, одинична і єдина у своєму роді подія, що стосується окремої людини, вислизає від статистики. Навіть коли я знаю, що імовірність випадання шістки при кидку гральної кісточки становить рівно $1/6$, це знання мені не допоможе, якщо я кидаю кісточку лише один раз. Навіть якщо статистика переконливо доводить, що у п'ятницю 13-го в середньому відбувається стільки ж нещасних випадків, скільки в будь-який інший день, то якщо забобонна людина у п'ятницю 13-го падає на сходах, для неї у всьому винна саме ця дата.

Розважливі й тверезо мислячі люди за допомогою статистики викривають забобони як безглуздя. Однак під тиском такого аргументу, як власна доля, хто зберігатиме здатність тверезо мислити?

Давні римляни такими точно не були. Вони були горезвісні своїми гіпертрофованими забобонами. Жодне рішення щодо битви не приймалося без попереднього запитування оракула, який часто давав двозначні відповіді. Про це пише Юлій Цезар у «Записках про галльську війну». Авгури спостерігали за польотом птахів. Гаруспіки (це слово походить з етрусської мови і означає «споглядач», а в його частині «-спіки» криється походження слова «спекуляція») копалися в нутрощах вбитих жертвних тварин. Усе це і багато іншого шахрайства входило у щоденні ритуали. Кожен римський дім мав власних маленьких божків, ларів і пенатів, яких належало постійно умилостивляти на зведеному в будинку маленькому олтарі, щоб захиститися від нещастя. Горе, горе, під час промовляння формули заклинання сталася невеличка помилка – і двері й ворота відкриті для біди. Після весілля наречений мав перенести наречену через поріг, бо якщо вона впаде при вході у будинок, на пару неодмінно чекає страшне нещастя.

Теодор Бірт у своїй книжці про видатних римлян передає сповнений марнослів'я опис сучасниками подій напередодні вбивства Юлія Цезаря, що є виразним прикладом всепоглинаючої забобонності римлян:

Діяння було призначене на березневі іди, 15-го числа. Всілякі знаки перестерігали правителя. Проте він знехтував ними. Цезар завжди виявляв зневагу до забобонів. Його єдиною слабкістю було те, що він, коли відправлявся у путь і сідав у колісницю, тричі промовляв заклинання. Причиною було те, що одного разу в нього зламалася вісь і він мало не впав з колісниці. Сталося так, що напередодні 15-го березня маленька пташка, яка називалася «маленький цар», або «волове очко», влетіла до зали Сенату і її заклювали інші птахи. Яке знамення! Гірше того: Кальпурнія, дружина Цезаря, в останню ніч бачила сновидіння, начебто Цезаря вбили в її обіймах.

Уранці Цезар почувався зле – тепер він хворів частіше – і під тиском Кальпурнії завагався, чи варто йому йти на засідання Сенату, яке він сам назначив. Сенат уже зібрався. Убивці марно чекали на нього. Їх опанував холодний жах. Якщо задумане не здійснити сьогодні, все може вийти назовні. Було близько одинадцятої ранку. Очікування ставало нестерпним. Одного з сенаторів послали відвідати Цезаря. Той урешті зважився й усе ж таки прийшов. У руці він тримав щойно отриманого листа, який мав йому розкрити весь план убивства. Але він не поспішав його прочитати. Дорогою Цезар помітив віщуна, гаруспіка, який його нещодавно попереджав щодо березневих ід. Цезар зі сміхом гукнув до нього: «Сьогодні іди, а я ще живий!» Той відповів: «Іди вже настали, але ще не минули».

Перед залом він побачив служителів жертвопринесення, що вже зарізали звірів. Він хотів принести жертву перед засіданням. Але вже було надто пізно. Він не став цього робити й увійшов до зали, прикрашеної величезною статуєю Помпея.

Навіть Теодор Бірт, тверезий учений, схоже переконаний: якби Цезар цього дня дозволив нутрошам жертвних тварин виконати свою функцію, він уникнув би вбивства. Світова історія пішла б іншим шляхом.

Як дивно, що, попри всю цю легковірність, Римська імперія проіснувала багато століть, володіючи великими частинами Європи й усім Середземномор'ям від Британських островів до Єгипту, від Іспанії до Малої Азії, отже, майже цілим континентом. Іще дивніше те, що перед битвою біля Мульвійського мосту рішення імператора Константина на користь християнства сповістило про кінець цієї

світової імперії. Тепер надійшла черга тих прибічників божевільної в очах римських язичників юдейської секти, що не тільки намагалися повернути в свою віру юдеїв і язичників, а й різко відкидали всі забобонні культу. До імператора Константина римляни, що страшилися примхливих богів, лише зневажливо картали ранніх християн як «атеїстів».

Примхливими були не тільки боги римлян, примхливими були також грецькі боги. Під час грози Зевс кидав свої блискавки, під час землетрусу Гефест бив по своєму ковадлу, під час шторму Посейдон потрясав своїм тризубом. Але на відміну від релігій Єгипту чи Вавилону грецькі небеса не викликали такого благоговіння. У світі богів, описаному Гесіодом і Гомером, панували злоба й обман, інтриги й нищість: Зевс упадав за кожною жінкою, смертною чи безсмертною. Обдурена Гера переслідувала його, оскаженіла від ревнощів. Афродіта була спокусливою і граціозною й часто грала з коханцями, наче кішка з мишею, у жорстокі ігри. Афіна, богиня мудрості, була насправді дівою сварливої вдачі – одне слово: небеса богів греків були не чим іншим, як провіщенням мильної опери. І, як і у випадку з нескінченними дешевими серіалами, грецькі боги були приречені на безсмертя. Насправді освічені греки вже за п'ятсот років до народження Христа за часів Фалеса Мілетського, Піфагора й Геракліта були свідомі цього, і все це не можна було сприймати серйозно.

Безглуздість забобонів розвінчує, власне, не статистика, а радше розуміння того, що всі ті правила й ритуали, яких з хворобливою точністю дотримуються забобонні люди – уникаючи жити на тринадцятому поверсі, сидіти у тринадцятому ряду в автобусі або літаку, якщо такі є, торкатися правою рукою гудзика свого костюма, зустрівши сажотруса, розвішувати в домах омелу, аби захистити мешканців від відьом, – є жалюгідно пласкими. Саме безнадійна й водночас сміховинна банальність забобонів змушує відмовитися від них. Принаймні в життєвих ситуаціях, в яких людині відкривається глибина буття. Саме тоді забобони зазнають ганебної поразки.

Давні греки, навіть якщо вони заради традиції міфів про богів не хотіли цього визнати, були у глибині душі свідомі цього. За однією легендою, один із них відважився піднятися на Олімп, оповиту туманом гору, де, згідно із забобонами, мешкали боги. Але на її

вершині він знайшов лише камені. Що робити, якщо небеса богів порожні?

Віра у природу

*Три велетенських вітряки на горі, що височіють над деревами і, наче
місіонери, сповіщають про віру в природу, заступивши старі хрести, що
зазвичай встановлювалися на вершині гори.*

Небо, велике, сповнене величної постави!
Повня простору, надмір світу!
І ми, надто далекі для доторку,
надто близькі для невідання.

Ці поетичні рядки Рільке спадають на думку, коли ми безхмарної ночі подалі від надокучливих вогнів великого міста з подивом вдивляємось у рясно усипане зірками небо.

Те, що в нас сьогодні викликає подив, більш ніж п'ять тисяч років тому в Стародавньому Єгипті жерці тлумачили як знаки та чудесні з'явиська богів, що царюють у небі. У тій величезній пустелі, життя в якій можливе лише завдяки життедайному Нілу, зірки сяють майже кожної ночі, яскраві та блискучі. Молочна стрічка Чумацького шляху в очах єгипетських астрономів була відбитком Нілу на небесному куполі. Або навпаки, земний Ніл у своїй течії відбивав для них його подобу на зоряному склепінні.

На користь такого уявлення свідчила прикметна подія, що чудесним чином повторювалася: кожного разу, коли у сузір'ї Великого Пса незадовго перед світанком з'являлася над небосхилом особливо яскрава зірка (тепер вона називається Сиріус, а єгиптяни називали її Сопдет, богиня нового року), Ніл починав виходити з берегів, приносячи на поля велику кількість мулу з верхів'їв своєї течії. Жерці від імені фараона сповістили людей про те, що цей небесний знак подають людям боги, вказуючи на розлив життедайного Нілу. Утім, самі вони знали, що ритм появи Сиріусу в ранкових сутінках підпорядкований неодмінному закону: треба чекати 365 днів, щоб він знову з'явився. Цей період у 365 днів становив єгипетський рік. Спостереження античних астрономів було настільки точним, що вони навіть помітили невеличку затримку в появі Сиріусу. Саме через це кожний четвертий рік зірка запізнювалася на один день – цей факт учені тримали у таємниці.

Ритми часу повідомлялися народу як божественна воля. Так, жерці проголошували, що верхівки величезних обелісків передають тут, на Землі, відблиск сяяння бога сонця Ра. Насправді обеліски

закінчувалися невеличкими позолоченими пірамідами, що відбивали сонячне проміння. Хто з простих смертних міг би впізнати в цьому вправність жерців? Однак у дійсності обеліски слугували хитрим ученим як хронометри: упродовж дня тінь рівномірно рухається із заходу через північ на схід. Також у різні пори року змінюється довжина тіні: влітку вона коротка і її шлях упродовж дня викривляється всередину, натомість взимку вона довшає, а її шлях упродовж дня викривляється назовні. Лише навесні та восени під час рівнодення тінь рухається впродовж дня рівною лінією.

І якщо неосвічений єгипетський народ вважав, що за всіма таємницями природи стоять вічні боги, то жерців і фараонів це влаштовувало: так вони були впевнені у слухняності народу. Проте вчені знали: таємниці криються не в богах, а в самій природі. Природі, що підпорядковується математичним законам. Але це ніколи, ніколи, ніколи не можна розголошувати. Втрата віри в богів означала б крах теократичного суспільства єгиптян.

Інші ранні розвинені культури так само були позначені релігійним культом: боги управляли силами природи, жерці слугували містком між землею і небом (невипадково їх називали понтифіками, тобто будівниками мостів), суспільство завдяки таємничому культу зберігало стабільність, а влада концентрувалася в руках невеличкої групи вчених. Лише греки в давню епоху подолали цю форму влади, за якої державна влада виростає із вчення про богів. До того ж боги Гесіода й Гомера не викликали жодного благоговіння. Радше вони були комічними постатями. Вже у 500 р. до н. е. Фалес, Геракліт, Анаксимандр та інші перші філософи шукали істину в спогляданні природи, а не запитували про неї богів. Існують тільки атоми і пустота, стверджувало тверезе вчення Левкіппа і Демокрита.

Однак більшість людей не схильні до такого холодного й позбавленого поезії погляду на природу. Вони намагаються углядіти в ній щось доцільне, життєдайне, прихильно до них налаштоване. Навіть якщо примхливі боги греків є плодом фантазії поетів, творіння – байдуже, є воно витвором богів чи ні, – це чудо.

«*Omnia in mensura et numero et pondere disposita* (Усе впорядковано за мірою, числом і вагою)», – сказано в Книзі Мудрості.

Свідчення порядку в природі здаються невідпорними. У перших розвинених культурах людства його вбачали насамперед у зоряному небі:

Сонце упродовж року проходить по колу небесний купол, так звану екліптику, на якій розташовані дванадцять сузір'їв: Овен, Телець, Близнята, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козеріг, Водолій, Риби. Тому з найдавніших часів рік поділявся на дванадцять місяців. У давніх єгиптян місяць завжди складався з 30 днів, трьох так званих декад по десять днів, а наприкінці року для корекції додавалося ще п'ять днів. (Після революції 1789 року Національна асамблея прийняла «Республіканський календар», що перейняв цю єгипетську традицію. П'ять додаткових днів, так звані «*Jours sans-culottides*», доповнювалися кожен четвертий рік іще одним днем.)

У Межиріччі люди переважно споглядали за Місяцем, що змінював свої фази упродовж періоду, який становив майже 29 з половиною днів. Тому місяць там включав у себе по черзі то 30, то 29 днів. Кожний місяць мав починатися, коли надвечір на небі показувався молодик. Дванадцять таких місяців, тобто $6 \times 30 + 6 \times 29 = 354$ дні, становили місячний рік. Він на одинадцять днів коротший за сонячний. Вавилонські жерці, що були астрономами й математиками і розуміли небесний порядок, вигадали вдалий хід, за допомогою якого короткий місячний рік можна було прирівняти до сонячного: після трьох місячних років не вистачало вже 3×11 , тобто 33 дні, що перевищувало один місяць. Отже, якщо в кожному третьому місячному році додати тринадцятий місяць, сонячний і місячний роки зрівнюються між собою. Утім, три місячних роки й один додатковий місяць все ще на три дні коротші за три сонячних роки. На довгу перспективу – доволі значний пробіл. Доводиться трошки частіше вставляти високосний рік.

Вавилонські математики міркували над поліпшенням своєї першої корекції, тобто $3 \times 11 = 33$, розглядаючи наступні множини кратні одинадцяти, тобто числа 44, 55, 66, 77 тощо. Число 19×11 , тобто 209, привернуло їхню увагу. Адже 209 – це майже 210, тобто 7×30 . Оскільки 19×11 майже збігається з 7×30 , то після 19 місячних років до 19 сонячних років не вистачатиме рівно сім місяців. Тепер вчені знали, як вдало зрівняти місячні роки з сонячними: з 19 послідовних місячних років 12 мали бути звичайними або нормальними роками, що

склалися з 12 місяців. Решта сім місячних років мали бути високосними і складатися з 13 місяців. При цьому ці високосні роки розподілялися доволі рівномірно в циклі 19 років: 3-й, 6-й, 8-й, 11-й, 14-й, 17-й і 19-й.

Числа 7 і 12, наче через керування таємничої руки, управляють ходом часу на небі: дванадцять місяців становлять рік в Єгипті та нормальний рік у Вавилоні. Сім років у рамках циклу дев'ятнадцяти років (що складається з 12 і 7) у вавилонському календарі є високосними роками, дванадцять – нормальними. Сонце проходить через дванадцять знаків зодіаку за один рік. І сім рухомих небесних світил ми бачимо на небі неозброєним оком: Сонце, Місяць, Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн. Звідси походить і відлік семи днів тижня. Крім того, сім зірок налічує красиве сузір'я Плеяди, що від початку липня й до кінця квітня видно на північному небі.

Піфагор Самоський, засновник математики, що жив у 500-х роках до н. е., зі своїх подорожей на Схід не міг не знати про цей чудесний вплив семи і дванадцяти на космічні події, що керують часом. Також він знав, що ці два числа керують музикою: дванадцять доданих одна до одної квінт майже збігаються (маленька, для непідготовленого слуху ледь помітна відмінність становить піфагорійську кому) з сьома доданими одна до одної октав. Ніхто не знає, чому і у небесних сферах, і у звучанні тонів обидва числа сім і дванадцять (сума трьох і чотирьох і добуток трьох і чотирьох) відіграють таку надзвичайну важливу роль. Сам Піфагор вважав, що музика неба досягає Землі. Проте звуки небесних сфер лишаються недоступними нашим земним вухам.

Фалес Мілетський, який, імовірно, був учителем Піфагора, крім того, мав чути від вавилонських жерців інші та глибші вчення про впорядкований устрій небесного склепіння.

Шлях сонця по небу називається екліптикою тому, що місяць викликає зникнення сонця, коли молодик перетинає екліптику. Грецьке слово «*ekleirein*» означає власне «зникати»; екліптика – це лінія темряви. Завдяки своїм напроцуд точним спостереженням вавилонські вчені ретельно відстежили шлях місяця й уміли розраховувати, коли він перетне екліптику. Тому їм вдавалося передбачати затемнення сонця. Сонячне затемнення – вельми вражаючі подія. Адальберт

Штіфтер описав затемнення у Відні 8 липня 1842 року, до якого він заздалегідь ґрунтовно підготувався:

Проте коли воно справді сталося, коли я стояв на оглядовому майданчику високо над містом і на власні очі бачив це явище, то, звісно, сталося щось зовсім інше, про що я не думав ні уві сні, ні наяву, про що ніхто не думає, хто не бачив чуда. Ніколи-ніколи за все моє життя я не відчував такого потрясіння, благоговіння й піднесеності, як у ці дві хвилини.

Ще більше потрясіння мали відчувати жителі Вавилону, коли раптом серед ясного дня вони побачили, як чорний диск наповзає на сонце, просто-таки пожирає його, відбирає в нього його силу світла та занурює все навкруги у сутінки. Звірі починають непокоїтися, і в їхніх криках відчутний страх, квіти схилиються так, ніби насувається вечір – на мить усіх охоплює страх, що сонце згасло назавжди.

А тепер уявімо собі, що вавилонський жрець напередодні попередив людей: наступного дня сонце закрий тінь. Йому загрожує дракон, що хоче його поглинути. Але ми, жерці Вавилону, стверджує вісник, упросили богів, і ті вирішили, що дракон звільнить сонце. Коли жителі Вавилону переконаються, що все станеться так, як передрікав провісник, вони вже не сумніватимуться, що жерці справді мають змогу розмовляти з богами, що мешкають на небі. Упродовж віків ця віра спиралася на нерушиму скалу і цим самим забезпечувала вигідне положення класу жерців, що неймовірно збагачувався за рахунок жертвних дарів народу.

Ми не знаємо, як Фалесові вдалося дізнатися від вавилонських жерців таємницю їхніх розрахунків, за допомогою яких вони вміли передбачати сонячні затемнення. Але ми знаємо, що Фалес передрік сонячне затемнення, що сталося 28 травня 585 р. до н. е., і відтоді стало зрозуміло, що легенда про дракона, який загрожує поглинути сонце, суцільна брехня. Сонячні затемнення є такими самими природними явищами, як і схід і захід сонця на початку й наприкінці дня; як зміна фаз місяця, що має своєю причиною просто зміну освітлення місяця сонцем для спостерігача; як, зрештою, і всі інші природні явища.

Однак безліч людей не хоче відмовлятися від уявлення про божественного творця і хранителя світу, що втілює природу. Вони вірять у те, що з цим деміургом можна розмовляти як з живою особою. Вони звертаються до нього з молитвою в надії, що він їх почує і оберне на їхню користь природний перебіг подій. Вони присвячують йому меморіальні написи і приносять дарунки на знак подяки, коли вважають, що деміург був до них прихильний. Проте це не має нічого спільного з вірою у бога, а є лише персоніфікацією природи. Адже поняття деміурга, або творця, або поетичний вираз «земля-матінка» чи «природа-матінка» символічно описують саму природу. Вона мислиться при цьому як першопричина буття. З неї народжується творіння, у ній воно вкорінене, і рано чи пізно вона прийме його в себе після смерті.

Римляни після зникнення місяця і до появи молодика зверталися до неба, вигукуючи: «Кало! Кало! Кало!»^[3] Так вони закликали місяць, що дарує м'яке світло в ночі, повернутися. Дні, коли лунав цей заклик до матері-природи, римляни називали «календами», одним із рідкісних латинських слів з літерою К, що свідчить про його найдавніше походження й безперечну традицію. Наше слово «календар» походить від цього заклику. І той факт, що упродовж трьох ночей, коли на початку нового місяця панує чорна темрява, поки рано ввечері засвітиться тоненький молодик, міг бути причиною святої трійці днів, коли пророк Йона перебував у череві великої риби і коли розіп'ятий спаситель перебував у могилі.

У світі, захопленому технікою, ми забуваємо про те, наскільки інтенсивно у давні часи люди – насамперед ті, що жили на селі – відчували свою залежність від природи. Чи мали вони вдосталь харчів завдяки полям і тваринам, достатньо чи замало міхів, шкіри й вовни для ткацтва, досхочу чи обмаль деревини для столярства й будівництва, – усе це залежало від того, чи поводитьься природа відповідно до пори року. Французький республіканський календар розкриває цей порядок за допомогою назв місяців, що мають поетичне звучання: осінні місяці вандем'єр, брюмер і фрімер нагадують своїми назвами про збір винограду, туман та ранкові приморозки; зимові місяці нівоз, плювіоз і вантоз – про сніг, дощ і вітер; весняні місяці жерміналь, флореаль і преріаль – про паростки, квіти й луки; зрештою, літні місяці месидор, термідор і фрюктидор – про жнива, спеку й

плоди, що приносить земля. Коли селяни благають про відвернення негоди й граду, про дощ у засуху або сонце під час повені, то вони спрямовують свої прохання не до чужого їм Бога з Біблії, попри всі зусилля проповідників, а до землі-матері з надією, що вона все знову влаштує так, як має бути в природі.

Адже все «впорядковано за мірою, числом і вагою»^[4], що, на думку багатьох, очевидно не тільки з погляду на усіяне зірками небо, а й тут, на Землі. Кристал, що виростає з розчину або через його охолодження, або через випаровування розчинного засобу, імовірно, підкоряється певній схемі упорядкування, що породжує напрочуд гладкі поверхні з абсолютно рівними краями. Цей порядок вдалося глибше зрозуміти після винайдення лупи та мікроскопа. Кристали сніжинок вражають своїми розмаїттям і симетрією. Це просто загадка, як окремі молекули, що сходяться з різних боків і утворюють сніжний кристал, «знають», яким чином вони мають стикуватися з краєм кристала так, щоб при цьому зберегти прекрасну й майже довершену симетрію кристала, що формується.

Іще сильніше відчуває наївний споглядач панування природи в царині живого. Адже в його очах саме природа-мати надає організмові силу і життєздатність загоювати рани після пошкоджень і відновлювати первинний стан тіла. Здається, що природа прагне створювати життя, що виявляється у таких феноменах: клітини, з яких складається все що живе; обмін речовин; розвиток живого через харчування, зростання й формування все складнішої структури; здатність живого утверджувати себе як структуроване ціле, попри зовнішні перешкоди; часові межі індивідуального існування, що виражаються поняттями народження й смерті; зрештою, здатність до відтворення й передачі специфічної конституції нащадкам. Усі ці явища дозволяють відчути глибоку прірву, що відділяє живе від неживого. Якщо мертва матерія інертна, то живе виявляє себе як джерело активності й спонтанності, і це то відчутніше, що глибше ми занурюємось у таємниці світу рослин і тварин, включаючи людей.

Той, хто вірить у природу, прагне жити з нею в гармонії. Тому віддавна підозріливо ставилися до пов'язаних з природою винаходів інженерів, що прискорювали чи гальмували природний хід речей, ба навіть спрямовували його в іншому напрямі. Ще Архімед стикнувся з

цією недовірою в очах єгипетських фелаків, коли демонстрував їм винайдений ним водяний гвинт: завдяки обертанню колеса на верхньому кінці косо встановленого циліндру, нижній кінець якого занурений у Ніл, людина може за допомогою цього пристрою подавати воду Нілу вгору й у такий спосіб орошати поля. Архімеду не потрібно було обертати колесо власноруч: він з'єднав його за допомогою ремня з колесом млина, що приводилось у рух течією Нілу. Отже, Ніл наче сам подавав воду вверх.

В очах селян це був неприродний пристрій. Адже з чотирьох елементів, з яких за давньою традицією складається земна сфера: землі, води, повітря та вогню, за їхніми уявленнями, лише повітря та вогонь могли підніматися вгору, натомість вода й земля за природою завжди опускаються вниз. Лише велика потреба у винаході Архімеда після довгих вагань перемогла їхній скепсис. Врешті вони вирішили, що замість того, щоб носити важкі відра, краще постачати воду Нілу на поля за допомогою обертання Архімедового колеса.

Уже за часів Античності Архімед з його талантом винахідника міг ініціювати індустріальну революцію. Він уже знав потрібні для цього закони фізики, насамперед статички й механіки. Античність взагалі мала глибокі знання щодо законів природи: наприклад, єгиптяни вміли за допомогою тиску пари автоматично відчиняти двері, а слово «електрон» грецького походження і означає бурштин; парфянам іще за часів Архімеда були відомі електричні акумулятори. Однак консервативна позиція його співвітчизників не дозволяла Архімедові чи його колегам навіть мріяти про те, щоб застосувати це знання для зміни природи. Власне, Архімед міг поділяти переконання своїх сучасників, буцімто машини, які приводить у рух сила пари або електрична сила, руйнуватимуть природний порядок суспільства. Адже машини перебиратимуть на себе роботу, яку згідно з природою мають виконувати раби. А наявність вільних громадян і рабів здавалася античним людям таким самим природним фактом, як день і ніч, літо і зима, земля і море.

Скепсис щодо винаходів, які загрожують утручанням у природний порядок речей, панував також і у новий час, ба більше, зберігається до сьогодні. Коли ландшафт почали перетинати перші потяги, що приводилися у рух паровозами, дуже часто лунали побоювання щодо того, що подорож потягом може зашкодити здоров'ю. У 1835 році

Королівська Баварська медична рада писала: «Переміщення за допомогою паровоза треба негайно заборонити в інтересах здоров'я громадян. Швидкий рух не може не викликати у пасажирів духовне занепокоєння, що називається *delirium furiosum*. Навіть якщо допустити, що подорожні добровільно піддають себе небезпеці, держава принаймні має захистити глядачів, оскільки вигляду локомотива, що проноситься на повній швидкості, цілком достатньо для того, щоб спричинити цю жахливу хворобу. Тому конче необхідно звести огорожу принаймні у шість футів заввишки, з обох боків залізничної колії».

Сьогодні це може викликати лише посмішку. Проте «огорожу принаймні у шість футів заввишки», що нині має назву звукоізоляційна стіна, можна побачити в багатьох місцях. Вона захищає слух тих, хто мешкає поблизу колій, від неприродно гучного звуку і водночас спотворює ландшафт.

Утім, скепсис щодо винахідливих голів, які гадають, що своїми фізичними, хімічними, генно-інженерними винаходами можуть перехитрити природу, не зник. Ці побоювання щодо техніки в останні десятиліття навіть посилилися. Наприклад, ще у 70-ті роки минулого століття американські та радянські інженери-будівники незалежно одні від одних всерйоз пропонували тепло, що вироблялося за допомогою контрольованого розщеплення атомного ядра і досягало майже тисячі градусів, використовувати для швидкого й дешевого свердління труб тунелів спеціально сконструйованими фрезерними верстатами, що містять в собі маленькі ядерні реактори. Проте сьогодні панує думка про те, що хоча, імовірно, це технічно можливо, але здійснювати такий проєкт не варто. Така пропозиція є лише одним прикладом із багатьох тисяч ідей, що технічно можливо реалізувати, але які не відповідають дедалі суворішим вимогам щодо своєї сумісності з довкіллям. Захист природи для всіх, хто вірить у природу, безперечний пріоритет.

Поширене невдоволення атомною енергетикою пов'язане не тільки зі страхом перед аварією на електростанції, що тягне за собою ризик радіоактивного зараження довкілля. Атомну енергетику відкидають тому, що радіоактивні «відходи» (тобто за визначенням щось таке, що не належить природі) можуть бути утилізовані лише в довгостроковій перспективі та із великими труднощами. Атомна енергетика викликає заперечення, тому що велика будівля електростанції, яка спотворює

ландшафт величезним бетонним кубом і довжелезною димовою трубою, неабияк лякає. Інші великі електростанції так само змінюють довкілля, їхнє планування й будівництво також викликає протести захисників природи, але у випадку атомної енергетики ця протидія є найпотужнішою. Атомна енергетика не схвалюється через те, що атомна енергія таїться в глибині атомного ядра важкого урану, який з'явився в результаті вибуху наднової, що стався мільярди років тому в результаті колапсу величезної зірки, яка світила за мільярди років до нашого сонця. Ядерна енергія мислиться як архаїчна, демонічна енергія, лячна гримаса якої вперше явила себе, коли у серпні 1945 року були скинуті бомби над Хіросімою та Нагасакі.

З погляду противника атомної енергетики нафта, газ або вугілля не викликають такого безкомпромісного заперечення, хоча вони також шкодять природі. Адже це протиприродно, що людина впродовж пари століть вичерпає всю викопну енергію, що накопичилася за мільйони років із залишків рослинних і тваринних організмів далеких геологічних епох.

На думку захисників природи, людина має обмежитися лише використанням так званої відновлюваної енергії, тобто енергії, що походить з біомаси щорічного врожаю, виробляється гідроенергетикою, силою вітру або прямим сонячним промінням.

Зокрема, у випадку вітрової енергетики стає очевидним, наскільки сильною є сучасна віра в природу. Раніше сила віри втілювалася в інших символах: гігантські піраміди, колосальні храмові споруди, величезні колонні зали свідчать про релігії перших високих культур, зокрема греків і римлян. Церкви й собори, зведені в епохи романтизму, готики й бароко, нагадують про владу церкви, що пов'язані з християнською вірою. Наприкінці XIX – на початку XX століть були збудовані нові собори – гігантські залізничні вокзали. Наприклад, Центральний вокзал Нью-Йорка з його величезною головною залою, на стелі якої можна побачити знаки зодіаку на нічному небі. Або шість великих головних кінцевих станцій Парижа. Там, де колись між ризницею та віттарем снували прислужники в білих рясах і священники у пістрявих, багато вишитих ризах, у золотий вік вокзалів можна було побачити персонал в уніформах, порт'є, кондукторів і чергових по вокзалу в червоних кашкетах, що керують рухом. Якщо

колись у соборах з кадилиць, якими розмахували служки, вився дим фіміаму в бік заглибленої в молитву громади, тепер вокзали заповнювала пара, що з шипінням розповзалася від чорних локомотивів, піднімаючись до склепінь над коліями. У соборах мерехтіння вічного червоного світла нагадувало про присутність святих дарів у золотих чашах з витонченим гравіруванням, на вокзалах видимі звідусіль вокзальні годинники нагадували плин часу та чітко вивіреним розклад потягів. Паралелі між прадавніми символами віри у церкві та символами віри в техніці, що з'явилися ХІХ–ХХ століттях, очевидні.

У випадку з вірою в природу помітну символічну роль відіграють вітряки. Як колись дзвіниці церков, як мінарети мечетей, тепер вони вивищуються над ландшафтами не тільки як прикмети підкорення енергії з чистих і відновлюваних джерел, а й як знаки потужної і глибокої віри у матінку-землю. Вітряки є символами віри, що оволодівають усім простором, в якому ми живемо. Окремі вітряки, встановлені на узвишсях, сотні вітряків на широких рівнинах, на узбережжях або на морях тихим, урочистим обертанням трилопатевих турбін сповіщають про владу природи над усіма нами. На горі у Північній Штирії нещодавно були встановлені три величезних вітрогенератори, що – видимі здалеку, пригнічуючи спостерігача з південної залізниці, яка з'єднує міста Грац і Відень, – підносяться над великими деревами в лісах, які доходять до самої вершини гори. Вони не тільки видобувають енергію. Вони вочевидь, можна сказати, як місіонери, сповіщають про віру в природу, адже заступають собою старий християнський хрест, що встановлювали на вершинах гір.

Той, хто вірить у природу, відповідно прагне жити з нею в гармонії. Для цього потрібно відкритися назустріч природі, чути, якого ставлення до себе вона потребує. Перша і найнагальніша звістка, яку більшість сприймає від матері-природи, каже, що людина має турбуватися про здоров'я, тілесне благополуччя, фізичні можливості.

Манфред Люц, теолог, лікар, автор книжок і директор лікарні Алексіанер для психічно хворих у Кельні, дивиться з іронією на маніакальне прагнення людей, що опікуються своїм здоров'ям, зберігати фізичне благополуччя за будь-яких обставин: «Для багатьох сьогодні здоров'я становить найвище благо, і навіть деякі слабодухі

християни вважають, що завдяки слідуванню цьому тренду можна наблизитися до Бога. Панівна релігія здоров'я вшановує своїх жерців на міських марафонах. Студії фітнесу – ось її каплиці, а захоплення різними дієтами – її покайні вправи». Люц виразно описує, яке насильство чинять над собою ті, хто відчайдушно женеться за здоров'ям.

ВООЗ якось визначила, що здоров'я – це повне фізичне, душевне та соціальне благополуччя. Фактично, згідно з цим нині переглянутим визначенням, нікого не можна назвати здоровим. Я радше ладен погодитися з Ніцше, який якось сказав, що здоров'я – це та міра хвороби, яка ще дозволяє мені займатися моїми основними справами. Сьогодні, однак, панує геть утопічне поняття здоров'я, що має на увазі постійне благополуччя. Широко обговорювана хвиля вигоряння пов'язана з тим, що, на думку більшості, ви завжди маєте бути врівноважені, перебувати в гарному гуморі, завжди добре спати й користуватися великим попитом. І оскільки ніхто відкрито не говорить про такі речі, кожен вважає, що він, мабуть, єдиний, у кого це не працює.

Давні греки раз на чотири роки влаштовували свято здорового, сильного тіла у вигляді священних ігор на стадіоні в Олімпії на північному заході Пелопоннеського півострова. Спортивні змагання обставлялися храмовими ритуалами на честь батька богів Зевса. Але це служило (що розумів кожний грек) лише прикрасою, рамкою для справжнього свята – свята людського тіла, наділеного гарною від природи будовою. Навіть на сучасних Олімпійських іграх можна почути патетичні слова про єднання народів, про мир між націями, який має панувати під час Ігор, майорять прапори, співають гімни, відбувається урочиста церемонія запалювання олімпійського вогню. Але й сьогодні, як і колись, ідеться про вшанування тих, хто від природи наділений привілеєм і розкриває свій талант завдяки невтомним тренуванням.

Слабким, хворим, скаліченим немає місця у цій картині світу. Справді, давні римляни у цьому відношенні були вражаюче послідовними у своїй жорстокості: коли дружина господаря дому народжувала на світ дитину, батько насамперед намагався зрозуміти, чи є дитина здоровою та сильною. Пересвідчившись, що це так, він

піднімав народжене немовля вгору, щоб продемонструвати його присутнім і символічно місту Риму, і дитина вважалася прийнятою як член сім'ї. Проте якщо батько залишав дитину лежати, раби виривали її у матері, виносили з дому і викидали буквально як сміття. Її навіть не ховали.

Нині панує одностайна думка, що такі дії є святотатством. Але ще зовсім недавно, у 1924 році, лікар і соціальний реформатор Юліус Тандлер писав: «Зрештою, які витрати мають нести держави через позбавлені будь-якої цінності життя, легко зрозуміти, наприклад, з того факту, що 30 тисяч повних ідіотів коштують німецькій державі два мільярди марок. Знання таких цифр надає проблемі знищення позбавлених цінності життів актуальності й значущості. Звичайно, існують етичні, гуманістичні, або хибні гуманістичні, аргументи проти такого підходу, але, врешті-решт, ідея, згідно з якою позбавленим цінності життям треба жертвувати задля підтримання того, що варте життя, все більше й більше проникає в свідомість народу». Тож Тандлер не надто й далеко відійшов від дії голови сім'ї часів римської Античності.

На жаль, віра в природу не допомагає відповісти на запитання, коли варто стати на захист іще безпомічної людської істоти, яка ще не стоїть на ногах, щойно народженої, ба навіть іще не народженої. Відколи істота стає людиною? З моменту, коли чоловіча сперма проникає в яйцеклітину жінки? З третього місяця вагітності? З моменту одушевлення, який, згідно з Томою Аквінським, відбувається у хлопчиків на 40-й, у дівчат на 90-й день після зачаття? Після початку пологів? Після перерізування пуповини? Немає ніяких переконливих доказів, які б дозволили чітко відповісти на це запитання з огляду на природне право. Ніхто не може вивести з віри в природу, як заперечити Пітерові Зингеру, який виступає за вбивство – звісно, вільне від болю – інваліда, настільки обділеного природою, що життя для нього в очах інших є тягарем, а для широкого загалу – надміру великим тягарем.

Те, що немічні, слабкі, хворі, спотворені, скалічені, навіть ті, хто стоїть на порозі смерті, мають бути захищені, ба більше, мають отримати особливу допомогу, знаходить обґрунтування з іншого джерела, ніж віра в природу. «Він очеретини надломленої не доломить

і гнота тліючого не погасить», – читаємо ми у пророка Ісаї. Але ми цього не знайдемо у «Книзі природи».

Ми можемо ревно відвідувати студії фітнесу і тренувати наше тіло, ми можемо старанно слідувати порадам лікарів, аби уникнути хвороб чи принаймні успішно з ними боротися, ми можемо бути обережними з їжею та напоями, вести здоровий спосіб життя, обіймати дерева, але раніше чи пізніше ми всі стаємо кволими, слабкими, хворими, нежиттєздатними – всі ми зрештою піддані смерті. Яка втіха залишається тому, хто вірить у матінку-природу, перед лицем цієї неминучої долі? Хіба та, що після смерті його прийме в свої обійми природа. У своєму земному бутті він був лише епізодом у неперервному круговороті смерті й становлення, в який він покійно впадає у час своєї смерті. Якби ж він сумнівався в природі, він був би в очах тих, хто неї вірить, «лише похмурим гостем на темній землі».

У цей круговорот втягнуто не тільки окрему людину. У нього втягнутий весь людський рід, що лише декілька тисячоліть тому виповз із печер кам'яного віку і якому теж не судилося існувати вічно. У нього втягнуте все живе у воді, на землі й у повітрі, існування чого залежить від сприятливого клімату на Землі, який постійно змінюється. У нього вже п'ять мільярдів років втягнута система планет, що складається з Сонця і небесних тіл, які обертаються навколо нього, від гігантів Юпітера і Сатурна, і до менших планет, як-от Венера, Земля, Марс і врешті планетоїдів, місяців і часточок пилу Хмари Оорта. Через іще п'ять мільярдів років Сонце в останні фази свого життєвого циклу перетвориться на «красного гіганта» і стане настільки великим, що поглине орбіти Меркурія і Венери, найближчих до нього планет, й опалить Землю. Після цього Сонце скине свою порожню від горючого матеріалу оболонку, яка пронесеться Сонячною системою, захоплюючи решту планет. Позаду лишиться зморщене Сонце, що перетворилося на «білого карлика».

Однак на просторах Всесвіту оболонки, скинуті вигорілими зорями, ущільнюються і утворюють величезні сферичні об'єкти, що знову починають сяяти: з'являються нові сонця, почасти знову оточені новими планетами, на яких може повторитися гра появи життя і навіть народження розумної істоти, що в далекому майбутньому так само, як ми сьогодні, з подивом споглядатиме зоряне небо.

Першим пророком природи, що вічно панує на величезних просторах Всесвіту, був Джордано Бруно, колишній домініканський монах, якого вже через декілька років після його присвяти в священники у 1572 році підозрювали в ересі. Він вийшов із Ордену й вирішив здійснити подорож без певного плану, яка повела його від Неаполя й Рима через Турин, Венецію та Падую до Женеви, Тулузи, Парижа, Оксфорда, Марбурга, Віттенберга, Праги, Гельмштедта, Франкфурта, Цюриха і врешті знову привела до Італії, до Падуї та Венеції.

Думка Бруно була так само невгамовною, як і його подорож Європою. Вона ґрунтувалася не на точних спостереженнях і складних експериментах, а на нестримних спекуляціях і шалених мріях. Бруно має завдячувати своїй екзальтованій і нестримній натурі, беззастережному наполяганню на власній правоті разом із безжальною насмішкуватістю, схильністю до ворожості тим, що він відштовхнув усіх прихильних до нього попервах покровителів. А вже церква проголосила Бруно ворогом, тому що він рішуче виступив проти вчення про Ісуса як сина Бога і Страшний суд. Коли він під час свого останнього перебування у Венеції як вільна людина розчарував свого господаря, який сподівався, що Бруно познайомить його з магічними мистецтвами, останній видав Бруно інквізиції. Після процесу, що тривав сім років, Бруно був спалений на вогнищі 17 лютого 1600 року на Кампо-деї-Фйорі у Римі.

Хоч би якою змоглядною була філософія Бруно, в одному зі своїх висновків він висловив думку, яка була дороговказною: Бруно був ревним прихильником теорії Миколая Коперника, за якою не Сонце обертається навколо Землі, а Земля – навколо Сонця. На противагу до цього наведений серед інших також видатним астрономом Тихо Браге аргумент полягав у такому: якби Земля на величезній відстані оберталася навколо Сонця, то з Землі зірки, прикріплені на небесному склепінні, з положення, в якому Земля перебуває на початку літа, 21 червня, можна було б бачити під іншим кутом, ніж із положення, в якому Земля перебуває на початку зими, 21 грудня. Утім, таке коливання упродовж року не зафіксовано. Вони є фіксованими точками на небесному глобусі і тому називаються нерухомими зірками.

Бруно зрозумів, що спростування цього заперечення коперниканського світоустрою може полягати лише в тому, щоб

розбити небесний глобус: він просто не існує. Насправді, стверджує Бруно, зірки є настільки віддаленими від нас у глибинах невимірно великого Всесвіту, що ми не можемо бачити їхнє коливання упродовж річного циклу. Наскільки Бруно був тут правий, підтвердилося вже через значний час після його смерті. Лише створення великих астрономічних телескопів дозволило кенігсберзькому астрономові Фрідріху Вільгельму Бесселю врешті виміряти коливання нерухомих зірок упродовж року. Діапазон коливань, зареєстрований Бесселем, становить лише одну тисячну діаметра повного місяця. Відкриття Бесселя був приголомшливим. 19 жовтня 1838 року він написав своєму берлінському колезі Ольберсу, що виміряна ним відстань від зірки 61 Лебеда в сузір'ї Лебеда становить майже сто трильйонів кілометрів, «яку світло проходить за 10,3 року». Щоб пройти відстань від Сонця до Землі, світло потребує лише 8 хвилин, а від Місяця світло доходить до Земля лише за півтори секунди. Це просте повідомлення Бесселя остаточно зруйнувало кристалеву сферу Всесвіту, на якій мали розташовуватися фіксовані зірки. І воно розкрило небо у неосяжні простори.

При цьому йдеться про 61 Лебеда, про одну з тих небагатьох зірок, що спостерігаються неподалік від нашої Сонячної системи. Більшість зірок Чумацького шляху розташована в багато тисяч разів далі. Але й сам Чумацький шлях є лише однією з незліченних «спіральних туманностей», зоряних систем, що містять мільярди зірок, серед яких наше Сонце – лише один екземпляр доволі середньої яскравості. Поруч із Чумацьким шляхом розташована туманність Андромеди, спіральна галактика приблизно такого ж розміру, що й сам Чумацький шлях. У ясні ночі з темного місця цю спіральну туманність можна побачити у сузір'ї Андромеди неозброєним оком. За часів Бруно астрономи й гадки не мали, з якої неймовірної далечини доходить це світло до їхніх очей. Туманність Андромеди настільки далека, що її світло потребує два мільйони років, щоб досягти наших очей. Порівняно з цим відстань від Землі до 61 Лебеда практично мізерна...

Хоча Бруно не мав уявлення про справжні співвідношення розмірів у космосі, однак він був переконаний у тому, що світовий простір безконечно великий, що він існує споконвіку й ніколи не зникне, що він містить нескінченну кількість сонць, з яких ми сприймаємо лише наше власне Сонце, що утримує біля себе Землю, зігріває її і дає

життя, тоді як усі решта настільки від нас віддалені, що ми бачимо їх лише у безхмарні ночі як слабо мерехтливі зірки. Але не тільки на Землі в нашій Сонячній системі – скрізь у безконечно багатьох місцях Всесвіту панує життя. Світ як ціле сповнений життя. Оскільки Універсум є безмежно великим, для Бога не лишається місця поза ним. Власне, немає ніякого «поза ним». Оскільки ж Універсум існує вічно, то для Бога не лишається ніякого «перед» – перед тим, як він його створив, – і ніякого «після» – після того, як він його знищить. Тож, за Бруно, Бог не може бути поза простором і часом. Бог, як і життя, вплетений у Все. Будь-яке місце, будь-яка мить пронизані ним. Ніякого іншого Бога, окрім матінки-природи немає. Природа і Бог єдині.

Але в чому ж полягає сутність природи, яка, за Бруно, охоплює безмежний простір і вічність? У що вірить той, хто наполягає на тому, що вірить у природу? Досі йшлося лише про явища, які створені природою і дані нашим чуттям. Досі прихований за цими явищами порядок позначався лише натяками, лише, так би мовити, через подив. Проте дослідницький дух людини від подиву переходить до пізнання, від гадки – до ясності. Чому природа так «упорядкована за мірою, числом і вагою», як про це сказано у Книзі Мудрості?

Уже Демокрит і Левкіпп дали на ці запитання відому тверезу відповідь: існують лише атоми і пустота. З них і не з чого іншого складається природа. Ці прозаїчні слова на довгий час були витіснені поетичним образом божественного творця світу, але на початку ХІХ століття вони знову проторували собі дорогу. Привід для цього, не маючи такого наміру, дав сер Ісаак Ньютон, найвизначніший дослідник природи свого часу і засновник теоретичної фізики.

До Ньютона майже всі були переконані, що рухомі зірки на небі – Сонце, Місяць і видимі озброєним оком планети Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн – посуваються божими янголами через удари їхніх крил по небесному склепінню. Ця прекрасна, поетична картина зникла, після того як у 1666 році на голову молодого Ньютона впало яблуко: сила, з якою прискорюються зірки, вчить Ньютон, походить від прозаїчного математичного закону, в якому вплив мають лише маси небесних тіл і відстань між ними. Цей закон чинний для всіх тіл – для яблука так само, як і для планет. Навіть поява комет, що колись

сприймалась як знамення Бога і передвістя нової епохи, за Ньютоном, пов'язана з цією формулою, що позбавляє її німба.

При цьому треба особливо зазначити, що Ньютон був глибоко релігійною людиною. Він був таємним прихильником вчення давньоримського теолога Арія, згідно з яким Ісус був подібним Богу, але сам не був Богом. Ньютон таїв від сучасників свої переконання, адже вони суперечили офіційному вченню церкви про Трійцю, про Єдиного Бога в Трьох Особах. Ньютон побоювався втратити свій дворянський титул і високі державні посади, якщо його віра в єдиного й неподільного Бога як Отця й Творця світу стане відомою. Він навіть був упевнений, що в космосі можна помітити дію Творця: так, він установив, що проти п'яти обертів Юпітера навколо Сонця Сатурн здійснює два. Знову і знову обидві планети зближуються одна з одною в одному й тому самому місці неба. Юпітер і Сатурн – дві планети з величезною масою, і, за Ньютоновим законом всесвітнього тяжіння, у цьому місці неба наявний вплив на інші планети, віддалені від Сонця. Сонячній системі загрожує руйнація. Аби запобігти цьому, вважав Ньютон, Творець час від часу особисто втручається в її життя. Він, так би мовити, власноруч рятує хистку рівновагу планетних орбіт.

Наполеону Бонапарту, якого надзвичайно цікавила математика й природничі науки, була відома віра Ньютона в періодичне втручання Бога у рух небесних тіл. Тим більше він був вражений, коли на лекції математика й астронома П'єра-Сімона Лапласа дізнався, що співвідношення періодів обертання Юпітера і Сатурна становить (приблизно) п'ять до двох. Тому насправді місце, де дві гігантські планети зближуються, з часом зміщується в небі. Тому небезпеки тяжіння з одного певного місця немає. «Де ж тоді у вашій системі перебуває Творець?» – запитав Наполеон Лапласа, впевненого у своєму математичному генії. «Сір, я не маю більше потреби в цій гіпотезі», – з гордістю відповів той.

Як колись Левкіпп і Демокрит, Лаплас також тепер тримався думки, що в основі всього, що відбувається в природі, від руху зірок, які ми спостерігаємо за допомогою телескопів, до руху найменших тіл, які можна побачити лише у мікроскоп, навіть живих, лежить закон всесвітнього тяжіння Ньютона, якому підпорядковані всі атоми. Якби Лапласа запитали, що таке природа, він би відповів: природа складається з тривимірного простору, що становить собою сцену

космічної п'єси. Природа складається з одновимірного часу, який уможлиблює хід цієї п'єси. І природа складається з величезного числа атомів, акторів цієї п'єси. А режисура цієї п'єси підпорядкована законові Ньютона: він описує те, з якою силою кожен атом притягується до кожного іншого і через це прискорює рух у його напрямку. Якщо в певний момент часу зафіксувати, де перебувають атоми у просторі і з якою швидкістю вони рухаються, то закон Ньютона дозволяє розрахувати розташування атомів у будь-який час. Це, за Лапласом, є все, що може запропонувати природа. До цього зводяться геть усі явища, які ми сприймаємо нашими чуттями.

Матеріалістична картина світу Лапласа, згідно з яким природа складається тільки з простору, часу, матерії і математичних законів механіки, у подальшому була доповнена й скоригована. Доповнена тим, що дослідникам природи вдалося все ж таки узгодити з цією картиною світу ті явища, які їй суперечили. А скоригована вона була тим, що дослідникам природи вдалося звести як матерію, так і час та простір до математики. У подальшому ми у загальних рисах це викладемо.

Закон всесвітнього тяжіння Ньютона описує гравітацію. Кулон, Ампер, Ом, Гаусс, Вебер, Орстед, Фарадей та інші додали до неї електрику. Врешті Джеймс Клерк Максвелл у 1865 році показав, що всі електричні, всі магнетичні та всі оптичні природні процеси можна звести до чотирьох математичних рівнянь, що нині разом із рівняннями Ньютона описують усю повноту явищ неживого світу.

Отже, все, що стосується вчення про електрику, акустику й оптику, вмістилось у механіку Ньютона й електрику Максвелла. Крім того, Максвелл і в подальшому Людвіг Больцман показали, що за допомогою математичних законів розрахунку ймовірностей і статистики все вчення про тепло так само може бути включене в механіку Ньютона й електрику Максвелла.

Окрім явищ зміни речовини мертвої матерії, що належали царині хімії, яка на той час рухалась у темряві, а також явищ життя, за якими тодішні біологи вбачали дію *vis vitalis*, або «життєвої сили», спрямованої на розмноження й збереження виду, рівняння Ньютона і Максвелла, здавалося, охоплювали всю природу. Коли Макс Планк у 1875 році збирався вивчати фізику, його майбутній учитель, фізик і

математик Філіпп фон Йоллі, намагався відмовити його від цього не тому, що Планк був нездібним, а навпаки. Він гадав, що Планк не зможе виявити свої таланти у царині фізики, яку Йоллі описував «як високорозвинену, майже повністю розроблену науку... що нині була, так би мовити, увінчана відкриттям енергії і невдовзі набуде свого остаточного стабільного вигляду. Можливо, ще лишається впорядкувати з того чи того погляду якісь пилінки чи бульбашки, але система як ціле є порівняно усталеною, і теоретична фізика помітно наближається до того ступеня завершеності, який уже століттями притаманний геометрії».

Саме Планк у 1900 році «перевірів бульбашку», що виявилася справжнім пузирем. За допомогою коректного математичного опису випромінювання так званого чорного тіла він заснував квантову теорію, тобто математичну теорію матерії, яка дозволяє нам зрозуміти розмаїття матеріального світу. Окрім гравітації та електрики, в атомному і субатомному вимірах з'являються ще два: так звана сильна взаємодія і слабка взаємодія – математичні поняття, що охоплюють за допомогою формул склад субатомних об'єктів. З квантовою теорією хімія, що доти задовольнялася просто описом змін речовини, стала частиною фізики, а отже, й абстрактної математики. Усі зміни речовини, навіть пов'язані з живою матерією, охоплюються математичними рівняннями. Отож не може йтися про якусь *vis vitalis*. Радше відомо, що такі явища, як селекція і мутація, описані колись Дарвіном і його колегами, можуть бути зведені до атомних процесів у великих органічних молекулах і, зрештою, до квантової теорії, а отже, до абстрактної математичної теорії.

Але не тільки матерія та сили, які на неї діють, а саме простір і час, що становлять сцену п'єси природи й уможливають її хід, були включені до цього дійства, починаючи щонайпізніше з теорії відносності Айнштейна. Також вони є змінними у математиці природи. Отож здається, що «математика природи» – тепер озброєна рівняннями і формулами, більш абстрактними і загальними, ніж рівняння Ньютона і Максвелла, – не просто моделює природу, а й є тотожною природі.

Що таке природа? Вона складається з атомів і пустоти, як наполягали Левкіпп і Демокрит. Вона реалізується у просторі, часі і матерії, згідно з математичним законом Ньютона, стверджував Лаплас. Вона є не що інше, як математика, стверджують сучасні дослідники,

як-от Стівен Вольфрам або Макс Тегмарк. Але ж математика категорія абстрактна, а простір, час і матерія – конкретні. Як це поєднується?

Проникливий астрофізик сер Артур Стенлі Еддінгтон усвідомлював двоїстість цього поняття природи. З одного боку, ми відчуваємо, що явища природи є безпосередньо даними. З другого боку, через усе детальніший аналіз цих явищ природа губиться, перетворюючись на абстрактну конструкцію. Еддінгтон пояснював цю приголомшливу двоїстість за допомогою банального «природного» об'єкта, а саме свого письмового столу. Спочатку він описує його так, як ми його безпосередньо сприймаємо: «Він довгастий; відносно незмінний; має колір; насамперед він матеріальний». Але як фізик він бачить письмовий стіл іншими очима: «Він не належить до світу, про який ішлося перед тим». Про другий, «науковий», письмовий стіл, що складається з атомів, Еддінгтон говорить: «Мій науковий стіл майже пустий. У цій пустоті розкидані численні електричні заряди, які з великою швидкістю носяться навкруги». Еддінгтон використовує застарілі уявлення вже не актуальної атомної теорії. Сьогодні ж квантова теорія вчить, що згадувані Еддінгтоном електричні заряди у вельми своєрідний спосіб «розмазані», характеризуючись невизначеним місцем і невизначеною швидкістю; лише складний математичний формалізм дозволяє їх коректно зрозуміти. Еддінгтон із подивом відзначає:

Годі й казати, що сучасна фізика шляхом ретельної перевірки і безжальної логіки переконала мене в тому, що мій другий, науковий, стіл є єдиним, що справді існує тут – де б це «тут» не перебувало. З іншого боку, зайве казати, що сучасна фізика ніколи не витіснить мій перший стіл, що стоїть перед моїми очима і який я можу помацати руками.

Який з двох письмових столів Еддінгтона «справжній», даний природою: перший, чуттєвий, чи другий, науковий? Або ж (і це є водночас найдивніше і найглибше розв'язання парадокса двох письмових столів Еддінгтона) жоден з двох письмових столів не є «справжнім», тобто даним природою. Адже без сера Артура Стенлі Еддінгтона немає ніякої природи...

Захід сонця в Паннонській рівнині, північне сяєво в Скандинавії, гра барв у крилах метелика, приємні запахи ароматичних сполук, турбота лебедів про своїх пташенят, що тільки-но з'явилися на світ,

яких вони навіть беруть на спину під час своїх польотів, – той, хто не тільки дивується тому чи тому з цих явищ природи, а й вважає, що торкається завдяки ним глибин буття, твердо вірить, що перший, даний чуттям, письмовий стіл і є справжній письмовий стіл Еддінгтона. Але також є той, хто вірить у незалежне від власного існування математики в абстрактному платонівському світі і вважає другий, науковий, письмовий стіл справжнім письмовим столом Еддінгтона, так само як і перший, про кого йшлося, поділяє з Альбертом Айнштайном віру, яку останній назвав «космічною релігійністю». Перед лицем гігантської п'єси природи, в якій індивід здійснює свій швидкоплинний вихід як незначний, непомітний, жалюгідний статист, перед лицем приголомшливих природних подій від Великого вибуху, спалахів зірок і чорних дір до тріпотіння метелика й біохімічних реакцій, які лежать в основі життя, людина може лише залякнутися від здивування: «Індивід, – каже Айншайн, – відчуває мізерність людських бажань та цілей і велич та чудесний порядок, що відкривається в природі та світі думки. Він відчуває індивідуальне буття як своєрідний полон і прагне пережити ціле суцього як єдиного і сповненого сенсу». Віра в природу змушує, з одного боку, здригнутися у благоговінні перед гігантськими силами Всесвіту, проте з другого – водночас заспокоює, оскільки ці сили не зачіпають індивідуального буття. Мораль спирається на умовність. Вільний дух легко це ігнорує. Не випадково «космічно релігійний» Айншайн інколи поведився напрочуд непорядно й нечутливо зі своїми близькими.

Під кутом зору індивіда, що вірить у природу, його моральна пустота легко виправдовується: все, що здається важливим в його бутті, те цінне, на що він орієнтується, те ненависне, що він зневажає, його любов і страждання, – усе це нівелюється перед сліпою до цього природою і стає геть незначущим. Усі його почуття, всі його прагнення є насправді не що інше, як примха, і не відрізняються від посіпувань парамеді. Це варто усвідомлювати кожному, хто, образно кажучи, сподівається знайти «свого Бога» в природі.

Однак віра в природу виходить з однієї неодмінної передумови, а саме що існує незалежний від вірної людини зовнішній світ, що він існував до її народження й існуватиме після смерті. Тільки він і існує насправді. Наявність зовнішнього світу, існування природи без мене виглядає настільки очевидним, що, здається, просто-таки божевілля

ставити це під сумнів. Проте Нільс Бор висноував зі «своєї» квантової механіки, що події «природи» наявні лише тоді, коли вони спостерігаються і вимірюються. Айнштайн, пророк віри в природу, вважав цей погляд свого друга Бора чудернацьким. Коли Абрахам Пайс, учень Бора, представився Айнштайнові у Принстоні, той замість привітання поставив йому дивне запитання: «Як ви гадаєте, пане Пайс, чи існує Місяць, коли ми його не бачимо?» Спантеличений Пайс, імовірно, не знав, що Айнштайн цією загадкою натякав на англійського сучасника Ньютона, філософа і теолога Джорджа Берклі, який всерйоз стверджував, що незалежний від сприйняття зовнішній світ не існує. Не тому, що Місяць існує, ми можемо його спостерігати, а навпаки: Місяць існує лише тому, що його сприймають. *Esse est percipi*, – говорить аксіома Берклі: бути означає бути сприйнятим.

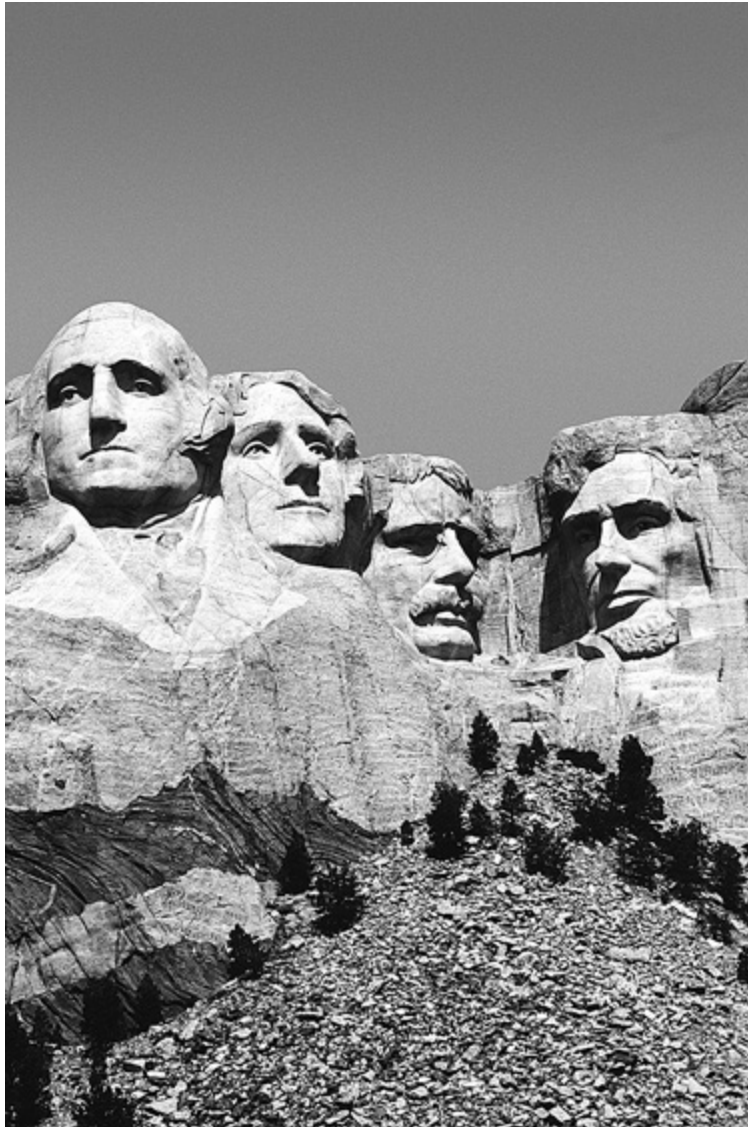
Найліпше, мабуть, можна зрозуміти погляди Берклі, якщо подивитися на добре видимі сузір'я. Справді, коли ми на Землі дивимося на зірки, вони здаються геть хаотично розсіяними небесним склепінням. Але всі, хто милується зоряним небом, одразу розрізняють сузір'я: Велику і Малу Ведмедицю, Оріон, W Кассіопеї, сузір'я зодіаку. Але ж ці сузір'я є, тому що ми їх бачимо. На жах Айнштайна, подібним чином можна трактувати і наявність усієї природи: природа існує лише тому, що її сприймають.

Без мого існування немає явища, що сприймається чуттями. Має існувати людина, наділена чуттями, сер Артур Стенлі Еддінгтон, для того щоб Еддінгтон міг взятися руками за стіл. Без мого існування немає математики. Уявлення про те, що математика існує лише в абстрактному платонівському світі, незалежно від того, хто нею займається, абсурдне. Числа є винаходом людини. Вони існують лише в думці. Отже, має існувати кваліфікований математик сер Артур Стенлі Еддінгтон, для того щоб Еддінгтон міг розуміти свій письмовий стіл як квантово-механічний об'єкт.

Без мого існування немає зовнішнього світу.

Якщо мати це на думці, віра в природу втрачає будь-яку опору.

Віра в історію

Гора Рашмор, Південна Дакота, США, на якій висічені портрети президентів Джорджа Вашингтона, Томаса Джефферсона, Теодора Рузвельта та Авраама Лінкольна (зліва направо).

«Моє помешкання скоро перетвориться на ніщо. Але моє ім'я житиме в пантеоні історії». Ці гордовиті слова кинув Дантон на процесі в обличчя своїм суддям, що винесли йому смертний вирок. Він

був одним із десятків тисяч жертв того, що отримало ім'я «терор». Після Великої Французької революції 1789 року так званий Комітет громадського порятунку лютував у Парижі з безжальною жорстокістю і сліпим свавіллям. Після нетривалого суду засуджених, попри їхню невинність, відвозили на площу Революції, що пізніше отримала назву площі Згоди (Place de la Concorde), і там кат відсікав їм голови за допомогою гільйотини. У деякі дні страти йшли одна за одною настільки щільно, що кат не встигав очищувати лезо від крові страчених перед тим. Колись сам Дантон, будучи головою Комітету громадського порятунку, прагнув разом з іншими революціонерами принести благо Франції та її громадянам. У подальшому він відсторонився від цілком свідомо спланованого цим органом терору, що хутко набирало оберти, і це коштувало йому життя.

Він був готовий заплатити цю ціну. Адже його ім'я «житиме в пантеоні історії». За доби Античності пантеон був святилищем, присвяченим усім богам. Дантон, який уже не вірить у жодних богів, заміняє їх героями історії. Він, Дантон, відчуває принаймні зараз, коли за декілька хвилин його потягнуть до виконавця смертного вироку, себе одним із них. Він був переконаний, що колись в якійсь залі слави на камені буде вирізьблено: «Жорж Жак Дантон, народжений у 1759-му, обезголовлений у 1794 році, герой революції». Більшого, гадав Дантон, людині від життя годі й чекати.

Дуже схоже намалював постать Гая Юлія Цезаря філолог-класик, історик, письменник і один із найкращих німецьких ораторів кінця минулого століття Вальтер Єнс. Як пізніше Дантона та багатьох інших героїв історії до нього, Цезаря цікавили лише німб і слава, що їх йому готувала світова історія. У створеній ним телевізійній виставі «Заколот» Єнс скористався висловленим Светонієм припущенням, начебто Цезар, який страждав на епілепсію, через що йому загрожувала жахлива принизлива смерть, вигадав зухвалий план: Цезар сам інсценізував змову з метою свого вбивства, що мало стати величною, незабутньою для всіх прийдешніх поколінь смертю. «Дехто має підозру, – пише Светоній, – що Цезар утратив бажання жити». І Вальтер Єнс наводить додаткові аргументи: «Чи можливо взагалі, щоб диктатор з такою досконалою системою шпигунів, яку мав у своєму розпорядженні Цезар, лишив непоміченим заколот з майже сотнею учасників? А скільки серед них було авантюристів, скільки сумнівних

постатей! Якщо була колись для шпигуна гарна нагода змішатися з бунтівниками... то саме тут». Якби Цезар волів, наполягає Єнс, він міг би легко розгромити дилетантську змову».

Отже, чому він цього не зробив? Був він надто старим або хворим, більше не відчував у собі сили протистояти заколоту? Або ж зрештою він став йому в пригоді; чи хотів він померти; чи не бажав він, хворий на епілепсію, швидкої насильницької смерті, і тут бунт саме був би доречним? І хіба не можна навіть припустити, що він сам придумав заколот проти самого себе? Революція – придумана з метою заподіяти смерть, якої він собі бажав; змова – замислена для того, щоб увінчати його життя заколотом, провал якого він розраховував наперед; таємний злочинний замір – вигаданий заради власного безсмертя: чи не така була його остання й зухвала ідея?

Віддати все заради того, щоб власне ім'я було викарбовано в пантеоні історії, – це означає вірити в історію.

Історія обіцяє безсмертя. Від давніх часів правителі народів були в цьому переконані. В Єгипті писці записували життя й добродійні діяння фараонів. Їхні звіти були висічені у камені, аби їх читали вічно. Митецькі виконані зображення фіксували сцени, що розповідали про правління фараона навіть усім тим нащадкам, які вже не читатимуть ієрогліфи.

Геродот Галікарнаський, перший видатний грецький історик, починає свій визначний твір, який має назву «Історії», з пояснення, що він пише його, «для того щоб діяння людей не зникли через плин часу, щоб видатні й гідні подиви звершення, з одного боку, греків, з другого – варварів, не минули безславно». Отже, Геродот також пов'язує історію з безсмертям.

Римський історик Тіт Лівій створив всеосяжну працю, що починається з легендарного заснування Риму в 753 році до н. е. і сягає початку правління римських цезарів на межі тисячоліть. Він зробив це, аби довести римському народові, що перебіг історії веде до вічного Риму, в якому звіти Лівія передаватимуться з покоління в покоління.

Також Гай Саллюстій Крісп, римський історик, що жив на покоління раніше за Лівія, обґрунтовує свою працю вірою в історію. Він бачить лише дві можливості надати сенс своєму життю. Перша –

стати героєм, який назавжди лишатиметься в пам'яті людства. Саллюстій зізнається, що намагався це зробити. Він взявся за кар'єру політика, але успіх був незначним, тож вічної слави він у такий спосіб не досяг. Друга – як історик повідомляти про славні діяння інших і завдяки своїй історичній праці самому не сходити з уст. При цьому Саллюстій також розумів, що варто розповідати лише про історію римського народу, а історію інших народів подавати лише з погляду Риму. Адже хто інший, крім римлян, вважав він, вивчатиме його книжки у віддалені часи. Тож уже в його дні Рим вважався Вічним Містом.

І навпаки, найсуворішим вироком за часів Античності, який могла винести історія, було забуття. Римляни називали це *abolitio nominis* (знищення імені), а пізніше *damnatio memoriae* (засудження пам'яті). Уже греки вважали це найсуворішим покаранням, що може випасти на долю людини. А раніше за них єгиптяни намагалися знищувати статуї, зображення й повідомлення про ненависних правителів, як-от Хатшепсут або Ехнатон, щоб вони пішли в забуття. У випадку Хатшепсут причина полягала в тому, що її наступник не міг примиритися з тим, що фараоном була жінка, яка до того ж відзначилася видатними справами. У випадку Ехнатона причиною була нова віра, яку він як фараон започаткував, позбавивши влади старих жерців; після його смерті вони йому помстилися.

Найвідоміший випадок спроби вилучення з історії – вчинок безумного підпалювача Герострата, який за допомогою вогню повністю знищив одне з семи чудес античного світу, храм Артеміди Ефеської. Цим безумним вчинком він намагався здійснити свою мету – досягти вічної слави. Щоб покарання було гіршим за смерть, перед стратою йому було проголошено, що його ім'я ніколи більше не буде вимовлене, а тому його вчинок був не лише безглуздим, а й марним. Відтоді в Ефесі було під страхом смертної кари заборонено згадувати ім'я Герострата.

Але такою вже є іронія історії: упродовж тисячоліть пам'ятають ім'я Герострата, ім'я того простого пастуха, який через *damnatio memoriae*, що мало б призвести до геть протилежного результату, досяг своєї мети, заплативши за це життям. Доки люди згадуватимуть Античність, його ім'я також не сходитиме з уст.

Дякувати богам, лише небагатьом сучасникам спадає на думку спробувати назавжди увійти в історію, скоївши божевільний злочин. Але принаймні так само небагатьом вдається вплинути на хід світової історії, щоб забезпечити собі вічну й шанобливу пам'ять. Упродовж періоду в чотири роки лише одна людина з більш ніж 300 мільйонів народжених у США може стати президентом країни і, отже, отримати разом із цією посадою найбільшу владу на землі. Але навіть якщо людина обійматиме цю високу посаду, потрібні надзвичайні обставини, великий політичний талант, нечувана мужність і неабияка удача, щоб у подальші часи про неї згадувати в одному ряду з Джорджем Вашингтоном, Томасом Джефферсоном, Авраамом Лінкольном або Теодором Рузвельтом.

А як щодо решти десятків мільйонів американців, що їм навіть годі й мріяти про те, щоб стати президентом Сполучених Штатів Америки? Як щодо величезної маси громадян на землі, що не мають ані найменшого шансу наприкінці року потрапити на титульну сторінку часопису «Тайм» як «людина року»? Чи не є віра в історію слухною лише для дуже небагатьох, щонайбільше одного чи двох десятків людей протягом цілого століття, чиї імена будуть згадуватися в книжках з історії майбутніх поколінь?

На ці запитання є дві цілком різні відповіді, що не для декого, а натомість для багатьох виправдовують віру в історію. Перша відповідь полягає в тому, щоб, окрім світової історії, розглядати й інші способи прочитання «історії».

Якщо розуміти історію дещо ширше, ніж це поняття визначають науковці, то для кожного з нас – для старих і молодих, бідних і багатих, великих і маленьких, одне слово, геть для усіх – відкривається можливість вірити в історію. Адже існують царини діяльності, як професійні, так і пов'язані із суспільними функціями, які у середовищі тих, для кого вони призначені, мають неминуще значення.

Це не світова історія, але це історія, скажімо, певного спортивного клубу, історія певного кола людей, налаштованих на добродійність, історія кола друзів, історія великої чи маленької корпорації, історія об'єднання, одне слово, історія будь-якої добровільної асоціації, до якої людина може долучитись як особистість і вдячність якої цій особистості виходить за межі земного життя останньої. У будь-якому

разі так це звучить у некрологах, в яких за допомогою точно підібраних слів говориться про вічну і незгасну пам'ять.

Подібне маємо і в професійному середовищі. Окремі підприємства, акціонерні товариства, заклади тощо також мають свою історію. Ті, хто пов'язаний із цими інституціями, через свою наполегливу працю, добросовісність, самовіддачу накладають на їхню діяльність свій відбиток. Це не тільки згадується у некрологах, в яких колеги померлого запевняють, що завжди пам'ятатимуть про його досягнення, а й відбивається в прощаннях та ушановуваннях іще за життя людини. Такі співробітники утверджуються в своїй вірі в те, що створили щось неминуще в історії цієї інституції. Часто ці слова промовляються з щирим піднесенням і мають глибоке життєствердне значення для тієї людини, до якої вони звернені. Вона може вірити в те, що залишила незабутній слід у світі – хай навіть це невеличкий світ однієї з тисяч і тисяч інституцій.

Наприклад, Едмунд Главка, визначний віденський математик другої половини ХХ століття, залишив слід у світі математики, довівши гіпотезу знаменитого геттінгенського математика Германа Мінковського 1911 року, що упродовж десятиліть не вдавалося найглибшим дослідникам свого часу. Відтоді представлене Главкою рішення в історії математики називається «теоремою Мінковського – Главки». Про це знають лише спеціалісти з царини теорії чисел. Але для них Главка продовжує жити і незмінно належить вічності. Окрім своєї дослідницької роботи, Главка був обдарованим і водночас доброзичливим учителем, любив читати лекції і уважно слухав своїх студентів. Коли на одному з його семінарів студент, що виступав із доповіддю, написав на дошці «теорема Мерцера», Главка незвичайно різко його виправив: «Його прізвище пишеться Мерсер, М-Е-Р-С-Е-Р, – і промурмотів з певною безпорадністю, радше звертаючись до самого себе: – Це потрібно писати правильно, це єдине, що лишилося від Мерсера». Проте що саме це таке, що «лишається»? Теорема про інтегральні рівняння як бліда схема? Або щось більше?

Чи не промайнула у Главки думка: що, як через пару століть, ба навіть десятиліть якийсь студент напише на дошці «Лафка» замість «Главка»? Тоді в історії невеличкого, але прекрасного світу теорії чисел від мене не лишиться навіть правильно записаного імені.

Теорема Мінковського – Главки – бліда схема двох колись видатних особистостей, та ж і вона не застрахована від викривлень.

Друга відповідь на запитання, чому ми всі, хай навіть ми не матадори світової історії, однак маємо підстави вірити в історію, така: історія є потужною. Історія пронизує життя всіх людей: тих, хто жив до нас, тих, хто є нашими сучасниками, і тих, хто прийде після нас. Історія варта того, щоб в неї вірити.

Лише за декілька днів перед тим, як Дантон з високо піднятою головою піднявся на ешафот, помічники ката серед тисяч засуджених потягли на ешафот непримітну особу на ім'я Маріанна. Вона не знала, у якому злочині її звинувачують і чому, не знала, хто на неї доніс, не знала, чому саме їй мають відтяти голову, а не комусь іншому з гучного натовпу, що сприймав криваву роботу гільйотини як народне свято. Вона не знаходила в цьому втіхи, але єдиний сенс її убогого життя та її гіркої смерті полягав у тому, що вона, Маріанна, про яку за декілька хвилин назавжди забудуть, є жертвою неблаганного ходу історії. Єдине, що має значення, – поступ історії, а не те, як ся має окрема людина.

Навіть від Дантона, який вважав, що увічнив своє ім'я в пантеоні історії, лишається тільки те, що зберегла від нього історія. Ані душа, ані тіло Дантона не відіграють жодної ролі, лишилося тільки його ім'я, що символізує дороговказ у розвитку історії. Як окрема людина з її надіями й страхами, Дантон так само перемолотий історією, як і Маріанна.

До нас дійшли два образи розгортання історії. Один, який панував у Античності, – це образ «колеса історії», що, міцно закріплене, невтомно обертається. На зміну одному єгипетському фараонові приходив другий, на зміну однієї династії фараонів – друга: як обертається небо впродовж дня, як мандрівні зірки обертаються на небесній сфері, так і на Землі вік слідує за віком, епоха за епохою і зрештою все повертається. *Nihil novi sub sole*: «Немає нічого нового під сонцем», – ці слова передають античну картину вічного повернення. Це античне циклічне розуміння історії знову з'являється у Йоганна Вольфганга Гете, Фрідріха Ніцше, Освальда Шпенглера, Рене Генона, Юліуса Еволи.

Лише юдейський народ винайшов інший образ історії. Цей народ, що перебував під постійним тиском сусідів, звільнився з єгипетського рабства Мойсеєм, але знову й знову переживав завоювання чужинцями і часто підкорювався язичницькими монархами й полководцями, – цей народ більше не вірив у круговорот історії, образом якої є колесо, закріплене на осі. В уяві юдеїв його заступає «рух історії», постійно спрямований уперед, до визначеної мети. На відміну від попереднього образу колеса, якщо відштовхуватися від нього, тепер його вісь постійно зміщується у певному визначеному Богом напрямі. Метою юдеїв античного світу, набожних і водночас таких, що вірять в історію, є месія, на появу якого вони чекають тут, на землі, – доконечний визволитель народу, дарувальник кінця часу і вищого блага, спаситель, прихід якого змінить геть усе.

Цілком імовірно, історія не рухається аж надто прямолінійно, як можуть сподіватися, в її русі трапляються відхилення та кроки назад, однак уявлення про те, що історія невблаганно рухається вперед, закріпилося. Воно пережило навіть остаточне зруйнування храму в Єрусалимі римськими солдатами Тіта, а після останнього повстання юдейських борців за свободу під проводом Сімона Бар-Кохби збереглося серед юдеїв діаспори. Після поразки Бар-Кохби, щоправда, віра в месію як історичну постать дещо зблякла. Проте сама історія все ж таки рухається вперед: «У цьому році ми тут, у наступному – ми будемо в землі Ізраїлю. У цьому році ми раби, в наступному – ми будемо вільними», – проголошується під час Песаха. І хоча ніхто не знає, коли цей «наступний» рік настане, проте очі тих, хто вірить в історію, спрямовані на нього.

Також серед ранніх християн послабшала віра у те, що в близькому майбутньому повернеться Ісус як цар і месія і тут, на землі, встановить царство Боже. Ці близькі очікування, ці надії на шкоре, успішне й остаточне повернення Спасителя не справилися. Натомість віра у поступ історії стала самодостатньою і вже поділялася не тільки юдеями та християнами, а й іншими народами, які не хочуть мати нічого спільного з релігійним обрамуванням віри у прогрес.

Нехай індивід і смертний, але він лишається – істотно, неминуще, вічно – як маленька частина того сліду, що окреслює колесо історії. Наприкінці XVIII століття це сприймалось як утішлива звістка. Кожна людина належить історії: Маріанна так само, як і Дантон. Сама історія

постає як суб'єкт, якому людина приписує божественні властивості: всемогутність, святість і справедливість. У 1784 році Шиллер цілком відповідно цій картині світу висловив знамените твердження: «Світова історія – це світовий суд». Так, наче історії підлягають всі дії людини. А Георг Фрідріх Вільгельм Гегель розвинув цю думку: «Світова історія – це прогрес в усвідомленні свободи – прогрес, який ми маємо пізнати в його необхідності».

Тому не варто не тільки вірити в історію, а й приносити їй жертви – принаймні так заявив Черчилль в одній далекоглядній промові за декілька років після жахів другої тридцятилітньої війни, що в ХХ столітті потрясла основи Європи й зруйнувала монархії та держави, що існували віками: «Солдат, що віддав своє життя, мати, що оплакала сина, і дружина, що втратила чоловіка, вони знаходили втіху й відчуття зв'язку універсальним і вічним завдяки тому, що ми боролися за цілі, важливі не тільки для нас, а й для всього людства».

Історія, був переконаний Гегель, рухається вперед розумом: вона починається зі східної епохи, коли свободу мав лише самодержець. За нею йде грецька й римська Античність, коли свобода вже поширюється на частину громадян. Зрештою, в сучасному світі вільними стають усі. Гегель вважав, що за сучасної йому доби цей історичний процес добігає кінця. Всі історичні особистості є знаряддями поступу історії. Навіть якщо супротивники цього руху намагатимуться йому опиратися, у довгостроковій перспективі вони не матимуть жодного успіху. Адже навіть своєю появою, згідно з Гегелем, вони зобов'язані «хитрості розуму», що зрештою знає, як використати всі інтереси і пристрасті для досягнення благородної кінцевої мети історії.

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, автори «Комуністичного маніфесту», ідуть далі Гегеля. На відміну від нього вони вважають, що історія націлена не на властиве капіталізму вільне громадянство, а на безкласове суспільство: «Історія всіх суспільств, що існували раніше, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, барон і кріпосний, майстер і підмайстер, одне слово, гнобитель і пригноблений перебували у вічному антагонізмі один з одним, вели безперервну, то приховану, то явну боротьбу, що завжди закінчувалася революційним перевлаштуванням суспільної будови або загальною загибеллю ворогуючих класів», – пише Маркс. І він має намір

поставити Гегеля з голови на ноги: «Філософи лише по-різному пояснювали світ, справа полягає в тому, щоб його змінити». І змінити з проголошеною в «Комуністичному маніфесті» метою: «На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх».

Ніщо не зможе – у цьому Маркс і Енгельс були впевнені – зупинити історію на цьому шляху аж до її завершення. Всі палкі прихильники цієї віри, хоч як вони були розділені між собою, чи то блискучі теоретики й прибічники еволюційного соціалізму, як Карл Каутський або Едуард Бернштейн, чи то політичні агітатори й лідери кривавих революцій, як Володимир Ленін і Лев Троцький, усвідомлювали себе як рушійну силу поступального руху колеса історії і вбачали в цьому найглибший сенс свого життя. Страждання й уподобання індивіда порівняно з цим нічого не важать – і той, хто намагається опиратися колесу історії, буде ним розчавлений.

У блискучій екранізації чудового роману «Шпигун, який прийшов з холоду» Джона Ле Карре, шпигун Алек Лімас, якого гіркий досвід зробив закінченим циніком, запитує свою юну самовіддану подругу в першу чуттєву ніч, яку вони провели разом (у фільмі їхні постаті влучно відтворені Ричардом Бертоном і Клер Блум), про її віру.

«– Ти неправильно мене зрозумів, – відповіла вона, – зовсім неправильно.

– То у що ти віриш?

– В історію.

Він дивився на неї якусь мить геть здивований, а потім розсміявся.

– О Ліз... о ні... Невже ти чортова комуністка?

Вона кивнула, почервонівши, як маленька дівчинка, тому що його сміх її розсердив і водночас приніс полегшення, оскільки вона зрозуміла, що його це не турбує».

В екранізації Лімас розповідає їй про випадок на автостраді, якою він гнав із запаморочливою швидкістю.

«Раптом лише десь з п'ятнадцять метрів переді мною з колони на смугу обгону почав виїжджати невеличкий автомобіль. Я

загальмував, включив на повну фари і просигналив. З божою поміччю я проскочив повз нього за якусь мить. Обганяючи, я помітив чотирьох дітей, які весело дивилися назад, і тупувате обличчя їхнього наляканого батька. Лаючись, я рушив далі. Раптом у мене почали тремтіти руки, як у лихоманці, обличчя палало, а серце шалено стукало. Я заїхав на стоянку, виліз із машини і, важко дихаючи, дивився на потік вантажівок, що проносилися повз мене. В уяві я бачив маленьке авто, затиснуте між велетнями, що його стискали і стискали, поки нічого не залишилося, крім дикого завивання автомобільних гудків і синіх спалахів поліцейських ліхтарів, і тіл дітей, вщент розбитих так само, як тіла біженців, убитих на дорозі через дюни».

Комунізм, капіталізм... Зі свого багатого досвіду Лімас знає, що ідеології історії – анонімні монстри, яких можна порівняти з гігантами автостради, між якими долі окремих людей стають подібними хистким авто. Вірити в історію означає відмовитися від себе заради безжальної ідеї, що зазвичай бере до уваги не індивіда і його долю, а лише сукупність багатьох і їхнє імовірне призначення.

Наскільки жорстоко поводить ся закон історії з окремою людиною, наївна подруга Алека Лімаса, що вірить в історію, дізнається, коли потрапляє між жорнова таємних служб, темних жерців історії. Разом із Лімасом вона намагається втекти зі Східного Берліна 1960-х років, але все влаштовано так, що під час спроби перелізти через стіну вона гине від пуль поліцейських, тоді як для Лімаса шлях на Захід відчинений. Цинік Ганс-Дітер Мундт, подвійний агент, що в комуністичній Німеччині гарно служить обом сторонам, домовився про це зі східнонімецькою владою.

Проте коли Лімас, який уже майже переліз через стіну, бачить, як Ліз падає, завмерлим поглядом дивлячись на нього, він повертається, потрапляє під світло прожекторів поліцейських, які врешті стріляють у нього. «Падаючи, Лімас бачив, – закінчує свій роман Ле Карре, – як дві великі вантажівки розчавлюють маленьке авто, з вікна якого йому весело махають діти».

Віра у насолоду

Укус із насолодою. Шоколад торкається всіх чуттів. Той, хто його куштує, чує його хрумкіт на зубах, бачить його спокусливий колір, відчуває пальцями його консистенцію, вдихає його аромат, смакує його солодкість.

«Не хлібом самим живе людина. Трохи згодом потрібно й чогось випити». Вуді Аллен напрочуд точно виражає суть справи. Насамперед базові потреби людини. Вони мають бути задоволені. Треба втамувати

голод і спрагу. Бажання їсти й пити слугує, здається на перший погляд, збереженню індивіда. А статевий потяг слугує збереженню виду. Спочатку очікування, потім задоволення – здається, такий порядок запланований природою: сильне прагнення задовольнити ці бажання, що зберігають життя і вид, і приємне відчуття в процесі задоволення.

Проте на ці феномени потреби й задоволення можна поглянути під протилежним кутом зору: йдеться не про якісь плани природи, а про те, що жага й насолода є справжніми стовпами нашого існування. Те, що вони існують скрізь у природі, у тварин і далєбі навіть у рослин, нічого в цьому не змінює. Природничі теорії потягів та інстинктів є лише безпорадними спробами об'єктивно подати стан речей. Вони розчаровують своїми непевними поясненнями. Їм не вистачає ні глибини, ні безпосередності, аби схопити суб'єктивний досвід.

Це як з солодкістю меду. Вже за часів Античності люди знали, що мед не солодкий, але більшості людей його смак здається солодким. Він не солодкий, тому що його солодкість не є фактом первинного досвіду, а натомість пов'язана зі структурою наявних у меді молекул і викликаних ними хімічних реакцій на язичку. Хворим на жовтуху мед здається гірким. Отже, нормальна солодкість, стверджував Демокрит, є так само мало матеріальною властивістю меду, як і його ненормальна гіркота. Утім, знаючи, що мед стає солодким лише тоді, коли ми його куштуємо, це не псує нам насолоди смаком. Урешті, справа саме в цьому, а не в структурі наявних у меду молекул.

Якби ми мали лише примітивні базові потреби – в світлі, сні, харчуванні, розмноженні, – ми не відрізнялися б від тварин. Людина виявляє себе як людина в тому, що здатна підноситися над архаїчними бажаннями. Що вона не віддається ним безпорадно, але спроможна підкорити їх своїй волі. Вона у різні способи витончує та облагороджує життєві потреби й постійно винаходить нові, що начебто не мають нічого спільного із забезпеченням власного життя або збереженням виду.

Ще в ранніх культурах кам'яного віку з'явилися додаткові потреби: в одязі, в життєвому просторі, у грі та в боротьбі за владу. З перебігом подальшої історії людства потреби ставали все різноманітнішими і витонченішими. Кількість потреб і способів їхнього задоволення, притаманні певній епосі, можна навіть взяти за міру висоти культури, що про них дбає.

Уся сучасна економіка процвітає за рахунок перетворення, збільшення, збагачення, культивування вже наявних потреб і винаходу нових, раніше нечуваних прагнень. Те, що економіка постійно зростає, пояснюється, з-поміж іншого, тим, що людина ніколи не досягає такого рівня задоволення, на якому вона відчуває себе назавжди такою ситою і щасливою, що не має більше ніяких бажань. Цим, як прозорливо підкреслював Карл Маркс, вона відрізняється від тварини, і цим вона штовхає вперед розвиток економіки: тварина знає, коли їй достатньо, – натомість людина постійно хоче більшого й іншого, від свого народження й до останньої миті.

Тому, хто хотів би охопити наочно всю картину людських бажань, варто лише уважно придивитися до строкатого потоку рекламних роликів у електронних СМІ або до великих плакатів на стінах і стовпах для афіш та об'яв. Розмаїття цього спектра практично неозоре. Воно сягає від місцевих харчів, текстилю та товарів до нематеріальних благ у царинах спорту, культури, комунікації та багатьох інших.

Навіть псевдорелігійна віра від цього не вільна: винахідливі спокусники душ відкривають усе нові й нові хитрощі, аби пробудити в людях прагнення до релігійно вкоріненого, осмисленого способу життя, а відтак запропонувати привабливий патентований рецепт. Це починається від блідих, наївних пропозицій простих сект, жалюгідні й набожні представники яких, упродовж годин стоячи у людних місцях, підносять угору збірники проповідей Свідків Єгови. І закінчується психологічно витонченими маніпуляціями досвідчених звабників, що роблять успішний бізнес на обіцянках спасіння.

Не має значення, про що йдеться: про хліб, якого людина потребує, чи про «все те, що виходить із уст Господніх», чи якісь інші прагнення на величезному просторі між цими межами. У контексті цього розділу нас цікавлять не самі об'єкти бажання, а, власне, прагнення досягти мети й почуття благополуччя, що виникає у разі задоволення потреби.

Ми розрізняємо три типи поведінки щодо насолоди. Перший доволі неточно називають гедонізмом. Грецьке слово *hēdonē* означає задоволення, насолоду, коли йдеться про приємне задоволення чуттєвих бажань. Натомість ми хочемо визначити гедонізм дещо ширше, а саме як віру в насолоду, яка властива нетерплячим людям. Для них насолода – це миттєве, негайне, максимально ефективне

отримання задоволення. Їхнє кредо: я хочу неодмінно і просто зараз! Сер Джон Фальстаф, що любив попоїсти й випити, та схиблений на коханні Дон Джованні, який не втрачає жодної нагоди когось звабити, є архетипними зразками гедоніста.

У романі «Гравець» Федір Михайлович Достоевський описав особливо небезпечний прояв жадання щастя через насолоду: герої його твору впали в невиліковну залежність від гри в рулетку. Олексій, від імені якого ведеться оповідь, описує свою історію пристрасного гравця. Спочатку атмосфера казино у вигаданому Достоевським курортному містечку Рулетенбург була для нього чужою. Він зайшов туди лише тому, що молода дама, якою він потай захоплювався, попросила його спробувати щастя з її грошима на столі з вбудованим котлом, на якому обертається рулетка:

Я почав з того, що витяг п'ять фрідріхсдорів, тобто п'ятдесят гульденів, поставив їх на парне. Колесо обернулося, і вийшло тринадцять – я програв. З якимсь хворобливим відчуттям, лише щоб якось розв'язатись і піти, я поставив ще п'ять фрідріхсдорів на червону. Вийшла червона. Я поставив усі десять фрідріхсдорів – знову вийшла червона. Я поставив знову все водночас, знову вийшла червона. Отримавши сорок фрідріхсдорів, я поставив двадцять на дванадцять середніх цифр, не знаючи, що з цього вийде. Мені заплатили втричі. Отже, з десяти фрідріхсдорів у мене з'явилося раптом вісімдесят. Мені стало настільки нестерпно від якогось незвичного й дивного відчуття, що я вирішив піти. Мені здавалося, що я зовсім не так би грав, якби грав для себе. Я, однак, поставив усі вісімдесят фрідріхсдорів іще раз на парне. Цього разу вийшло чотири; мені відсипали ще вісімдесят фрідріхсдорів, і, захопивши всю купу в сто шістдесят фрідріхсдорів, я пішов...

Тут було розумно зупинитися. Це перше знайомство з рулеткою викликало в Олексія радше збентеженість, ніж насолоду. Насолоду ж він пізнав, коли в ході цієї пригоди, не бажаючи відмовитися від зростаючого потягу до гри, пережив неймовірну смугу везіння:

Але я, через якусь дивну примху, помітивши, що червона вийшла сім разів зряду, навмисно до неї прив'язався. Я впевнений, що тут наполовину було самолюбство; мені хотілося здивувати глядачів шаленим ризиком, і – о дивне відчуття – я чітко пам'ятаю, що мною

раптом справді без будь-якого виклику самолюбства оволоділа страшна жага ризику. Може бути, перейшовши через стільки відчуттів, душа не насичується, а лише роз'ятрюється ними і вимагає ще відчуттів, і все сильніше і сильніше, до остаточної втоми. І, далєбі не брешу, якби правила гри дозволяли поставити п'ятдесят тисяч флоринів водночас, я б їх напевно поставив. Навкруги кричали, що це божевілля, що червона виходить уже чотирнадцятий раз!

– Monsieur a gagné déjà cent mille florins?^[5] – почув я поруч із собою.

Я раптом отямився. Як? Я виграв у цей вечір сто тисяч флоринів! То навіщо ж мені більше? Я накинувся на білети, зіжмакав їх у кишеню, не рахуючи, загриб усе моє золото, всі пакунки і побіг із залу. Навколо всі сміялися, коли проходив по залах, дивлячись на мої відстовбурчені кишені й на нерівну ходу від ваги золота. Я гадаю, його було значно більше півпуда. Декілька рук простяглися до мене; я роздавав жменями, скільки міг захопити. Два жиди зупинили мене біля входу.

– Ви сміливий! Ви дуже сміливий! – сказали вони мені. – Але їдьте завтра вранці неодмінно, як можна раніше, бо інакше ви геть усе програєте...

Я їх не слухав. Алея була темна, так що не можна було роздивитися своєї руки. До готелю було з пів версти. Я ніколи не боявся ні крадіїв, ні розбійників, навіть у дитинстві; не думав про них і тепер. Я, втім, не пам'ятаю, про що я думав дорогою; думок не було. Я лише відчував якусь страшенну насолоду успіху, перемоги, могутності – не знаю, як це виразити.

Після такої радості виграшу було вже надто пізно. Розумною порадою двох євреїв міг би скористатися лише той, хто не знає насолоди швидкого щастя виграшу. Однак Олексій не може від цього відмовитися. При цьому, і це його трагедія, він зовсім не отримує насолоди від самої гри. Він навіть проклинає бажання, що ним володіє, знову і знову бігти до ігорного дому. Але все це для нього є лише засобом досягнення мети. А мета полягає в тому, щоб миттєво випробувати долю. Дразливе щастя, тут і зараз, обіцяє йому найвищу насолоду. Багатий англійський фабрикант-цукровар бачить Олексія наскрізь і прощається у наприкінці роману з Олексієм, що вже

потрапив у неминучу пастку бідності, такими словами: «Я впевнений, що ви ще шляхетна людина, і даю вам, як може дати друг справжньому другові. Якби я міг бути впевненим, що ви зараз же кинете гру, Гомбург і поїдете на вашу батьківщину, – я був би готовий негайно дати вам тисячу фунтів для початку нової кар'єри. Але я тому саме не даю тисячі фунтів, а даю лише десять луїдорів, що тисяча фунтів чи десять луїдорів – зараз для вас цілковито одне й те саме; все одно – програєте. Беріть і прощайте».

Трагізм у романі Достоєвського має той зворотний бік, що його автор, як ніхто інший, знав, що означає бути пристрасним гравцем. Достоєвський мав у короткий термін написати книжку, тому що він, завсідник казино Бад-Гомбурга та Баден-Бадена, не міг дати собі ради через величезні рулеткові борги. Йому було знайоме невимовне відчуття збудження, коли він, зробивши високу ставку, вгадував хід кульки, йому було знайоме сп'яніння, коли перед ним височіла громада фішок, він жадав того запаморочення, з яким під задрісними поглядами відвідувачів казино направлявся зі своїм виграшем до виходу. Всі програші, що стаються безжально, так часто, так болуче, так нищівно, що в довгостроковій перспективі (математика азартних ігор не знає тут ніякої пощади) переважають виграші, лише підбурюють гравця спробувати ще раз – як він сам собі бреше, – останній раз. Аби в цей нібито останній і чудесний раз пережити екстаз у мить, коли круп'є пересуне гірку жетонів на місце перед гравцем.

Подібно гравцю, що поринув у азартну гру, поводяться також ті, хто віддаються іншим пристрастям. Це може бути невситимість солодощами, алкоголем, нікотином або залежність від медикаментів чи наркотиків. Зигмунд Фройд, що так блискуче описав природу людських потягів і сам безповоротно став кокаїністом, знав про це з власного досвіду. Це можуть бути різні види діяльності, якими людина займається, тому що вони дають їй відчуття життя. Далеко не всім ці заняття видаються приємними, але ті, хто цілком віддається ним, не уявляють собі без них життя: трудоголік запрацьовується буквально до смерті, оніоман (той, ким володіє жадання купувати) кожного дня переживає страх, що крамниці зачиняться. Нездоланне честолюбство, маніакальна ревність змушують спортсмена продовжувати свої щоденні тренування всупереч втомі у сподіванні досягти щастя і

здолати межу, що раніше здавалася нездоланною. Деякі наші сучасники одержимі дивним прагненням перебувати в клінічно чистому середовищі. Хоч як це дивно звучить, але для них нестерпною є будь-яка крихта чи пилинка, тож її потрібно негайно усунути.

Інші дивляться на таких людей як на дивних, хворих, схиблених. Вони й самі можуть почасти так на себе дивитися, можуть і подеколи визнавати, що їхня безконечна гонитва за насолодою перейшла в одержимість, що перетворила задоволення на примус. Проте, доки вони продовжують вірити в насолоду, що ховається за цією безперервною гонитвою, вони ніколи не перестануть її прагнути. І хто з нас має право їм дорікати?

«Та ж кожна радість хоче вічності, хоче глибокої, глибокої вічності!» Цією меланхолійною фразою закінчує Фрідріх Ніцше «пісню, ім'я якої “Ще раз”». Це десятий і одинадцятий рядки вірша Заратустри, в яких промовляється від першої особи, від «півночі, що прокинулася від глибокого сну». Кожний рядок звучить, як бій годинника:

- (1) Людино! Слухай!
- (2) Про що віщує північ глухо?
- (3) «Я спала, сну пропав і слід
- (4) І щезлі марева миттєві, –
- (5) Глибокий світ –
- (6) Він глибший, ніж здається дневі.
- (7) В скорботі світовій – глибінь.
- (8) Та радість ту глибінь долає.
- (9) Скорбота намовляє: «Згинь!»
- (10) А радість – вічності жадає,
- (11) ...безмежжя вічності жадає!^[6]

Коли годинник б'є у дванадцять і в останнє, північ Заратустри замовкає. Все минуло. Вічність, глибока, глибока вічність, якої прагне радість, розчиняється в ніщо.

Кожна радість має минути і не може тривати вічно. Тому другий спосіб поведінки, що турбується про задоволення, протистоїть гедонізму. Він зорієнтований на апатію, свободу від пристрастей, автаркію, самодостатність, атараксію, незворушність перед радощами й стражданнями. Такими були погляди стоїків, давньої філософської

школи. Через таке ставлення стоїки намагалися уникнути печалі, що є результатом пізнання того, що ревно гонитва за насолодою не принесе стійкого успіху.

Але навіщо відмовлятися від радості? Імовірна відповідь така: тому що цим самим відкривається можливість досягнення набагато ціннішої, чи то пак вічної, насолоди. Ця думка присутня, наприклад, в оповіді про те, як звільнений Мойсеєм з єгипетського рабства юдейський народ на шляху через пустелю мав страждати від голоду. І здійснювався лемент: «Коли б ми були повмирали від Господньої руки в єгипетській краї, як ми сиділи над горщиком м'яса, як ми їли хліба досить! Бо ви вивели нас до цієї пустині, щоб поморити голодом увесь цей збір. І промовив Господь до Мойсея: Ось Я спускатиму вам дощем хліб з неба, а народ виходитиме й щоденно збиратиме, скільки треба на день, щоб випробувати його, чи він ходитиме в Моєму Законі, чи ні»^[7].

Манна – таку назву має їжа, що падає з неба і замінює щоденний хліб. Манна начебто була послана народу Ізраїлю, щоб він міг продовжити свою ходу через пустелю до обіцяної землі. Проте манну можна тлумачити як символ: земний хліб нагодовує лише на короткий час. Тому краще покинути Єгипет попри його горщики з м'ясом. Бо манна небесна насичує навечно. Тому Біблія вчить: відмова від земного хліба, принаймні на деякий час, приносить ціннішу насолоду, позаяк звільняє місце в душі для небесної манни. Віряни говорять про піст, що означає відмову від миттєвої і скороминущої насолоди задля прийдешньої та вічної.

У цьому сенсі, хоч яким дивним це здається на перший погляд, також аскет, ба навіть саме він вірує в насолоду. Коли черниці й ченці, тобто люди, що є аскетами в первинному сенсі, слідуєть «євангелічним заповідям», обітницям цнотливості, бідності й смирення, вони роблять усе це з огляду на небесні насолоди, що обіцяні їм після смерті:

Черниці й ченці приймають обітницю цнотливості – забуте нині слово, що первісно означало життя, вільне від чогось такого, чого можна соромитися; проте невдовзі сенс цнотливості звівся лише до статевого відносин і став тлумачитись як сувора статева стриманість. Вони прагнуть зберігати цнотливість, тому що сподіваються на екстаз на небесах, який далеко вищий за будь-який земний оргазм і на відміну від останнього ніколи не закінчується.

Черниці й ченці чинять заповідь бідності, не складають «скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають»^[8]. Бо скарби на небі, які вони складають, не нищать ані міль, ані іржа, і злодії не зможуть їх відібрати.

Черниці й ченці чинять заповідь смирення, тому що лише тоді Спаситель на небесах назве їх «вже не рабами, а друзями»^[9].

Буддійські ченці йдуть іще далі: вони не мають таких яскравих картин вічної насолоди, але й вони прагнуть насолоджуватися певною вічною формою буття, що більше, ніж просто приємне відчуття. Вона полягає у виході з круговороту народження, життя і смерті, звільненні від коливання між радістю й стражданням. Це описується огорнутим таємницею словом «нірвана». «Найвище щастя» Будда часто називає нірваною.

Зрештою на ще більший подив заслуговує аскет, що не малює собі ніякої майбутньої небесної насолоди або не коситься на благо нірвани, а прагне лише стриманості. Але й він вірить у насолоду, що дається взнаки в його радості, навіть гордості, бути в змозі відмовляти собі відповідно до свого наміру.

Поясню цю думку за допомогою невеличкого прикладу. Мій близький друг розповів, що у дитинстві його, хлопчика з села, місцевий пастор відрядив до гімназії в місто через його обдарованості, і він жив там у церковному інтернаті. У 1960-ті роки в австрійському суспільстві ще мав значну силу християнський календар свят і постів, і оскільки дванадцятирічний хлопчик прагнув бути дуже слухняним учнем своєї церкви, він пообіцяв собі, що впродовж сорока днів між Попільною серединою та Пасхою не їстиме і навіть не торкатиметься шоколаду. Просто на початку страсного тижня він зустрів на вході до інтернату сестру ордена, яка дуже полюбила маленького гімназиста. «Карл, дивись-но, – звернулась вона до нього, – маю дві плитки шоколаду для нас. Адже ти так любиш солодощі. Одну плитку з'їм сама, а другу з радістю віддам тобі».

«Велике спасибі, шановна сестро, – відповів він, – але я вирішив, що не їстиму шоколаду впродовж посту. Тож залиште, будь ласка, шоколадку собі».

«О, як шкода!» – сестра була помітно розчарована, навіть трошки ображена. Перш ніж піти у своїх справах, вона зауважила йому: «Напевне, було б більш богоугодним, якби ти подарував мені радість і

взяв шоколадку. Щоправда, тоді ти мусив би дорікнути собі, що не був вірним своєму намірові. Проте чи будеш ти тепер почуватися щасливим, що дотримався посту, але водночас відмовив мені, – навіть не знаю».

Справді, цим самим сестра зіпсувала йому насолоду від можливості пишатися собою.

Св. Тома Аквінський, один із найвизначніших середньовічних учителів церкви, зухвало нехтував заповіддю посту, коли йому заманеться. «Я хрещу тебе, рибо», – урочисто звертався він до відбивної котлети, що вкривала собою величезну таріль і сочилася жиром та соком, і це у п'ятницю, коли за старою церковною традицією їсти м'ясо було заборонено. А потім починав їсти.

Він таки умів отримувати насолоду. На це вказував навіть його зовнішній вигляд. Через його вражаючу огрядність довелося вирізати його місце за великим столом у стільниці, щоб забезпечити вільний простір для черева святого. Те, що Тома заради насолоди самовпевнено нехтував дріб'язковими приписами вузьколобих обивателів, робить його неабияким симпатичним у наших очах. Адже цією своєю рисою Тома свідчить на користь третього й найшляхетнішого способу поведінки щодо насолоди. Це те мудре й спокійне ставлення, що вміє уникнути як сліпоти одержимого, так і нетерпимості аскета.

Ті, хто не бажає ні включатися в гонитву за насолодою, ні зводити її до чогось піднесеного, а радше воліють просто вповні насолоджуватися, як вважають за потрібне, охоче посилаються на античного філософа Епікура. «*Sapias, vina liques et spatio brevi spem longam reseces. Dum loquimur, fugerit invida aetas. Carpe diem*», – навчає епікуреєць Гораций: «Будь мудрою, вина ціди і довгі надії обріжай коротким терміном. Ми говоримо, а задрісний час спливає. Лови день».

Carpe diem, насолоджуйся кожним днем, – ось головний принцип того, хто, як Епікур, упевнений, що зі смертю душа людини розсіюється, тому будь-яка надія на насолоду після смерті марна. Але не загуби себе в нестримному задоволенні своїх потягів, попереджує водночас Епікур. Пануй над своїм задоволенням. Не дозволяй собі стати рабом жадання насолоди. Епікуреєць насолоджується стильно та елегантно.

Стиль та елегантність – сьогодні це майже втрачені поняття.

У Палаццо Моченіго на Великому каналі у Венеції можна отримати уявлення про те, що вони колись означали. Там зберігаються вражаючі документи, як розкішно позиціонувало себе це місто за доби бароко, у час, коли його значення як економічного центру світу вже давно перебувало у минулому. Насамперед захоплення викликають коштовні костюми та витончені маски, а на величезних панно зображено, як ціле місто й усе населення цієї аристократичної громади, яка називала себе республікою, вміло надати життю грандіозності, стильності й витонченості та отримувати насолоду.

Чи не стоїть за цим убранням – чорними плащами, пишними капелюхами, відчуженими масками – дитяче бажання перетворення власної особи? Утім, радше це спогад про жах чорної смерті, чуми, яку намагалися перемогти за допомогою помпезного вбрання. Не можна уявити собі нічого страшнішого, ніж виявити на власному тілі чорні плями як передвістя смерті і знати, що невдовзі твій пах та пахви болітимуть і розпухнуть до розміру яблука, відчуватиметься нестерпний сморід, постаті в капюшонах віднесуть тебе до підвалу, де ти перебуватимеш з численними іншими страдниками, а дехто з них уже давно зогнили й валяються згромаджені у купу.

Так люди в дикій лихоманці наближались до жалюгідного кінця, бачачи лише «докторські дзьоби», що проходили повз і перевіряли своїми довгими палицями хворих. Лікарі ж самі сподівалися за допомогою довгих плащів і масок з довгими дзьобами із закритими склом отворами для очей захистити себе від чумної гнилі, оскільки дзьоб був наповнений парфумами.

Республіка Венеція була надзвичайно привабливою і гідною Епікура: приниженню, спричиненому епідемією, вона норовливо протиставила елегантні маскаради, а професійне вбрання чумних лікарів перетворила на розкішні костюми. На муку, що врешті минула, але все ще загрожує, Сереніссіма відповідає витонченістю, величністю.

Однак сьогодні заклик до того, щоб нищим і бридким сторонам життя, ба навіть просто його безжальній безрадінності демонстративно протиставляти елегантність, навряд чи зрозумілий. З одного боку, це тому, що елегантність короткозоро плутають з показною розкішшю,

хоча між ними немає нічого спільного. Радше елегантність властива людям ненав'язливим, тим, хто схильний триматися на задньому плані.

З іншого боку, тому, що елегантність вимагає зусиль, які, на думку багатьох, не варті того, щоб їх витратити. Зручніше і простіше не турбуватися про розвиток свого смаку і лишати все, як є. Недбалість щодо своєї зовнішності виправдовують згадкою про Айнштейна, який десятиліттями не чистив зуби і залишав без роботи свого перукаря. У дужках варто зазначити: хоча Айнштейн як фізик був другим Ньютоном і красномовним мислителем, є ще один Айнштейн, приватна людина, чії риси характеру і поведінка щодо оточення, на жаль, відповідають його вульгарній зовнішності, безцеремонності й манірності. У сучасних університетах можна зустріти чимало так званих учнів Айнштейна, які цілком свідомо відкидають елегантність, витонченість і стиль як щодо свого предмета, так і у стосунках з колегами, тому що – як вони гадають – це не має ніякого відношення до їхніх (тут вони відчують себе на рівні з Айнштейном) начебто видатних здібностей.

А вже з університету ця недбалість, пошарпана функціональна одежина, нічим не стримана розкутість й образлива відмова від гарних манер, що колись вважалися порядними, нехтування всіма тонкими формами поведіння перекинулися до широкого загалу. Натомість той, хто цінує елегантність, вважається диваком, зацикленним на зовнішності.

Із втратою витонченості й смаку ми досягли часу, який Ніцше пророкував нам як «час людини, яку зневажають найбільш, яка вже не може зневажати себе». Цей жалюгідний обиватель, що його зневажає Ніцше, якого ми тепер зустрічаємо на кожному кроці, однак наполягає на тому, що вірить у насолоду й уже не має мужності ні для пристрасті, ні для аскези. І насамперед він утратив будь-яке почуття стилю й елегантності. Він споживає, але не вміє куштувати. Він хлебче, але не вміє цінувати ковток. Він злягається, але не вміє фліртувати. Він знецінює все приємне позбавленим смаку споживанням, хоча хвалиться, що насолоджується на повну, а насправді споживає те, що йому пропонується з геть бездумною, вцент вульгарною поверховістю. І не соромиться цього, бо натовпи однодумців відкрито роблять те саме. Ніцше показує нам цю жалюгідну «останню людину» з його «невеличкою втіхою на день» і «невеличкою втіхою на ніч»:

«Що таке любов? Що таке творення? Що таке прагнення? Що таке зірка?» – так запитує остання людина і кліпає очима.

Земля стала малою, і на ній стрибає остання людина, що все робить маленьким. Її рід незнищений, як і земляна блоха; остання людина живе найдовше.

«Ми здобули щастя», – кажуть останні люди і кліпають очима.

Вони покинули краї, де важко жити: адже їм потрібно тепло. Вони ще люблять сусіда й труться об нього: їм потрібно тепло.

Захворіти або стати недовірливим у них вважається за гріх: вони походжають обачно. Дурень, хто ще спотикається об каміння чи об людей!

Трошки отрути час від часу: це викликає приємні сновидіння. І багато отрути насамкінець, щоб померти приємною смертю.

Вони ще працюють, адже робота – розвага. Але вони піклуються про те, щоб розвага не стомлювала.

Більше не бідніють і не багатіють: і те, і те надто обтяжливо. Кому ще охота правити? Кому ще охота підкорятися? І те, і те обтяжливо.

Нема пастуха, а є лише єдине стадо! Кожен хоче рівного, кожен є рівним: хто відчуває інакше, самохітно йде в божевільню.

«Колись увесь світ був божевільний», – кажуть найвитонченіші і кліпають очима.

Вони розумні та знають усе, що відбувалося, отож можна насміхатися без кінця. Вони ще сваряться, але швидко миряться – інакше можна зашкодити шлункові.

Вони мають свою маленьку втіху на день і свою маленьку втіху на ніч: але насамперед вони шанують здоров'я. «Ми здобули щастя», – кажуть останні люди і кліпають очима.

Той, хто в час останньої людини Ніцше – а це наш час! – вірить у насолоду, в делікатну насолоду, хто цінує стиль, витонченість, ба більше, елегантність, – тому нелегко.

Але навіть стильна насолода не триває вічно. «Carpe diem» / «Лови день», – закликає нас Горацій. Він знає, що день неминуче заступають вечірні сутінки. Дряхлість тіла й розуму дедалі більше отрує задоволення. Ніч тіла й розуму – а можливо, й душі? Епікур гадає, що

так, а ми... ми не знаємо! – перед очима. Так меланхолійно думає той, хто вірить у насолоду, знову ж таки у Ніцше:

Стоїш, мов тінь,
приречений на подорож у зиму,
подібний диму,
що завше рветься у холодну височінь.

Гунтер Закс, багатобічно обдарована людина, знавець математики і водночас успішний підприємець, щедрий меценат і сам відомий фотограф, був із дитинства оточений багатством. Та раптом цей вельможа і бонвіван божою милістю, який жив у то в одному, то в іншому з десятка будинків у найкрасивіших куточках світу, якого в його сімдесят років постійно бачили у товаристві найпривабливіших жінок, багатство якого пересічній людині важко й уявити, – втомився від життя. 6 травня 2011 року він розкрив свою друкарську машинку і надрукував: «Прочитавши низку публікацій на відповідну тему, я дізнався, що страждаю на безнадійну хворобу А.», – під чим він мав на увазі хворобу Альцгеймера, яка неминуче веде до деменції й безпорадності. Він продовжує далі: «Втрата розумового контролю над моїм життям була б станом, позбавленим гідності, чому я категорично вирішив протидіяти». Перед лицем загрози божевілля, повільного, але неминучого наближення кінця блискучого «*Carpe diem*», він за допомогою пістолета у приміщенні маяка завчасно поклав край череді насолод.

Які думки могли промайнути в його голові, перед тим як він спустив курок? «І це все?» – прошепотів, мабуть, Курт Тухольський перед смертю, що, як вважається, він сам собі заподіяв.

Віра у майбутнє

Як чудесно самому або разом дати життя новій людині і разом із нею формувати майбутнє, щоб їй передати його наприкінці днів своїх.

У природі людини є щось експансивне. Побачивши новий берег, людина хоче на ньому висадитися. Чує про чужі світи, хоче їх завойовати. Історія греків починається з того, що еолійці, ахейці, дорійці та іонійці осіли по узбережжях Східного Середземномор'я. Історія римлян починається з розширення влади нечисленного

сільського народу, що первісно населяв лише невеличке довкілля міста Рима, на італійський півострів, а відтак за його межі. Історія Середньовіччя починається з переселення народів і проникнення германських племен у Західну Римську імперію, а історія Нового часу – з відкриття Америки. Віхами першої промислової революції були винахід локомотива, завоювання Північноамериканського континенту за допомогою залізничних колій і потягів, перетин Азійського континенту за допомогою трансибірської залізниці. Друга промислова революція, революція заснованих на ядерній фізиці лазерних і напівпровідникових технологій разом із винаходом електронних комп'ютерів і розквітом інформаційної індустрії, була ініційована 25 травня 1961 року американським президентом Джоном Ф. Кеннеді у знаменитій промові перед Конгресом проголошенням наміру підкорити Місяць до кінця десятиліття: ера комп'ютерів забезпечила необхідні для цього технічні можливості.

Коли сьогодні астрономи старанно вдивляються в зірки, схожі на Сонце, оточені планетами, деякі з яких можуть бути придатними для життя, можливо, навіть бути притулком розумного життя, вони лише реалізують властивий людині потяг до експансії. Ми, певно, ніколи не познайомимося з позаземними істотами, віддаленими від нас на багато світових років, – якщо вони взагалі існують. Ми не можемо навіть розраховувати на живий обмін думками, тобто хоча б через радіозв'язок, що відбувається зі швидкістю світла. Поки ми отримаємо відповідь «звідти», від моменту відправки повідомлення минуть десятиліття і тих, хто його надіслав, уже не буде серед живих. Але ми однаково продовжуємо надсилати сигнали у тих напрямках, де вони – хоч це вкрай мало ймовірно – можуть бути отримані та сприйняті позаземними істотами. Тому що ми прагнемо вийти за свої межі. Тому що експансія притаманна нашій сутності. Тому що ми завжди маємо на думці майбутнє.

З точки зору фізики Ньютона або Максвелла важко зрозуміти розрізнення між минулим і майбутнім. Адже фундаментальні закони механіки або електромагнетизму незмінні, навіть якщо час піде у зворотному напрямі. Натомість увесь людський досвід свідчить проти цього. Події минулого відбулися безповоротно, і ми можемо про них лише згадувати, але ніколи не зможемо їх скасувати. Натомість події майбутнього приховані від нас завісою непевності, і ми можемо в

кращому разі чекати їхнього певного розвитку, інколи навіть втрутитись у світові події так, щоб змінити їхній перебіг. Зовсім інакше у фізиці, а надто у небесній механіці. Розрахунки, якими, наприклад, астроном фіксує момент часу сонячного або місячного затемнення, незалежні від того, чи затемнення відбулося в минулому, чи воно має статися в майбутньому, між ними немає різниці.

Лише одна фізична величина, так звана ентропія, задає напрям часові. Ця величина належить термодинаміці, тобто теорії, в якій головними поняттями – крім ентропії – є температура, тепло і робота. За допомогою цих понять у ХІХ столітті геніальний фізик та інженер, який помер у віці тридцяти шести років, Ніколя Леонар Саді Карно, пояснив, як працює будь-який тепловий двигун, наприклад, паровий, бензиновий або якийсь інший, що перетворює тепло на механічну роботу. Тут не місце давати визначення ентропії або розглядати основні положення вчення про тепло. Достатньо наголосити, що також ентропія не дозволяє нам зрозуміти, чому в нашому досвіді ми так чітко розрізняємо між минулим і майбутнім.

Очевидно, час є щось більше, ніж це може пояснити фізика. За доволі незграбним визначенням Айнштейна, час – це те, що нам повідомляє годинник. Ми ж говоримо просто про процес вимірювання, результати якого у секундах, хвилинах або годинах пов'язані зі словом «час». Але з цього ми не знаємо ані того, що таке час, ані того, що криється в таємниці, яка описується словом «час».

Жодна природнича наука не може пояснити, чому ми можемо згадувати про минуле і чому – з очікуванням дивитися в майбутнє. Ці два аспекти часу виходять за межі тривіального вимірювання часу. І в майбутнє людина може вірити двома, цілковито різними способами.

Один спосіб вірити в майбутнє властивий тим, хто вірить у долю, хто пасивно, так би мовити, фаталістично очікує на майбутнє. Усе, вважає такий індивід, споконвічно визначене наперед. Нам лише здається, що наша воля є вільною і ми можемо робити вибір. Насправді ж, усе на Землі відбувається так само, як рух зірок. Ми всі в руках неблаганної долі. Хоча люди відчують наявність своєї волі та виражають її. Однак ця воля з погляду того, хто вірить у долю, як і сама людина, включена в безмежно фундаментальніший порівняно з існуванням маленької людини космос.

Воля для того, хто вірить у долю, не є вільною. В архаїчній міфології всі наші дії, як і все, що відбувається в природі, залежить від Мойр, які плетуть, тчуть і прядуть долю геть усіх речей, включаючи всіх смертних і безсмертних. І коли грецькі філософи замінили міф на логос, вони зберегли цей погляд на речі: людина і людський рок тепер розглядалися на тлі хоча й позбавленого божественності, але зрозумілого і підпорядкованого логіці космосу. Проблема людини тепер полягає лише в тому, щоб знайти своє відповідне їй місце у світі.

Свобода, яку я відчуваю, коли, наприклад, припускаю, що можу просто за бажанням підняти правий середній палець або відмовитися від цього наміру, під кутом зору вірного пояснюється просто відчуттям відсутності як внутрішнього тиску, так і внутрішньої протидії. Тому я відчуваю себе вільним. Але в основі цього відчуття, так вважає той, хто вірить у долю, – самообман і помилка. Так, я справді хочу підняти середній палець на моїй правій руці, проте, стверджує той, хто вірить у долю, я не вільний, тому що насправді цей вольовий вибір зроблений не мною.

Альберт Айнштайн, ревний прихильник припущення, за яким наше майбутнє споконвічно є визначеним наперед, тож ми не в змозі уникнути своєї долі, висловив цю думку восени 1932 року, пояснюючи свою віру:

Я не вірю у свободу волі. Слова Шопенгауера: «Людина може робити те, що вона хоче, але не може хотіти того, чого вона хоче», – я згадую за всіх життєвих положень, і вони примирюють мене з діями людей, особливо коли вони є для мене болісними. Це усвідомлення несвободи волі захищає мене від того, щоб сприймати себе і моїх ближніх як індивідів, що здатні судити і діяти, надто серйозно, і від втрати почуття гумору.

Рудольф Бургер, глибокий філософ, також приймає аргумент Шопенгауера та Айнштейна і додає від себе:

Також не варто забувати, що поняття «свободи волі» первісно було введено не для того, щоб «звільнити» людину, а навпаки, щоб морально її обтяжити. Можливо, без цього поняття ми ставилися б до людини поблажливіше й дещо втратили б інтерес до її покарання; але безперечно ми б її краще розуміли. В іншому випадку (або, можливо, саме тому) «свобода волі» є просто «гарним відчуттям»

(Вольф Зингер), що з необхідністю супроводжує наші необхідні вчинки і лестить нашому самолюбству; але розум швидко розсіює цю ілюзію.

Утім, не можна не погодитися з тим, що заперечення свободи волі підриває будь-яку мораль: якщо немає свободи волі, той, хто вдарив когось ножем, може незворушно виправдатися перед судом тим, що начебто нічого не міг із собою вдіяти. Так визначено природою, що він жорстоко встромив руку з ножем у тіло своєї колишньої коханої. Саме так герой Георга Бюхнера Войцек заявляє лікарю: «Але ж, пане доктор, якщо природа вимагає». Суддя, однак, карає вбивцю, незважаючи на його виправдання. Її присуд також визначений наперед космосом незалежно від того, що вона виносила рішення з внутрішньою згодою. Усе, що ми робимо чи не робимо, стає грою з маріонетками. Ми тільки думаємо, говоримо і робимо так, ніби ми обираємо між добром і злом. Насправді, як гадає той, хто вірить у долю, все вже за нас вирішено.

І оскільки під цим кутом зору жалітися на неминучу долю немає сенсу, Айнштайн стверджує, що найкраще – це спокійно дивитись у майбутнє, не «сприймати себе і моїх ближніх як індивідів, що здатні судити і діяти, надто серйозно» і не втрачати почуття гумору.

Однак є й інший спосіб віри у майбутнє: він властивий людям, які твердо переконані, що можуть думати, говорити й діяти як вільні люди. Вільні люди різко заперечують тим, хто вважає, буцімто перебувають у руках у долі. І вони добре обґрунтовують свої переконання, стверджуючи, що аргументи Шопенгауера, Айнштайна та їхніх епігонів щодо свободи волі як самообману побудовані на піску. Той, хто вірить у долю, як-от Айнштайн, виходить з того, що всі космічні процеси від Великого Вибуху та спалахів зірок до найменших подій мікросвіту підпорядковані закону причинності, логічному твердженню, що будь-яка подія у майбутньому має свою причину в минулому, а тому для свободи волі не лишається місця. Але це нічим не обґрунтоване припущення. Радше правильним є вочевидь протилежне! Фактично ми живемо в хаосі, в якому не тільки інколи, а й дуже часто трапляються речі в буквальному сенсі безпричинні. Лише в обмежених, обраних царинах наявний певний порядок, що дозволяє, виходячи з фактів минулого, робити прогнози на майбутнє. Наприклад, погода піддається прогнозуванню на декілька днів, проте на місячний

період вона принципово, з математичною точністю не може бути розрахована. Ніхто ніколи не зможе точно визначити причину катастрофічного землетрусу в Лісабоні 1 листопада 1755 року. Навіть система планет, якщо ми говоримо про період в мільярди років, не детермінована у своєму русі.

Прихильників тези, що все в природі підпорядковане логічному закону причини й наслідку, можна порівняти з відвідувачами бібліотеки, всі книжки якої мали б їм щось повідомити. Однак бібліотека природи існує лише в невеличкому сегменті з усіх пізнавальних творів. Це Вавилонська бібліотека Хорхе Луїса Борхеса. Наші відвідувачі стоять лише перед невеличкою полицею, де відкрили для себе кілька змістовних творів, і у захваті гадають, що вся бібліотека – це космос. Насправді Вавилонська бібліотека – образ хаосу.

З визнанням того, що навколо нас не космос, який допускає раціональне розуміння, а хаос, який принципово не піддається розрахунку, твердження, що поняття свободи волі обов'язково є ілюзією, не має переконливих доказів. Може бути й інакше: людина з її логікою, її мисленням насамперед співвідноситься не з Всесвітом, а із самою собою. І лише в другу чергу вона може спробувати зрозуміти природу, немов би раціонально її збагнути, оперуючи поняттями причини і наслідку.

У зв'язку з цим вільна людина вірить у майбутнє зовсім інакше, ніж та, що вірить у долю. Історію буття треба розуміти не у перспективі Всесвіту, що нас оточує, а під кутом зору окремої людини, що вільно обирає кожен зі своїх дій. Вільна людина несе відповідальність за частину минулого, і саме це лежить в основі її совісті. Також вільна людина хотіла формувати частину майбутнього, і саме це лежить в основі її волі.

Виходячи з цього, віра у майбутнє є водночас вірою в те, що ми можемо формувати майбутнє. Ми ставимо перед собою цілі, яких хотіли б досягти, ми розробляємо проекти, плани, ми інвестуємо, реалізуємо, доводимо до завершення. Одне слово, ми працюємо. «Праця підносить!» – таким є рефрен «Пісні праці», гімну австрійської соціал-демократії. «Праця, вона приводить у рух світ!» – цей рядок найвиразніше формулює віру в майбутнє, що формується працею.

«Є лише одна аристократія – аристократія праці», – написано готичним шрифтом під барельєфом у стилі соціалістичного реалізму на зведеному між першою і другою світовими війнами будинку у Відні поблизу знаменитого ринку «Нашмаркт». Що мали на увазі автори цього гасла під «аристократією праці»? Вочевидь вони надавали особливого значення слову «аристократія». Стара аристократія обмежувалася людьми, що вже давно не відповідали власному значенню цього поняття. «Аристократія» – синонім «благородства», і справді колись наївно вважали, що в золотий вік аристократи, що мали привілей жити незалежно від інших, безтурботно, забезпечено і самостійно визначати своє життя, водночас становили найшляхетнішу частину суспільства. Щонайпізніше у період Ренесансу «віддавна» начебто дарована богом вищість аристократії була поставлена під сумнів. Щонайпізніше в 1848 році стало зрозуміло, що факт народження в аристократичній родині – лишень проста випадковість. Насправді благородство – це плід роботи людини над собою. І аристократизм не має нічого спільного з благородством.

Але тоді, коли будинок був прикрашений барельєфом, ще була поширеною ідея, що людина може бути «благородною». Щоправда, кожна людина незалежно від походження. І автори цього гасла визнають «благородною» лише ту людину, що працює задля кращого майбутнього. Ось у чому, зрештою, полягає віра в майбутнє. Лише приватно віддаватися благородним настроям, «працювати» над собою – цього замало. Потрібно виявити себе у суспільній праці. У такому розумінні праця є не просто особистим внеском до суспільного добробуту, не просто рядок у сумі ВВП, а натомість радше доказ того, що для вірцевої особистості неодмінним є відчуття себе зобов'язаною формувати майбутнє.

Цікаво, що саме в той час, коли на будинку біля «Нашмаркта» був розміщений барельєф, з'явилися слова «найманий працівник» (Arbeitnehmer; досл. «отримувач роботи») і «роботодавець» (Arbeitgeber). Цікаво тому, що їх слід було б розуміти у сенсі, протилежному до того, що зазвичай мається на увазі. Роботодавець – це у буквальному сенсі той, хто віддає свою працю для нашого блага, а найманий працівник, тобто той, хто отримує роботу, у буквальному сенсі – це той, хто здобуває вигоду із наданої в його розпорядження праці, оскільки вона приносить йому зиск. Проте у звичному

слововжитку все навпаки. Лозунг на будинку біля «Нашмаркта» навіть у час його обнародування навряд чи зрозуміли у тому сенсі, який воліли в нього вкласти його автори.

Сьогодні його до того ж майже ніхто і не читає. А якщо й читає, то, мабуть, відчуває певне спантеличення. Годі казати, що слово «аристократія» тепер нікого не хвилює, до того ж і «благородство» зовсім втратило своє значення. Раніше воно асоціювалося з чимось міцним, вічним, непорушним, воно викликало побожне смирення, у благородство вірили майже як у Бога. Сьогодні ж навряд чи хтось говорить про «благородне» поза ювелірною крамницею. З працею ж його геть ніхто не пов'язує. Думка про те, що праця надає блиску особистості, що її виконує, стало чимось настільки далеким, як бароко. Виконану роботу доставляють і оплачують, basta^[10]. Вона стала просто товаром на анонімному ринку. Про те, що вона є умовою віри в майбутнє, оскільки людина через працю може самовизначатись і формувати своє життя, сьогодні всі забули.

Насамкінець варто додати як примітку: гасло «аристократія праці» було гучно проголошено людиною, що сама, як ніхто інший, ухилялася від праці, – Адольфом Гітлером. Його ім'я також містилося на барельєфі до 1945 року, а відтак було стерте, утім, слова лишилися. Насправді Гітлер украв ці слова в Альфреда Круппа. Якщо це висловлювання має означати, що людина народжується в праці – для Гітлера: в «національній спільноті», – це було б перебільшеним уславленням праці, поєднанням із запереченням індивідуальності. Таке тлумачення Гітлерові з його похмурим поглядом на своїх «співвітчизників» певно не було чужим.

Але ці слова можна прочитати й інакше: бути опорою у вірі в майбутнє на всіх етапах життя людини, ось у цьому справжня цінність праці для особистості. Згадаймо знамениті слова біблійного псалма: «Днів наших – сімдесят років, а якщо є сила, то вісімдесят років, і найкраще в них забирає праця й смуток». А наприкінці цього псалма всі, хто вірять у майбутнє і можливість його формувати, можуть прочитати радісний заклик: «...тоді ми веселитися й радіти будемо по всі дні наші».

За доби перших розвинених культур і Античності праця була роком, що переважно визначав усе життя людини. Землероб Єгипту,

житниці стародавнього світу, не знав нічого іншого, крім роботи. При цьому він не володів ані клаптиком землі. Все на землі було власністю богів і богорівного фараона. Селянин отримував землю від землемірів в оренду лише на час після розливу Нілу.

Перевага полягала в тому, що єгипетська земля, зрошувана Нілом, сама собою приносила багаті врожаї. Давній історик Геродот, один із перших туристів – відвідувачів Єгипту, повідомляє, що селянам «не потрібно було важко працювати – ні орати, ні мотижити, ні виконувати якусь іншу роботу, якою мордують себе працівники на посівних полях. Радше коли ріка сама приходить до них і напоює поля, а потім відступає, то кожен засіває своє поле і просто заганяє на нього свиней. І після того як свині затопчуть зерно в землю, йому залишається тільки дочекатися врожаю, обмолоти зерно зі своїми свинями і засипати його в комори».

Геродот знав, про що писав. Адже на ринку не має значення, важко чи легко дався хліб. На ринку просто цінується продукт. Тому Єгипет був тоді нечувано багатою країною. Без великих зусиль єгиптяни могли поставити на ринок тонни зернових культур.

Уже тоді ринок розглядав працю як товар. Але на відміну від сучасності в Античності праця практично нічого не коштувала. Той, хто купував працю, купував раба. Праця була справою рабів. Гірка доля. Важку працю греки називали «ρόνος», а римляни «labor», що також має на увазі тяготи й страждання. Німецьке слово «Arbeit» (праця, робота) має той самий корінь, що «Armut» (бідність). Давньогерманське дієслово «arbejo» означає: «Я дитина-сирота і тому приречений важко працювати».

Утім, окрім принизливого «ρόνος», у давньогрецькій існували також «érgon» або «technè» як слова для позначення праці. Тут уже не мається на увазі тяжкість, а йдеться про витвір, майстерність творця. Сократ був каменярем, Ісус – теслярем, а апостол Павло шив намети. Усі вони були бідними і тому потребували володіння професією. Було краще, коли такі ремісники, як вони, мали своїх рабів для важкої праці. Вони ж самі продавали виготовлений під їхнім керівництвом продукт.

Жоден грек і жоден римлянин не прагнув трудитися. Для античного громадянина таке прагнення було б божевільним. Якщо потрібно було виконати роботу на замовлення, римляни говорили про «negotium» (заняття, робота) – заперечення того, що надає сенс життю в

античності, а саме «otium» (дозвілля). Слово, що сьогодні майже не піддається перекладу, оскільки нині майже ніхто не знає, що ж це таке – дозвілля. Близьке значення має італійський вираз «dolce far niente» (солодка бездіяльність), хоча й він не є повним відповідником. Грецьким відповідником «otium» було слово «scholé», від якого походить сучасне слово «школа». Воно означає свободу від праці, що дозволяє займатися собою. В Античності праця становила перешкоду самореалізації.

Наскільки відмінні ідеали сучасності! Ми завдячуємо самій вірі в майбутнє, якої не знали люди Античності, такій радикальній переоцінці праці. Адже праця є головною умовою формування майбутнього. Тому ми так високо цінуємо «право на працю».

Навіть оголошена під гаслом «Індустрія 4.0» нова промислова революція нічого в цьому не змінить. Так званий Інтернет речей обов'язково пронизуватиме алгоритмами царини праці, в яких сьогодні ще задіяні люди: можливо, невдовзі ми забудемо, що таке фабрична праця у первинному сенсі. Керований автоматами транспорт може залишити без роботи пілотів літаків, машиністів поїздів, водіїв вантажівок, водіїв таксі та інших транспортних працівників. Побутова техніка більше не потребуватиме обслуговування, монотонні послуги, які сьогодні ще надаються людьми, можуть бути автоматизовані. Поняття праці може зазнати нової трансформації. Але, безумовно, вона не буде остаточно скасована. Людська фантазія майже не знає меж, коли йдеться про відкриття нових царин діяльності або наповнення новим життям тих, що вже пішли в забуття. Так, наприклад, ремесла, яким загрожує зникнення, знову розквітають, тому що несподівано пробуджується потреба у благородних, виготовлених уручну продуктах.

Адже праця, як ми її тут розуміємо, – це не те, що замість людини принципово здатна зробити машина. Праця, якщо ми розглядаємо її у контексті віри в майбутнє, – це те, що робиться з думкою про завтрашній день. Машина на це не здатна. Машина не знає завтра, не знає про майбутнє. Лише людина очікує майбутнього й піклується про завтрашній день. І те, що у подальші десятиліття ця турбота набагато меншою мірою, ніж у минулому, буде пов'язана з тяжкою працею і стражданнями, лише на краще. Однак ця турбота, не лише про себе, а й про спільноту, в якій людина живе, залишається міцно вкоріненою в

conditio humana, в умовах людського буття. І навіть «Індустрія 4.0» не зможе позбавити людей прагнення за власним бажанням працювати на майбутнє незалежно від розміру особистого внеску.

«Хто побудував семивратні Фіви? У книжках знаходимо лише імена царів. Але хіба царі принесли камінні глиби?» – запитує Берт Брехт свого «читача-робітника». Питанням немає кінця: «Або багаторазово зруйнований Вавилон? Хто відбудовував його кожного разу? В яких будинках золотої Ліми жили будівники?» Він веде далі: «Молодий Александр завоював Індію. Хіба він це зробив сам? Цезар переміг галлів. Хіба поруч із ним не було бодай одного кухаря?» Далі він переходить до подвигів сучасних правителів. «Скільки повідомлень, стільки й питань», – так завершує Брехт свій вірш.

Так, справді, Цезар переміг галлів, а не його кухар. Але ж без його кухаря, стверджує Брехт, йому б це не вдалося. Книжки з історії, скаржаться Брехт, не цікавляться кухарем Цезаря, якого потребував він, Цезар як намісник Галлії. Діяння Цезаря пережили століття, тоді як його кухар був забутий відразу.

На прикладі цих двох осіб, Цезаря і його кухаря, ми можемо виділити три характерні ознаки праці. По-перше, це тривкість праці: праця кухаря мала значення доти, доки їжа була подана на стіл. Той робітник, що притяг камінні глиби для будівництва семивратних Фів, виконав більш тривку працю, ба більше, результат його праці цар волів залишити навечно. По-друге, оригінальність виконаної праці: невідомо, чи готував кухар Цезаря власні страви, якими намагався вразити свого господаря, чи ж він – що імовірніше – просто користувався завченими і звичними рецептами, щоб утамовувати голод і спрагу Цезаря. По-третє, наскільки виконана робота виражає індивідуальність її виконавця: кухаря Цезаря, навіть якщо він створював шедеври кулінарного мистецтва, можна було легко замінити кимось іншим, якби він загинув під час битви. Натомість якби у битві при Алезії проти Верцингеторикса Цезар загинув, це змінило б перебіг світової історії.

Ці три характерні ознаки не визначають, утім, цінність праці. Цілком імовірно, що кухар Цезаря, навіть якщо він день по день без будь-якої вигадливості готував страви, був цілком задоволений своєю роботою, отримуючи похвали від свого господаря. Майбутнє, створене

Цезарем, – зовсім інше, ніж майбутнє його кухаря. Лише під цим кутом зору праця одного оцінюється як важливіша за працю другого. Віра кухаря Цезаря у майбутнє позбавлена цієї цінності. Бо це майбутнє є лише майбутнім кухаря Цезаря і більше нікого.

Кухар Цезаря бачив своє майбутнє до кінця життя заповненим працею на кухні. Античність не знала такого поняття, як пенсії, того часу, коли після досягнення певного віку раби могли порадіти життю. Це також вважається досягненням сучасного соціального законодавства, хоча тут є й крапля гіркоти. Це можна проілюструвати одним доволі своєрідним і гротескним прикладом.

Як державі вдається (зокрема, у майбутньому) гарантувати виплати за так званою заслуженою пенсією? Коментар такого собі експерта з цієї теми редакція однієї щоденної газети проілюструвала ідилічним фото, на якому четверо літніх людей сидять на лавці, дивлячись з пагорба біля базиліки Maria Plain на силует міста Зальцбурга у м'якому літньому сонячному світлі. Підпис до фото був таким: «Ключове питання сьогоденної політики: як можна гарантувати, що колись також молоді люди матимуть таку саму чудесну перспективу своєї старості, як нинішні пенсіонери?»

Маю зізнатися, що особисто я наведену в газеті «чудесну перспективу» сприймаю як пекло: сидіти на лавці, бездіяльно дивляючись у далину, можливо, поруч з кимось іще, з ким нам нема про що говорити, тому що все вже сказано, занурившись у повсякденну порожнечу і безвихідну нудьгу.

Я з жахом пригадую день літніх людей у Віденській ратуші: мене запросили як доповідача, оскільки я був обраний організатором з невідомих мені причин, щоб поговорити про методи навчання й запам'ятовування. Перед моїм виступом на сцену виходила група з п'яти дам, які намагалися повернути смак до життя іншим присутнім літнім людям за допомогою танцювальної гімнастики. Під найбанальнішу музику вони, здійнявши руки вгору, махали яскравими хустками й удавали себе щасливими. Наганий ентузіазм молоді модераторки з того приводу, що у такий спосіб можна зробити осмисленою повсякденність літніх і звільнених з роботи людей, мене доконав.

Оскільки я ще не настільки кволий, щоб зітхати про своє тіло і казати, що це «земні рештки, які ніяково носити», я нічого не хочу

знати про показову ідилію, запропоновану газетою, зі втомленим поглядом на Зальцбург або якесь інше місто чи ландшафт. І я радше сховаюсь у найдальшому, найтемнішому закутку, ніж дозволю себе виштовхнути на сцену, аби з дитячим викривлянням зображати з себе Касперля перед охопленою нудьгою і апатією публікою. Ті ж, кому, на відміну від мене, це приносило радість, мабуть, вірять у щось інше, ніж майбутнє. Тому що віру в майбутнє в них відібрали.

Хоча можна також вірити в майбутнє як вільна людина і без опори на працю. Якщо по завершенні роботи людина впевнена, що прийдешні покоління отримають від цього користь. Люди збирають скарби тут, на землі, не для того, щоб їх «нищили міль і ржа» і злодії могли їх відняти, а в очікуванні того, що їх отримають спадкоємці, які – якщо вони також розумітимуть благородство праці – їх примножать. Вільні люди вірять у майбутнє, яке вони формують працею своїх рук і своєї думки, передаючи естафету на шляху до нових берегів своїм нащадкам, дітям і онукам.

Це чудово виражено в Біблії, у блискучому перекладі Бубера і Розенцвейга, а саме, у розповіді про Мойсея, який, вивівши свій народ з Єгипту і передавши їм скрижалі законів, помер у віці ста двадцяти років:

І вийшов Мойсей із моавських степів на гору Нево, на верхів'я Пісгі, що навпроти Єрихону, а Господь дав йому побачити весь Край: Гілеад аж до Дану, і весь Нефталім, і край Єфрема та Манасії, і весь край Юди аж до Останнього моря, і південь, і рівнину долини Єрихону, пальмового міста аж до Цоару. І сказав Господь до нього: Оце той Край, що Я присягнув Авраамові, Ісакові та Якову, говорячи: Насінню твоєму Я дам його. Я вчинив, що ти бачиш його власними очима, та туди не перейдеш. І упокоївся там Мойсей, Господній раб, у моавському краї на приказ Господа^[11].

Перед смертю Мойсей думав про майбутнє свого народу, якого йому не судилося побачити, тому що йому не можна було ступити на обіцяну Богом землю. Ці рядки добре обдумані авторами Святого Письма. Адже якщо те, що обіцяє майбутнє, справдиться, то сама віра в майбутнє втратить своє виправдання.

Безсмертні не знають, що їм робити з вірою в майбутнє, бо вони у їхньому безконечному існуванні байдужі як до майбутнього, так і до минулого. Але ми, смертні, будуємо плани, що виходять за горизонт нашого життя, нехай ми не знаємо, чи здійсняться вони чи ні. Ті майстри, що закладали наріжний камінь для будівництва готичного собору, усвідомлювали, що хіба що учні їхніх учнів, та й то лише будучи старими майстрами, побачать завершення будівництва.

Однак наскільки ціннішим від закладення мертвого каменя для будівництва є змога подарувати живим людям віру в майбутнє. Майстри покладають свої надії на підмайстрів. Учителі покладають свої надії на учнів. Матері й батьки покладають свої надії на дітей. «Ні, Мелані, краще більше ніяких дітей. Це дуже небезпечно», – попереджає Кларк Гейбл у ролі Ретта Батлера в мелодраматичному фільмі «Звіяні вітром» спокійну і турботливу Мелані Гамільтон, втілену Олівією де Гевіленд, яка всупереч порадам лікарів після перших небезпечних для життя пологів знову завагітніла. «У наших дітях ми живемо довше, капітане Батлер, – відповідає вона, – що означає тоді небезпека?» Ця безумовна віра імпонує досвідченому Батлерові: «Я ще не зустрічав жодної такої хороброї людини, яка ти».

У цьому сенсі ми святкуємо Різдво фактично як свято віри в майбутнє. Саме цю віру ми бачимо в очах дітей, що світяться радістю. Це, власне, єдина переконлива підстава, чому ми на Різдво даруємо дітям купи подарунків. Цим самим ми визнаємо те, що ми вбачаємо в них своє майбутнє, на яке не повинна впасти тінь. Символом цього є світло, що іде від немовля Христа й освітлює темний хлів.

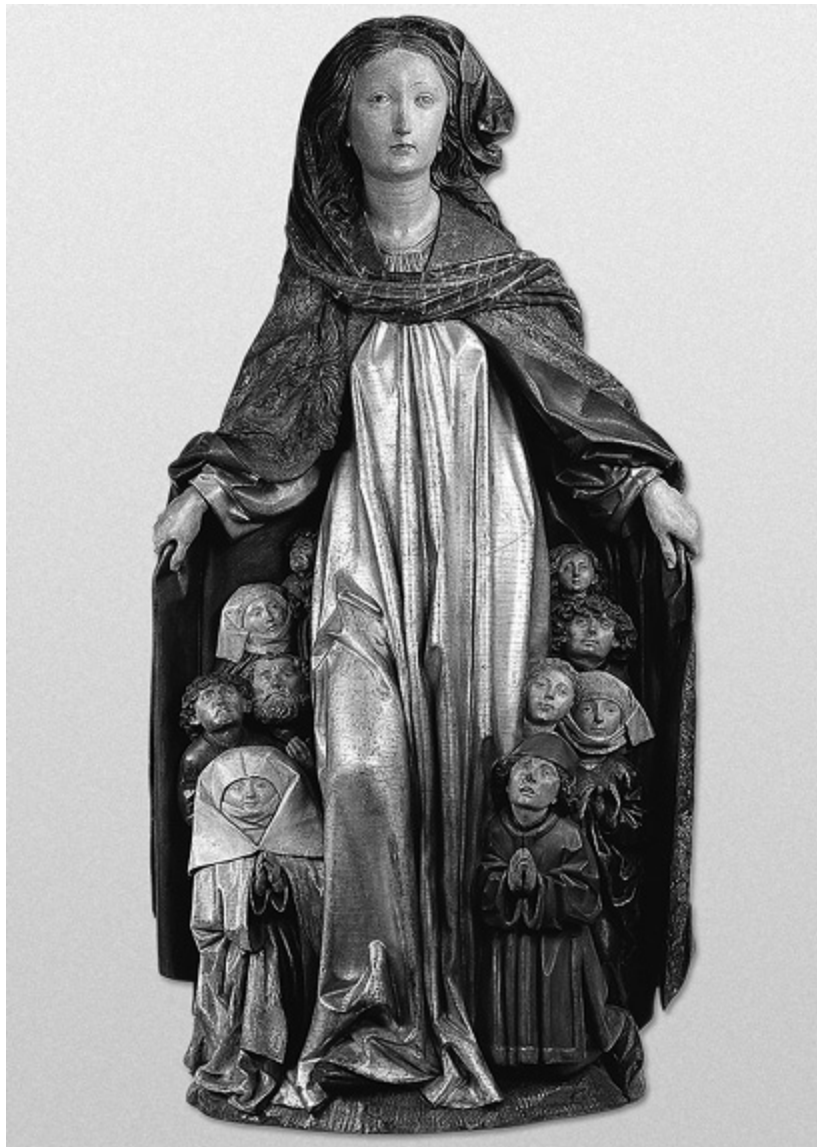
Звісно, ця ідилічна картина щасливого гурту дітей навколо прикрашеної ялинки у великій родині, яку малюють кілька століть поспіль, дещо оманлива. Більша кількість дітей у родини свідчила не про те, що тоді любов до дітей була сильнішою, ніж сьогодні. Для цього були зовсім інші і доволі тривіальні причини. По-перше, велика дитяча смертність. По-друге, погане знання методів контрацепції, які до того ж засуджувались у католицьких країнах. По-третє (і це найважливіше), діти були потрібні. Вони мали допомагати своїм батькам у господарстві або на родинному підприємстві, тільки-но ставали до цього здатними. Кожен мав зробити свій внесок у те, щоб підвести міцний фундамент під віру в майбутнє. Неоплачувана робота дітей допомагала родині зводити кінці з кінцями. І за часів, коли не

було ніякого, або майже ніякого, встановленого законом забезпечення за віком, діти були єдиним способом гарантувати свою безбідну старість.

Варто розглядати як певний прогрес те, що ці тривіальні причини втратили актуальність у наших широтах. Проте чи можна вважати за прогрес те, що в наших знов-таки широтах діти означають радше не покращення, а погіршення фінансового становища – насамперед для матері. Утім, це вже інше питання. Зручніше влаштувалися ті, хто займаються своєю кар'єрою і живуть партнерами, маючи подвійний заробіток, але не маючи дітей, як так звані «дінки» (Dual Income No Kids^[12]), що потурають своєму егоїзмові, а відтак іще й наполягають на своєму праві на високі пенсії. Єдина втіха, що лишається тим, хто не так зручно влаштувався, полягає в тому, що зрештою «дінкам» відмовлено у вірі в майбутнє.

Ця віра є, власне, причиною того, що в глибині душі багато людей бажають жити з однією дитиною, чи навіть з кількома дітьми. Має бути щось важливіше за потребу максимальної насолоди тут і зараз: бажання самій (самому) чи разом дати життя новій людині і разом з нею формувати майбутнє, щоб його передати їй наприкінці своїх днів. Навіть якщо це обмежує власну свободу, власне задоволення, власні бажання, власні життєві плани. Прив'язаність до «Ти» як знак безумовної віри в майбутнє дарує душі більше ніж просто майбутнє – частку вічності.

Віра у церкву

Пізньоготична Равенсбурзька Мадонна символізує Богоматір як церкву, вірні якої збираються під її накидкою.

Extra ecclesiam salus non est. Поза церквою немає спасіння. Ці слова належать св. Кіпріану Карфагенському, єпископу й мученику III ст. Імовірно, він мав на увазі, що спасіння можливе лише за посередництво церкви, і саме тієї церкви, єпископи якої отримали

присвячення від тих єпископів, що можуть простежити своє присвячення до апостолів, учнів Ісуса, і яка в цьому сенсі є «апостольською церквою». Але церковний собор, що відбувся у Флоренції у 1438–1445 роках, витлумачив слова святого дещо інакше, а саме: свята Римська церква «твердо вірить, сповідує і проголошує, що ніхто поза католицькою церквою – ані поганин, ані юдей, ані невірний або той, хто відділився від єдності, – не отримає вічного життя, натомість потрапить у вічне полум'я, уготоване дияволу і янголам його». Бідна душа може сподіватися на спасіння лише тоді, коли той, хто перебуває поза церквою, навернеться й вчасно перед смертю приєднається до церкви. І далі йдеться: «Хоч би скільки людина творила милостиню, навіть пролила кров у ім'я Хреста, вона не може бути врятованою, якщо не перебуває в лоні й в єдності католицької церкви».

Ця сувора і непоступлива догма «*Extra ecclesiam nulla salus*» лишається незмінною, доки існує католицька церква, наче висічена в непорушній скелі. Жоден церковний собор і жоден папа не може опротестувати цю заборону, що стосується всіх людей, які не належать церкві. На них чекає пекло, відлучення від Бога, відчай і вічне полум'я. Той, хто не вірить у церкву (зауважимо: в апостольську церкву; церкви, що від неї відкололися, як, наприклад, євангелічні церкви Лютера або Кальвіна), – навіки проклятий.

Від часів понтифікату святого Івана XXIII наприкінці 50-х років минулого століття Римська церква начебто дещо відкрилася назустріч іншим релігіям і тим, хто не пов'язаний з релігією. У *Nostra aetate* під назвою «Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій» папа Павло VI, наступник Івана XXIII, і Другий Ватиканський собор визнали присутність «Істинного і Святого в інших релігіях» і підтвердили «неминущу обраність юдаїзму, в якому коріниться християнство». Але в жодному разі не йдеться про відмову Римсько-католицької церкви від догми «*Extra ecclesiam nulla salus*». Допускається, що прокляття грішника проголошується тут і зараз, але зрештою він передається на милість Бога і від незбагненого милосердя Божого залежить, чи буде грішник врятований. І з'являється такий варіант, що юдей або хтось інший, хто не належить до Римсько-католицької церкви, може отримати стільки «Істинного і Святого» від своєї релігійної віри, що він (мабуть, хіба несвідомо і навіть зовні без

наміру, але перед очима Бога) ще «перед смертю приєднується до Церкви». Один із вчителів церкви, учасників собору, неймовірно ерудований єзуїт Карл Ранер, людина найширших знань, назвав тих, кого торкається цей варіант і хто врятується від вічного пекельного полум'я, «анонімними християнами».

Ходять чутки, що Карл Ранер натрапив на свій винахід анонімних християн із вельми особистої причини: він мав шестеро братів і сестер. Один із його братів, Гуго Ранер, був, як і він, єзуїтом, і багато теологів говорять про нього, як про мовчазнішого, проте, імовірно, ще освіченішого у порівнянні з його знаменитим братом Карлом. Але інший його брат – подекують, ще розумніший від Карла і Гуго, – рішуче висловлювався проти церкви і навіть був атеїстом. А Карл Ранер зовсім не хотів віддавати на поталу пекельному вогню свого брата. Тож він і придумав для нього, а також для «всіх людей доброї волі» (таке словосполучення з'явилося в енцикліці *Rasem in terris* папи Івана XXIII і охоче використовувалося на Другому Ватиканському соборі Карлом Ранером, а також віденським архієпископом, кардиналом Францом Кьонігом) ідею анонімних християн. Ці своєрідні конструкції та логічні побудови прихильні та неупереджені вчителі церкви створюють в надії трохи послабити гостроту догми «*Extra ecclesiam nulla salus*», бо прямо їй суперечити їм не можна і не варто.

На думку отця Ранера та кардинала Кьоніга, наприклад, буддійська монахиня після богоугодного життя потрапить на небо, а не до пекла, тому що вона – хоча й не офіційно, але ж потай – була християнкою, прийнятою в лоно Римської церкви. Протягом життя вона й гадки про це не мала і навіть взагалі не хотіла б нею бути. Однак для того, аби зберегти значущість догми й усе ж таки врятувати буддистку від пекельного вогню, лишається тільки, за Карлом Ранером, єдиний вихід – зарахувати її до лав анонімних християн.

Цю дивну логіку варто пам'ятати, коли бачиш, як папа дружньо й ввічливо вітає й обіймає головного рабина під час відвідування синагоги в Римі або високих представників різноманітних релігійних спільнот в Ассізі: вочевидь папство плекає щире бажання, щоб усі вони були врятовані від пекельного полум'я. Перед лицем догми «*Extra ecclesiam nulla salus*», яку папство має захищати як непорушну основу віри, главі католицької церкви лишається в цій дилемі єдиний вихід:

потай, у своєму серці, об'єднати тих, хто – як вони кажуть – не вірить у Христа і його церкву, як анонімних християн. Зрозуміло, ввічливість і люб'язність не дозволяють прямо звернутися до цього рятівного круга, який виручає його в цій складній ситуації. Адже він знає, що ті, кого він обіймає з поважних і зрозумілих причин, опиратимуться такому присвоєнню.

Карл Ранер навіть заходить так далеко, що всерйоз ставить питання, чи є позаземні розумні істоти, як-от мешканці астероїда В612 – де живе, як відомо, Маленький принц Антуана де Сент-Екзюпері, – анонімними християнами, якщо вони живуть богоугодним життям. Уже св. Тома Аквінський цікавився подібною проблемою. Що відбувається з людьми, що живуть на ще не відкритих континентах, до яких досі не дістався жоден місіонер, які мають померти, так нічого і не дізнавшись про Церкву і її вчителів. Вони перебувають «extra ecclesiam», поза Церквою, і тому (пізніше прийнята догма висловила офіційно те, що Тома вважав істинним) приречені на пекельне полум'я. Вихід, який знайшов св. Тома, звучить справді чарівно прекрасно: у момент смерті такої людини до неї спускається янгол Божий і розповідає про Церкву і милість, що виходить від неї, що відтепер дарована також їй. Адже Спаситель, що помер на хресті, зробив дещо подібне, згідно зі сказаним у Символі віри «descendit ad inferos», «зійшов у царство смерті», аби вивести в царство Боже тих, хто помер раніше за нього і сподівається на спасіння, перебуваючи у царстві смерті.

Апостольська Римська церква унікальна своєю вражаючою послідовністю, з якою вона обіцяє своїй пастві шлях до спасіння. Але не тільки вона заявляє про свою винятковість. На подібний привілей претендують також інші світові релігії, а слідом за ними й менш поважні конфесійні спільноти, особливі релігійні спільноти і навіть світські об'єднання, товариства, клуби й різноманітні асоціації. Хоча цей розділ має назву «Віра в церкву», церква є лише одним прикладом з багатьох організованих об'єднань, з якими може бути пов'язана віра людей. Чимало з того, що тут наведено, можна *mutatis mutandis* застосувати до синагоги, мечеті, ба навіть до нерелігійних спільнот, як-от міжнародні клуби Lions чи Rotary. Церква відіграє в цьому розділі головну роль лише тому, що авторові вона краще відома. Але багато з

тут написаного зустрічається також в інших об'єднаннях у подібній, хоча подеколи видозмінений, формі.

Наприклад, юдаїзму також властива певна винятковість, що відповідає претензіям церкви на шлях до спасіння, хоча й у дивним чином протилежний спосіб. Якщо церква відмовляє у спасінні всім, хто не належить до неї, юдейська релігія жодним чином не наполягає на тому, що неєвреї прокляті на відлучення від Бога. Навпаки: якщо неюдеї сповідують сім заповідей, що передані, згідно з Талмудом, Богом Ною після потопу, то вони є «цадиками», праведниками, що отримують «долю в майбутньому світі». Ці сім заповідей говорять таке:

- По-перше: визнай, що існує тільки один Бог, який є безконечним і стоїть над всіма речами.

- По-друге: поважай Бога.

- По-третє: поважай творіння Бога.

- По-четверте: поважай шлюб.

- По-п'яте: не убий.

- По-шосте: не вкради.

- По-сьоме: будь справедливим.

На противагу до церкви, що у своєму прагненні прийняти в своє лоно якомога більше людей змушена займатися місіонерством, оскільки тільки таким чином люди можуть уникнути пекельних мук, – юдаїзм взагалі не цікавиться місіонерством. Адже неєвреї, якщо він дотримується семи переданих Ноем заповідей, так і так є праведником. Доля у майбутньому світі йому забезпечена. Але лише євреї, тобто всі ті, в кого мати – єврейка, повинні взяти на себе «іго міцвот». «Міцвот» – це 248 заповідей і 365 заборон, що колись були накладені Мойсеєм на єврейський народ після звільнення з єгипетського рабства. Знамениті десять заповідей є найважливішою частиною цих загалом 613 приписів.

Щоправда, неєвреї може перейти в юдаїзм і добровільно взяти на себе «іго міцвот». Але багато євреїв з недовірою ставляться до цих навернених, позаяк не розуміють, чому ненароджений від єврейської матері хоче взяти на себе тягар, від якого доля його звільнила. Багато хто переходять в юдаїзм, тому що збираються поріднитися з єврейською родиною через шлюб, деякі – тому, що дуже цікавляться юдаїзмом. Мотиви різноманітні. І хоча вважається негарним

перешкоджати новонаверненому в його рішенні або відвертати від нього носа при третіх особах, стриманість до новонавернених не сила подолати. Так, наприклад, син коена, прямого нащадка Аарона, брата Мойсея, втрачає статус коена, якщо його мати є наверненою в юдаїзм.

Якщо вірні християнської церкви відчують себе членами обраної спільноти, тому що вони є єдиними врятованими від пекла, то вірні синагоги відчують себе членами обраної спільноти, тому що мають дотримуватися набагато більшої кількості приписів, ніж решта. Отже, можна дійти висновку, що обраність для обох спільнот є надзвичайно важливою.

Те, що члени церкви – це група обраних, становить один із найважливіших мотивів віри в церкву. Тому прийняття до церкви – особливо важлива церемонія. Уже згадуваний єпископ Кіпріан Карфагенський, як і багато інших його одновірців, виступав за якомога раніше прийняття до церкви: вже невдовзі після народження немовля має бути охрещене. Хоча, зрозуміло, охрещена дитина ще не розуміє значення цього священного обряду. Але розуміють її батьки і хрещені батьки. Лише на другому кроці, на етапі конфірмації, миропомазання – євангелічні церкви заміняють миропомазання на акт свідомого прийняття віри – акт прийняття до громади відбувається також у свідомості прийнятої людини.

Хрещені визнають, що вони вірять у «sancta ecclesia catholica», тобто «святую церкву, що охоплює світ», і в «sanctorum communio», тобто в «спільноту святих». Спільнота святих – це обрана група людей, до якої вони, хрещені, теж воліють належати. Церква – це насамперед спільнота. Але це більш ніж клуб для щоденного відвідування, як-от Асоціація друзів Зальцбурзького фестивалю, належність до якого не має ніякого особливого екзистенціального значення. Хрещені та прийняті у лоно церкви відчують себе належними до певного союзу на все життя. А тому хрещення, що відбулося, не може бути скасоване. Під кутом зору церкви хрещений залишається назавжди прикутим до неї. А відступників, що хочуть її зректися, представники церкви у будь-який спосіб намагаються відвернути від цього наміру. Якщо ж їхні зусилля зрештою виявляються марними, церква засмучується через цю «втрачену вівцю» значно більше, ніж через тих, хто взагалі не був охрещеним. Подеколи ця скорбота оберталася на суцільну

ненависть, і на відступників, яких тоді називали «еретиками», чекала гірка доля, і це одна з найтемніших плям у довгій історії церкви. Утім, до цього ми ще повернемося в іншому місці.

Церква як спільнота пропонує захищеність. Гарна підстава для того, щоб в неї вірити. Світло цієї захищеності випромінюють не тільки хрещення й конфірмація як урочисті події акту прийняття до церкви. Хрещений може пов'язувати з церквою й інші важливі події у житті людини: молода пара, що вірить у церкву, прагне відсвяткувати укладення шлюбу перед вівтарем. У разі серйозної хвороби священник здійснює миропомазання освяченою олією. Церковне погребіння має надати втіху родичам і друзям померлого, оскільки вони вірять словам пастора, який дає їм благословення. Церковний календар свят поділяє рік на періоди суворого посту і радісних свят. Ритм тижня з його шістьма робочими днями і неділею, що має бути присвячена відвідуванню церкви, структурують життя хрещених. У минулі століття цей зв'язок був іще міцнішим, і церква контролювала також працю сільського населення.

«Під шахраєм гарно жити», – казали тоді селяни, що були кріпосними монастирів та їхніх абатів і мали орати їхні поля й ходити за їхнім скотом. «Шахраєм» називали єпископський посох, скіпетр, що на верхньому кінці закручується у спіраль, який абат чи єпископ тримає у правій руці як пастуший посох на початку понтифікальної меси. На відміну від роботи на світського володаря, коли кріпосні цілковито залежали від примх власника землі і не відали, що на них чекає, якщо земля перейде до спадкоємця, праця на церковного владику була порівняно безпечною і стабільною. І взагалі ті, хто працював на церковних господарів, мали набагато більше святкових днів, в які їх звільняли від панщини, ніж кріпосні світських землевласників. Селяни, що працювали на церкву, почувалися порівняно непогано влаштованими.

Під час церковних свят відчуття захищеності, яке спільнота вірян вселяє у своїх членів, стає ще потужнішим. І річ не тільки в тому, що вони давно знають одне одного і поєднані однією і тією самою вірою, а й у тому, що всі знають, як громада вірян має поводитися впродовж церемонії. Усі однаково входять до церковного простору. Усі однаково виявляють благоговіння перед Вічним Світлом, що яскраво сяє на вівтарі, сповіщаючи про присутність освячених проскур. Усі знають,

коли вони мають підводитися зі своїх місць або ставати на коліна (у своїй церкві кожен сидить на звичному для нього місці та почувається неприємно, коли його місце посідає хтось чужий). Усі голосно моляться разом. Усі разом співають святкові співи. Таке щастя усвідомлювати, що у певні миті твого життя, коли все минуше здається незначним, ти не один і відчуваєш себе захищеним, перебуваючи серед однодумців. «Завжди прагни цілого, – закликає нас Гете, – і якщо ти сам не можеш стати цілим, приєднуйся до цілого як член, що йому служить!» Упродовж століть церква є великим цілим, а служіння їй обіцяє людині як її частці наповнене життя.

Крім того, церковна спільнота відчуває себе чимось особливим. «Ви сіль землі, – сповіщено їй, і далі: – Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори. І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, і світить воно всім у домі. Отак ваше світло нехай світить перед людьми...»^[13]

Від часів Міланського едикту, проголошеного в 313 році, яким імператор Константин дав церкві дозвіл функціонувати публічно, церква до сьогодні наймає архітекторів, які зводять здалеку видимі будівлі, від маленьких каплиць до величезних базилік, де відбуваються меси та інші церковні церемонії. У середмістях будують дзвіниці. Шедеврами романтичного й готичного мистецтва можна помилуватися майже винятково у соборах. Митці епохи Ренесансу й бароко проєктували й зводили розкішні церковні будівлі, що не поступалися замкам і палацам правителів. Коли Відень у другій половині XIX століття під час розширення міста й забудови Рінгштрассе переживав другу після доби бароко кульмінацію свого архітектурного розвитку, прикметними ознаками її стали церква Святого Леопольда на пагорбі Штайнгоф, збудована найвизначнішим архітектором того часу Отто Вагнером, і церква Святого Карло Борromeo, збудована його молодшим колегою Максом Гегеле: обидві нагадують про Пантеон у Римі, Айя-Софію в Константинополі, купол Брунеллескі у Флоренції, купол Мікеланджело у Ватикані; обидві належать до найвизначніших споруд Віденського модерну.

Прикметно, що навіть після часів терпимості щодо євангелічних церков у архікатолицькій імперії Габсбургів, закріпленої в указі про

віротерпимість 1781 року імператора Йосифа II, молитовні протестантів не мали права називатися «церквами», проте мали виглядати зовні як міські будинки і їм було заборонено споруджувати дзвіниці, а про куполи годі й казати. Лише після буржуазної революції 1848 року ці обмеження були скасовані.

Церква вражала своїх вірян не тільки яскравими шедеврами, створеними запрошеними нею архітекторами, скульпторами й художниками, а й музичними творами, що лунали під час меси. Ніколаус Арнонкур постійно наголошував, що починаючи від григоріанської музики й до творінь XIX століття відвідувачі церкви – а це практично всі люди, що жили в країні, заснованій на «троні й вівтарі», – принаймні раз на тиждень слухали прекрасну класичну музику, причому багато з них самі брали участь у створенні музики на органних хорах. І хоча це не було метою церкви, сприйнятливість людей до музики, до мес Гайдна, Моцарта, Шуберта була тоді на порядок вищою, ніж сьогодні. Той, хто чує «Et incarnatus est», що співає тенор у месі мі-бемоль Франца Шуберта, не може – якщо його слух бодай трохи чутливий до музики – залишатися байдужим. У ці неземні миті хто може сумніватися в словах церкви, покладених на музику видатними композиторами?

Додамо, що Шуберт дозволив собі майже шокуючі вольності з покладенням на музику текстів меси. Так, він відмовився від використання у своїх месгах слів «*confiteor in unam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam*»: «Сповідую єдину святу католицьку й апостольську церкву». Сьогоднішнім відвідувачам концертів – у церквах прекрасні меси класичної доби вже майже не лунають – зазвичай це не впадає в око. Натомість учасники мес минулих часів знали точний текст, тож із занепокоєнням зазначали цей пропуск.

Проте, хоч би як гарно співали церковні тексти, вони не мали б такого значення, якби не вважались істинними, такими, що мали обов'язково втілюватись у життя. За це мав відповідати магістеріум церкви. Мартін Лютер, однак, наполягав, що тільки читання Біблії дає правильне керівництво для життя і кожне християнське зібрання або громада має право і владу «судити всі вчення і призначати чи звільняти вчителів». Цей погляд видатного реформатора рішуче заперечують католицькі вчителі церкви. Вони переконані, що лише спільнота

єпископів із папою як одним із них, а також сам папа мають авторитет проголошувати правильні вчення. Кожне положення вчення виражається словами. Однак: «Словами спорять на всі теми, / Словами творять всі системи, / Словам тим віри всі діймають, / Із слова букв не викидають»^[14]. Так Мефістофель Гете говорить про двозначності й багатозначності слів, у яких виражені положення віри. Однісінька буква у значущому слові здатна здійснити нескінченні дискусії серед учених церкви.

Уже за імператора Константина спалахнула пристрасна суперечка між єпископами, чи був Ісус «тотожним за сутністю» (грецькою: «homoousios»), чи «подібним за сутністю» (грецькою: «homoiousios») Богові. Справді, церковні сановники схопилися між собою через сміховинно дрібної букви. Римський імператор, який тоді ще був язичником (Константин охрестився лише на смертному одрі), як і більшість християнських мирян, сприйняли цю суперечку як спір щодо бороди імператора. Щоб покласти край сварам, Константин скликав 318 єпископів на собор у своїй літній резиденції в Нікеї. (Число 318 має символічну силу: прабатько Авраам мав 318 рабів. Насправді 318 – це число, яке можна скласти з єврейських букв імені Еліезер, що був слугою Авраама.) Після довгих перемовин церковні мужі сформулювали Символ віри, який говорить: Син, тобто Ісус, є істинний Бог від істинного Бога, народжений, не створений, єдиносущний з Батьком. Це рішення залишилося без детальнішого пояснення чи обґрунтування. Бо вже знервований імператор заборонив усі подальші теологічні дискусії. З визнанням формули віри спір для Константина добіг кінця: те, що вирішили 318 єпископів, мусить відповідати волі Бога.

Те, що розпочалося в Нікеї, мало своє продовження перед розпадом Західної Римської імперії в Константинополі, Ефесі й Халкедоні. У своїй книжці, присвяченій духовній історії християнської античності, Карл Шнайдер описує ці зустрічі: «Це були останні й водночас найбільші демонстрації єдності Римської імперії. Вони становили надзвичайно різнобарвну картину. Тут сиділи виверткі дипломатичні грецько-візантійські придворні єпископи поруч із сільськими й солдатськими натурами на кшталт Шенуте Атріпського, розумні кельтські єпископи з Галії та Британії поруч зі свідомими своєї влади германськими єпископами з Рейну чи з готських країн, сирійські

реалісти поруч з александрійськими ідеалістами, сповнені гідності, байдужі до догматики, але юридично компетентні північні італійці та африканці поруч із християнськими неоплатоніками витонченого складу з Малої Азії, міцні, владолюбні, войовничі борці поруч із блідими, аристократичними мислителями, соціальні реформатори й світоупорядники, як-от Василій поруч із суворими аскетами й утікачами від світу». Теми, з яких точилися дискусії, були містичними, езотеричними, незбагненними: як виразити божественну природу Святого Духа? Як Діва Марія стала породіллям Бога? Як мислити Ісуса «істинного Бога й істинну людину» і при цьому «незмішаних, незмінних, неподільних і нероздільних». Усе це винятково проблеми розкоші. З насиченим життям на землі, з щоденними турботами й злиднями, з працею і важкими зусиллями з метою заробити хліб насущний, потурбуватися про батьків, про сім'ю, виховати дітей, допомагати родичам і друзям – з усім цим вони не мають нічого спільного. Та що більш відірваним від землі є питання, то гарячіше про них сперечаються.

Лише на перший погляд нескінченні дискусії здаються безглуздими і шкідливими для церкви. Після глибшого роздуму можна виділити принаймні три аргументи, що говорять на користь цього диспуту, який не бажав припинятися, про істинне вчення церкви.

По-перше, урочисті собори справляють велике враження, коли сповнені гідності єпископи у повному вбранні входять у величезну базиліку, щоб після «туди-сюди» проголосити свої рішення як остаточні догми й урочисто їх сповістити. Це не лише відволікає від проблем повсякденності громаду вірян – з благоговіння перед високими владиками вона утримується від глибших, проникливих питань, що могли б серйозно похитнути хистку, як картковий будинок, вчительську будівлю церкви.

Так, наприклад, 318 єпископів, що сперечалися в Нікеї через слова «подібний за сутністю» чи «єдиносущний», прогледіли вельми прикметне місце в Євангелії від Марка: «Учителю добрий, – звертається там багатий єврейський городянин до мандрівного проповідника Ісуса і стає перед ним на коліна. – Ісус же йому відказав: Чого звеш Мене Добрим? Ніхто не є Добрий, тільки Сам Бог!»^[15] Рішуче і гаряче Ісус забороняє навіть віддалено порівнювати його з

Богом. Те, що три століття потому його вшанували не тільки як богоподібного, а й як богорівного, таке обурливе блюзнірство не спало б на думку Ісусу як побожному юдеєві навіть у найсміливіших мріях. Однак подолання цієї прірви між історичним Ісусом з бідної Галілеї та Ісусом, проголошеним Сином Божим, надає численним наступним поколінням учених-теологів достатньо матеріалу для подальших суперечок. Натомість для простого церковного люду все це занадто високі матерії. Він перебуває у приголомшеному мовчанні – і це саме те, що потрібно церкві.

По-друге, з намагань сформулювати істинне вчення церкви розвинулося високе мистецтво розміркування й зваженого розгляду. Неперевершеним майстром у ньому був св. Тома Аквінський: метод, який він використовував і який названий схоластиком, полягає в тому, щоб висвітлити філософське поняття, наприклад, поняття істини, під усіма можливими кутами зору. Відповідно ставляться запитання, що таке істина, чи існує лише одна істина або багато істин, як пізнається істина і таке ін. На запитання, що ж таке істина, Тома дає спочатку попередню відповідь: «*Videtur autem quod verum sit omnino idem quod ens*», що означає: «Здається, що істина і суще повністю збігаються». Потім він пояснює, що деякі вчителі церкви, як-от св. Августин, погоджуються з такою відповіддю, натомість інші вчителі церкви або ж язичницький мислитель, якого Тома цінував понад усе, Аристотель, їй суперечать. Оскільки у словах як прихильників, так і опонентів не можна сумніватися, адже йдеться про святих, які ніколи не помиляються, або про Аристотеля, щодо думки якого Тома не наважувався сумніватися, постає дилема. У своїй відповіді, позначеній як *Responsio*, Тома розв'язує логічну дилему, показуючи, що слово «збігатися» у твердженні «істинне і суще повністю збігаються» можна тлумачити по-різному. Ті святі, що суперечили цьому твердженню, розуміли слово «збігатися» дещо інакше, ніж ті, хто з ним погоджувався. Систематично просуватися крізь аналіз значення окремих слів у проблемних твердженнях – це й означає схоластичне мислення. Це відповідає тому, що з давніх часів мудрі юдейські вчені у своєму невтомному тлумаченні Святого Письма описували словом «прояснювати».

Рене Декарт виявив особливу обдарованість, оволодівши під час навчання у єзуїтському колежі Ла-Флеш витонченим схоластичним

методом аналізу, і піддав його нищівній критиці: чому, ставить він запитання, треба вірити в непогрішимість суджень святих? Він, Декарт, не довіряючи колишнім ученням, вважає, що радше варто покладатися на власну здатність судження. Він формулює свої «правила для керівництва розуму». Звісно, він усвідомлював, що такий намір, який ставить філософію на принципово нові засади, дозволяє звинуватити його в ересі. Не без підстав він часто подорожував Європою інкогніто, постійно побоюючись переслідування інквізиції.

По-третє, з авторитетом істинного вчення пов'язана влада. Церковним сановникам з папою на чолі належить право тлумачення Святого Письма. Наприклад, коли вони встановлюють, що кожен хрещений має принаймні раз на рік сповідуватися у своїх гріхах перед священником, то цим самим нав'язують акт смирення, що постійно повторюється. Водночас сповідальня, придумана за багато століть до кушетки Зигмунда Фрейда, є опорою в душевному житті бідного грішника. Він говорить про свої простимі або важкі прогріхи, може розкрити своє серце й отримати разом із прощенням змогу наново почати вигідне церкві життя. При цьому не проходить повз увагу жодна сторона життя, насамперед мають бути названі у всіх подробицях особисті, інтимні гріхи, в яких треба покаятися перед священником – особливо дієвий засіб зробити грішника покірним. Сповідальник мусить також покаятися в бунтівливих думках проти окремих положень віри. Тут духівник може втрутитися з повчаннями, а церква водночас отримує приблизне уявлення про силу віри своєї пастви.

Утім, це лише початок прояву влади тієї могутньої церкви, що упродовж майже півтора тисячоліття, від четвертого століття до доби бароко і після неї, була важливим чинником світової історії. Адже імператори й королі мали своїх сповідників і впливове духовенство – а у деяких випадках, як-от з кардиналами Рішельє та Мазаріні, священнослужителі самі офіційно перебували у керма влади. Церква тримала в своїх руках школи й університети. Перебуваючи на піку могутності церкви, папа заради гаданого блага церкви навіть виступав проти світських правителів. І безжально суворою була церковна інквізиція у боротьбі з еретиками, які після їхнього засудження мали бути передані «світській владі для належного покарання», що означало їхню смерть у нестерпних муках. Усе це сьогодні годі й уявити.

Карлгайнц Дешнер присвятив значну частину свого довгого життя написанню великих критичних щодо церкви праць. «Якою страшною може бути ревна віра, – пише Адольф Голль про багатотомну працю Дешнера, – можна прочитати у кримінальній історії християнства. Після її прочитання всі папи, кардинали, єпископи, абати, теологи, черниці, ченці й священники від початку церкви і до сучасного католицизму виглядають бандою гангстерів, чії злочинні махінації приховані за хмарами ладану». Звісно, Дешнер постає одностороннім і засліпленим гнівом критиком, коли говорить: «Мною керує ворожість. Адже історія того, що я описую, зробила мене його ворогом». Історик церкви Георг Денцлер справедливо відповідає на це: «Не може бути всерйоз прийняте історіописання, що керується такою мотивацією».

Утім, за всіх незаперечних і видатних результатах діяльності церкви для суспільства і культури не можна не погодитися, що, як каже католицький священник і теолог Голль, фанатизм тих, хто вірить у церкву, може бути «страшним». Приклад, який можна сприйняти без упередженості, оскільки йдеться про подію, яка відділена від нас багатьма століттями, стосується люті натовпу, підбуреного церквою проти найвизначнішої жінки-філософа пізньої Античності – Гіпатії, яка загинула страшною смертю в 415 році.

Вона була дочкою астронома й математика Теона, що працював у знаменитій Александрійській бібліотеці. Імовірно, саме батько та його колеги познайомили її з математикою, астрономією та філософією. Як шанована учителька, вона не лише працювала у вузьких колах ученого світу Александрії, а й охоче читала публічні лекції в традиції заснованої Діогеном філософії кініків і без страху виступала перед широкою публікою будь-якого походження. Від її творів нічого не збереглося. Якщо можна довіряти повідомленням її учнів і хроністів, вона вміла з точністю вимірювати рух планет по небесному куполу і, можливо, навіть – за тисячу років до Кеплера – розглядала траєкторії як еліпси. Її мислення сформувалося під сильним впливом Плотіна, одного з найвизначніших представників неоплатонічної філософії. І в усякому разі Гіпатія не була християнкою та не виявляла жодного інтересу до вчення церкви.

У V століття церква як в Александрії, так і в багатьох інших містах Римської імперії не тільки остаточно утвердилася, а й перетворилася на силу, яка вирішувала геть усе. Після жорстоких і затьмарених

убивствами зіткнень між прихильниками церкви і євреями, до яких префект Александрії Орест ставився терпимо, святий Кирило, патріарх Александрійський, звинуватив Ореста, який прагнув певного балансу, у тому, що він несправедливо і, на його думку, навіть злочинно став на бік євреїв. Кирило при цьому міг розраховувати не тільки на підтримку з боку церкви в Александрії, а й на масу з кількох сотень покірних йому і готових до насилля ченців-пустинників, що наводили жах на Александрію, подібно групі терористів. Підбурювані ченці вчиняли протестні заворушення проти Ореста, під час одного з них у нього навіть влучили каменем. Імовірно, агресію натовпу Кирило згодом спрямував і проти Гіпатії, оскільки він гадав, що відома язичниця була у змові з ненависним префектом. Ченці схопили її, затягли в церкву і там розідрали її тіло глиняними черепками й уламками скла.

Оскільки Гіпатію в Александрії дуже поважали, звістка про її насильницьку смерть викликала обурення. Навіть церковні хроністи засуджували цей злочин. Але й ці жалкування були не без уїдливості. Церковний історик Філосторгій, прибічник відкинутого Нікейським собором вчення про те, що Ісус був лише подібним до Бога за сутністю, а не єдиносущим, засудив убивство Гіпатії як підступний злочин прихильників Нікейського собору. Задля обстоювання вчення церкви люди буквально ходили по трупах.

До честі церкви варто зазначити, що жахливі події, за які остання колись була відповідальною і які відбувалися впродовж століть, з сучасною церквою аж ніяк не пов'язані. Як останній приклад того, як віра в церкву колись призводила до смертей і жорстоких убивств, навіть до збезлюднення цілих регіонів, можна згадати Тридцятилітню війну (1618–1648), цю чуму того часу, кінець якій поклав Вестфальський мир. «З обох сторін, – ідеться в угоді, – необхідні забуття й амністія всіх ворожих дій, що були скоєні як однією, так і другою стороною від самого початку цих подій у будь-якому місці і в будь-який спосіб». І ще раз задля певності: «Нехай усе піде у непам'ять».

Це принесло благотворне забуття й занепад світської влади церкви, а в подальшому – також прикре забуття й занепад її духовної влади. Щоправда, король Франції аж до самої французької революції носив титул *Rex Christianissimus*, «roi très chrétien», тобто «всехристиянський

король». Проте принаймні після того, як перед самим закінченням Тридцятилітньої війни він використав найманців-язичників з Османської імперії для війни з християнськими вояками Європи лише задля продовження громадянської війни поза східним кордоном своєї держави, цей титул уже не мав великого значення. Щоправда, імперія Габсбургів до самого свого падіння у 1918 році спиралася на єдність трону й вівтаря. Але принаймні починаючи з Йосифа II, який у своїй політиці керувався ідеями Просвітництва, в останній великій державі, просякнутій духом католицької церкви, вплив єпископів і папи помітно зменшувався. Тим більше що для Йосифа II прикладом для наслідування був прусський король Фрідріх II, теж правитель, інспірований ідеями Просвітництва, для якого священним був принцип «нехай кожен буде святим на свій лад».

Сліпа ненависть до церкви з боку держави вперше виникла у Франції після революції 1789 року. Церква, що за часів монархії володіла надзвичайними привілеями, серед населення вже давно мала погану славу: високі духовні владики поводитися зовсім не так, як їм личило за саном. Тому створений після 1789 року Національний Конвент за широкого схвалення революційних мас засудив церкву, і замість неї для громадян Франції була запроваджена «релігія розуму». Відомий автор «Шпігеля» Норберт Ф. Пьоцль так описує церемонію заснування:

10 листопада 1793 року відбувся перший «Фестиваль Розуму». Спочатку його планували провести в Пале-Роялі, але потім перенесли до собору Нотр-Дам, аби публічно образити католицьку церкву. Там була споруджена своєрідна гора, на якій височів храм, присвячений філософії і прикрашений бюстами античних мудреців, і одна актриса, що втілювала Свободу. Перед полум'ям Розуму, що спалахнув на вівтарі, рухалася процесія молодих дівчат у білих сукнях і гірляндах із дубового листя.

«Сьогодні, – проголосив Конвент, – увесь народ Парижа зібрався під готичними склепіннями, що так довго поганилися голосом омани». «Колишня головна церква Парижа» була віднині «присвячена Розуму і Свободі. Фанатизму в ній більше не місце, нею володіють розумні істоти».

Пьоцль веде далі:

8 червня 1794 року дивним «Святом Вищої Істоти» в Парижі було започатковано новий культ. Робесп'єр як обраний президент Національного Конвенту очолив процесію, що рухалася від Тюільрі до Марсового поля.

Однак і ця ерзац-релігія фактично обмежилася помпезною церемонією заснування. Падіння Робесп'єра у липні 1794 року не тільки поклато край політичному теророві, а й притишило культурну боротьбу проти церкви.

Це перше велике повстання проти церкви минуло, мов страхіття. Але від цього паралічу церква у Франції так і не оговталася.

Ще більше лютували проти віри в церкву керовані ленінізмом і сталінізмом комуністи. Як заміну, вони протиставляли їй віру в партію, що в багатьох аспектах подібна старій вірі. Вже діти і молоді люди в лавах комсомолу та організацій для молодшого віку засвоювали ідеали комунізму. Існували свята ініціації, подібні до конфірмації. Партія також мала свої урочисті ритуали, подібні месі. Партія проводила з'їзди, що відповідали соборам. Партія змушувала до самокритики тих товаришів, які відхилялися від визначеної лінії партійної програми, – аналог сповіді та передбачене обов'язкове каяття. Партія притягувала митців для ілюстрування своїх досягнень, як колись папи винаймали для цього Мікеланджело й Рафаеля. Зрештою, партія захищала чистоту комуністичного вчення з суворістю, яку сміливо можна порівняти з суворістю могутньої церкви. Якщо Гіпатія колись була розідрана черепками, то тепер найнятий Сталіним убивця льодорубом покінчує з Троцьким, що став небезпечним для партії. І якщо Карлгайнц Дешнер з піною у рота на тисячах і тисячах сторінок нападає на церкву, то Вольфганг Леонгард, глибокий знавець сталінізму, у своїй автобіографічній книжці «Революція відмовляється від своїх дітей» безкомпромісно й лаконічно зводить рахунки з жахливою кадровою політикою ленінської і сталінської партії.

Навіть соціалістичним або соціал-демократичним партіям, що не прагнуть кривавої революції і покладаються на боротьбу за соціальну справедливість мирними й демократичними засобами, притаманні певні уявлення про «чисте вчення», задля якого ведуться нескінченні дискусії, їм не чужі ритуали, як-от хода 1 травня, гімни й орієнтація на шановані, «святі» приклади, а також інтриги в боротьбі за кращі місця в ієрархії. На них також можна розраховувати й сподіватися. «Без

партії я ніщо», – зізнався якось один визначний політик-соціаліст. Його віра в партію ані на йоту не відрізняється від непорушної віри в церкву Ігнатія де Лойоли.

Нині лишень нечисленні особи тверді у вірі в церкву з такою саме військовою суворістю, як і св. Ігнатій, колишній офіцер на службі віце-короля Наварри. Наприкінці вигаданих ним для «єзуїтів» (так називалися його послідовники) «духовних вправ» стоїть «Miles Christianus», «воїн Христа», тобто той, хто своєю сліпою, вірною слухняністю щодо церкви протистоїть спокусам Реформації. Запеклим ворогом Лойоли був Мартін Лютер, який мріяв про «свободу християн». Який хотів звільнити хрещених від ярма, що на них наклали папа і єпископи. Який переклав Біблію народною мовою. Який дав поштовх тому, щоб якомога більше людей училися читати й писати і могли самі сприйняти радісну звістку, яку доти сприймали через церкву.

Поза сумнівом, церква припустилася непростимої помилки, нав'язуючи освіченим людям, що послуговуються власним розумом, сліпу покірність. Ніяке пишне оздоблення барокових церков, ніякі урочисті ритуали, пов'язані з месою, ніяке наголошування на заповідях не могли придушити сумніви й розв'язати суперечності. Кульмінацією безглузлого відступу з боєм проти ідей Просвітництва стала енцикліка, опублікована в 1864 році папою Пієм IX, в якій він уперто проклинав ідеали Просвітництва як згубні примхи, як безбожну оману, фактично відкидаючи все, що сьогодні природно належить загальним надбанням цивілізованих людей. До кінця епохи Піїв у 1958 році (яка так називається, тому що починаючи з 1846 року більшість пап обирали ім'я «Pius», «благочестивий»: Пій IX, Лев XIII, Пій X, Бенедикт XV, Пій XI, Пій XII) церква костеніла в антимодернізмі, який Пій IX разом з претензією на непогрішимість приписав усім віруючим. Як наслідок, церква безповоротно втратила довіру багатьох людей.

Було вже надто пізно, коли папа Іван XXIII закликав до «Aggiornamento», «оновлення», тобто пристосування до сучасних відносин. Було вже надто пізно, коли він закликав католицьку церкву відкритися, щоб вона могла краще сповіщати «благу вість» в освіченому світі та повернути до віри тих, хто в ній сумнівався. Надто пізно зібралися

єпископи на Другий Ватиканський собор. І надто поспішно вони приймали свої рішення.

Наприклад, отці собору сподівалися діяти у дусі Просвітництва, коли дозволили під час літургії замість латинських текстів читати їхні переклади національними мовами і разом молитися, священникам здійснювати службу лицем до людей і звести ритуальні дії до необхідного мінімуму. За всім цим, імовірно, стояли благі наміри. Проте ритуали, що колись вважалися священними, спільне спрямування погляду громади і священника на вівтар, де має перебувати Бог, таємничо чужі й усе ж таки добре знайомі через постійне повторення слова – все це втратило чарівну силу з нововведеннями й наблизилося до банальної повсякденності.

В епоху бароко Абрахам а Санта-Клара іноді проповідував повну нісенітницю, але завжди промовляв з кафедри із силою і впевненістю. Дякувати Богові, більшість із тих, хто його слухав, не розуміли ту маячню, яку він інколи ніс. Але сила слова проповідника справляла невідпорне враження. Сьогодні натомість кафедри пустують. Пастори щось мурмотять у мікрофони. І навіть якщо, на відміну від Абрахама а Санта-Клара, вони проголошують щось цінне з теологічного погляду – на жаль, це трапляється рідко, і проповіді переважно сповнені загальників, – їх вже мало хто слухає. Можна було б зекономити на дорогих звукових пристроях. Але ж використання техніки свідчить про наближення до сучасності. Церква прагне бути сучасною – щиро, але без справжньої переконаності. Бо внутрішньо вона розуміє, що найсуттєвіше вже втрачено. На прориви розраховувати вже не доводиться. Вона відчайдушно намагається вижити, пливучи за течією. Сумне видовище.

У своїй енцикліці *Laudato si'* («Хвала Тобі») – прикметно, що вона була опублікована спочатку арабською, німецькою, англійською, французькою, італійською, польською, португальською та іспанською і лише за більш ніж три місяці латинською – папа Франциск подає себе запізнілим захисником довкілля і клімату. Як і багато інших протагоністів настрою занепаду, що імітують відповідальність і занепокоєння, він у згоді з тенденцією картає соціальну несправедливість і вичерпання природних ресурсів. Але папа не перший і не єдиний. І він опікується темами, що мають мало спільного з принциповими завданнями церкви. Коли навіть глава римсько-

католицької церкви у палкому прагненні врятувати світ, схоже, забуває, що колись Ісус був сповнений надії на Боже царство, що «не від цього світу», то ця інституція відмовляється від єдиної своєї визначальної характеристики.

Замислитися про унікальність свого положення означало б для церкви, власне, дати своїм вірянам те, що може дати тільки вона. І це надзвичайно багато. Це ритуали, що переносять у вимір, далекий від убогості профанного світу, поза межі простору, часу і матерії. Це символи, що дозволяють безмежну кількість тлумачень, жодне з яких повністю не виявляє зміст символу, але кожне схоплює щось суттєве. Це традиції, якими живиться церква і які ведуть до першоджерел віри. Посох, який тримають єпископи, був колись скіпетром фараона і знаком влади богів. Хрест, головний церковний символ, уже був відомий єгипетським жерцям як хрест з рукояттю, як такий його також використовувала давня коптська церква, і він є символом вічного життя.

Збереження і передання ритуалів, символів і традицій дозволяє церкві поєднувати всі протилежності, що її короткозорі й поверхові критики вважають суперечностями. Церква має багато чого у своєму розпорядженні, але з огляду на те, як складно поєднати цей тягар з духовними благами ритуалів, символів і традицій, церкву важко назвати багатою.

На фасадах і всередині церковних споруд, попри заборону зображати Бога, повно статуй святих і навіть Божих образів. Утім, церква перешкоджає іконоборству. Цього вимагає повага до традиції. Усі ці зображення є творами мистецтва – принаймні мають ними бути. Ті, хто щиро вірить у церкву, дивляться на них не як на ідолів, а лише як на документи віри митців, що їх створили. А коли вони думають про власну віру, а не про віру інших, то просто заплющують очі.

Церква ніколи не відмовиться від жодної зі своїх догм, навіть від такої проблематичної, як «*Extra ecclesiam nulla salus*», і вона твердо триматиметься за своє вчення, навіть коли йдеться про такі сумнівні поняття, як первородний гріх. До цього її зобов'язує традиція. Адже з істиною в сучасному значенні, що зводить до правильності, що потребує перевірки й обґрунтування, істина церковного вчення не має нічого спільного. Це істина в іншому, вищому, сенсі. Положення

вчення церкви, так само як і слова Святого Письма, належать до царини символів. Як і у випадку символів, у вченні церкви істина не підлягає оцінці, як-от «правильна» чи «хибна», щодо неї радше доречні терміни «співзвучний» або «чужий». І це може бути втіхою для всіх тих, хто не знайомий з ученнями і навіть догматами церкви, які вони сприймають як релікти давно минулих часів, що не піддаються тлумаченню: догми співають. Положення церковного вчення – це звеличення Вічного у незграбних словах. Уже тільки з цієї причини вони вислизають від тверезого логічного аналізу.

Церква сповіряє ритуали, символи, традиції своїм вірянам. Однак час опіки минув. Те, у що вірить окрема людина, яка вірить – не тільки, але також – у церкву, вірить щиросердно, церкви не стосується. Це цілковито питання сумління цієї окремої людини.

Віра у мистецтво

Роман Опалка працює над одним із творів зі свого циклу «Деталі»: Опалка 1965 / 1 – ∞, а саме над малюванням чисел 656 099, 656 100, 656 101, 656 102 ...

«Тепер я знаю, що є Бог на небі!» – кажуть, вигукнув Альберт Айнштайн, коли у 1929 році після блискучого скрипкового концерту у Берлінській філармонії обійняв 13-річного Єгуді Менухіна. Це справді дивне поводження людей – принаймні так би його описали позаземні

істоти з віддаленої зіркової системи, – коли декілька сотень збираються у величезній залі та, сидячи в ній, дивляться на сцену, на десяток інших людей, перед якими стоїть людина, що робить дивні рухи руками у повітрі, що змушує вібрувати тіла. Все це триває чверть години або півгодини, іноді навіть довше, після чого лунають бурхливі оплески й обличчя в залі мають збуджений і радісний вигляд. Що це, могли б запитати позаземні істоти, має означати?

Це, безперечно, не можна пояснити під кутом зору еволюції. Для виживання людини ця своєрідна діяльність не несе жодної користі. Те саме можна сказати й про інші види мистецтва. Відвідування музеїв або художніх галерей, розфарбовування полотен кольоровими пастами або рідинами, створення архітектурних проєктів, декламація текстів, танці або співи – ніщо з цього не збільшує здатність до виживання.

Разом з тим мистецтво є вражаючим доказом неправоти всіх тих, хто сподівається, спираючись на еволюцію, відкрити найглибші таємниці буття. Печальна звістка для тих, хто вірить в еволюцію, полягає не в тому, що теорія еволюції хибна. У межах вузької, окресленої для неї наукою царини вона істинна. Новина для тих, хто вірить в еволюцію, значно сумніша: теорія еволюції не має ніякого відношення до найглибших таємниць нашого буття!

Що робить мистецтво мистецтвом? Що робить творами мистецтва перші наскельні малюнки в печері Ласко? Чи були вони такими для людей кам'яного віку? Чи зрозумів би хтось із тих, хто наносив на стіну фарби, якби його прихильники назвали б його художником? Ніхто не знає відповідей на ці запитання. І навіть якби знали, це нічого б не прояснило: ані властиве цим зображенням життя, ані силу враження від них. Але насамперед – їхню загадковість і абсолютність.

Або розгляньмо як другий приклад іншу фреску, один із найдовершеніших творів мистецтва – «Таємну вечерю» Леонардо в трапезній домініканського монастиря у церкві Санта Марія делле Граціє у Мілані. Уже сама здатність Леонардо використати перспективу для теологічного твердження неабияк вражає.

Забудьмо драматичну сцену, коли дванадцять учнів, згруповані у чотири групи по троє, схвильовано дивляться один на одного або на свого Господа, який, заглиблений у свої думки, саме прошепотів, що один із дванадцяти його зрадить. Забудьмо про унікальну майстерність Леонардо, завдяки якій він змушує сяяти обличчя кожного з

тринадцяти персонажів. Подивимося лише на краї: краї між підлогою і стінами, верхні краї килимів, прикріплених до стін у великій залі, де відбувається вечір, краї стін у стелі, краї віконних отворів, а також паралельні до них лінії, що виходять з кесонів на стелі, – всі ці паралельні лінії в дійсності зустрічаються у безконечності. Проте на картині Леонардо вони зустрічаються у точці сходу. Митець здатен своїм чаклунством витягти її з безконечного в кінцеве, у межі картини. Де ж розташована точка сходу в «Вечері» Леонардо? Точнісінько на скарпі, біля ока Спасителя – безконечність. Де ж іще?

Проте це лише одна з численних таємниць, що їх можна відкрити у творі мистецтва. Але навіть якби вдалося розгадати всі таємниці – суть витвору мистецтва однаково лишалася б незбагненою: його загадковість і абсолютність.

При цьому – саме тому «Вечір» Леонардо є вдалим прикладом – справа взагалі не в оформленні «тут і зараз». Леонардо експериментував із фарбами, що мали відповідати його повільній манері малювання. Виявилось, що ці фарби не підходять для альсекко: виникли тріщини, на великих ділянках злізла фарба. Попри всі відчайдушні спроби реставраторів, доводиться констатувати, що від картини Леонардо залишилися руїни. І все ж таки від неї виходить сяяння Вічного. Мистецтво, схоже, перевищує все земне.

Чому Венера є прекрасною? Тому що, міг би відповісти скульптор Венери Мілоської, він дає нам можливість милуватися нею завдяки його статуї. Цей захват можна почасти виразити сухими цифрами: довжина відрізка від підшви до пупка щодо довжини відрізка від пупка до маківки вельми точно відповідає знаменитому золотому перетину. Той самий золотий перетин виявляється у відношенні довжини відстані від підшви до коліна до довжини відстані від коліна до пупка, у відношенні довжини відстані від пупка до початку шиї і довжини відстані від початку шиї до маківки і, навпаки, у відношенні довжини відстані від маківки до грудей до довжини відстані від грудей до пупка. Скрізь золотий перетин.

Цей золотий перетин виникає через ділення певної відстані на більшу і меншу частини. Він відзначається тим, що відношення загальної довжини відстані до більшої частини є точно таким, як відношення більшої частини до меншої. Очевидно, що золотий

перетин перебуває між відношеннями 1:1 і 1:2. За відношення 1:1 відстань була поділена навпіл, що, певно, менше за золотий перетин. Натомість за відношення 2:1 більша частина відстані була б удвічі більшою за меншу, що, певно, більше за золотий перетин. Відношення 3:2 дещо ближче до золотого перетину, але воно трохи замале. Ще краще його описують відношення 5:3, 8:5, 13:8 та 21:13. Вони відповідно по черзі є або надто великими, або надто малими, але все ближче підходить до золотого перетину. Присутні в них числа 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21 утворюють початок послідовності, в якій наступне число є сумою двох попередніх. Ця послідовність продовжується $13+21=34$, $21+34=55$ і так далі. «Прекрасна» характеристика золотого перетину полягає в тому, що навіть відношення 34:21 або 55:34 і також всі подальші відношення чисел хоча все точніше, але ніколи точно його не виражають. Золотий перетин віддаляється у безконечність. Подібно до «Вечері» Леонардо, у всіх творах мистецтва, що в той чи той спосіб спираються на золотий перетин, безконечність становить доказ того, що мистецтво прагне перевершити земне.

«Народження Венери» Сандро Боттічеллі так само зачаровує нас своєю красою. Відношення між висотою та шириною обличчя становить золотий перетин, відношення відстані від підборіддя до повік і відстані від повік до маківки – теж золотий перетин, відношення відстані від повік до рота до відстані між ротом і підборіддям – так само. Можливо, ці твердження не витримують точного до міліметра вимірювання. Але це не робить їх хибними. Адже око спостерігача свідомо чи несвідомо сприймає золотий перетин, споглядаючи обличчя Венери.

Цей факт є вирішальним для віри в мистецтво. Лише за уважного розгляду картина стає твором мистецтва, в якому художник передає своє повідомлення, що несе в собі безконечність, загадковість, абсолютність. Байдуже, про який саме вид мистецтва йдеться. Справа лише в щасливій зустрічі з твором, у сприйнятті принаймні одного з повідомлень, що воно в собі містить. Байдуже, чи йдеться про скульптуру чи архітектуру, музику чи поезію, оперу чи балет, театр чи кіно.

Навіть якщо ми абстрактно намалюємо правильний п'ятикутник і проведемо в ньому діагоналі, ми опиняємось у владі естетичної привабливості безконечного. Відношення довжини діагоналі до

довжини сторони п'ятикутника, власне, становить золотий перетин. Самі діагоналі утворюють знамениту пентаграму, п'ятикутну зірку. Вона своєю чергою містить правильний п'ятикутник – знову ж таки у відношенні золотого перетину, – в якому маємо пентаграму, перевернуту щодо першої пентаграми, що своєю чергою містить у собі правильний п'ятикутник, і так до безконечності. Достатньо намалювати лише першу пентаграму: обізнаний спостерігач вичитує повідомлення цього твору мистецтва, що так просто організовано і, однак, вказує на безконечність.

Тут варто підкреслити відмінність між тим мистецтвом, віра в яке не пустий самообман, і всім тим, що називає мистецтвом натовп позбавлених почуття стилю невігласів, яких вважають лідерами думки і які не заслуговують на це ім'я. Замість загальних описів, майже завжди надто поверхових, імовірно, найкраще це пояснити на прикладі.

Улітку 2015 року королева Єлизавета II під час свого візиту до Німеччини отримала у подарунок від президента Йоахіма Гаука картину «Кінь у ядро-синьому кольорі». На картині художниці Ніколь Ляйденфрост із Веделя, виконаній у примітивній манері незграбної дитини, зображена королева Єлизавета II у дитячому віці верхи на поні. Поруч стоїть її батько Георг VI. Поні синього кольору. Король Георг у жовтому. Єлизавета в рожевому. Далєбі, це вже занадто!

Це не просто некрасиво. Некрасивою є картина «Розпуста» Георга Гросса, підкреслено некрасивою – хоча на того, хто це стверджує, дивляться скоса. Краще політкоректно зазначити, що лицемірство й розпущеність, властиві суспільству Веймарської республіки і Берліна 1920-х років, що втратили зв'язок з реальністю, підштовхнули провокативний та агресивний пензель соціального критика Гросса до такого різко критичного зображення. Такими висловлюваннями можна уникнути слова «некрасиво». І водночас віддати належне твору Георга Гросса.

Адже ця картина справді прагне викликати огиду. Огиду в тому сенсі, що вона має на меті викрити як обман і засліплення все, що бажає видати себе за красу, за що можуть чіплятися ті, хто загубився в мріях.

Твір мистецтва не обов'язково має бути красивим. Але він вимагає від споглядача більше, ніж просто уваги. Він є твором мистецтва тільки тоді, коли містить у собі щось таке, що не дозволяє вичерпати його у процесі споглядання чи слухання. Це твір мистецтва тільки тоді, коли він захоплює і не відпускає душу. Тільки це свідчення дозволяє вірити у мистецтво.

У наші дні більшість ніяковіють, коли мова заходить про загадковість і абсолютність мистецтва. Твори мистецтва, насамперед твори доби модерну та сучасного мистецтва, характеризуються такими епітетами, як «провокативний», «чудернацький», «агресивний», «ексцентричний», «неконвенційний», «вражаючий» тощо, найкраще з моралізаторським відтінком в інтонації як «особливо важливий для сьогодення». Проте відвідувачі якогось вернісажу чи виставки відчули б напевно незручність, якби хтось просто сказав, що, дивлячись на картину, відчуває себе зворушеним. Якщо це зворушує когось до глибини душі – і це означає для нього більше, ніж усе інше.

Якщо це почуття втрачається, зникає і твір мистецтва. Нехай навіть нині більше малюють, більш створюють музики чи поезії, ніж раніше, – без домагання незбагненності, абсолютності це величезне працелюбство веде в пустоту. Навіть какофонія крику сп'янілих від алкоголю або наркотиків людей, що використовують динаміки, є мистецтвом, тому що ніхто не може довести зворотне. Міра відсутня, адже в неї більше не хочуть вірити.

Отже, не дивно, що якісь службовці, що не мають жодного уявлення про мистецтво, обрали у подарунок британській королеві картину, яка не викликає ні задоволення, ні потрясіння, а натомість є гротескно невиразною в своїй банальності. І коли королева здалася лише умовно приємно враженою і з невимушеною прямою назвала блакитного коника, відділеного світовими роками від Франца Марка^[16], як «дивного», німецькому федеральному президентові, якому, імовірно, не притаманна віра у мистецтво, не лишалося нічого іншого, як врятувати незручну ситуацію галантною вказівкою на витончені солодощі виробництва любекських кондитерів і сказати: «Якщо вам це не до вподоби, то скоштуйте марципан».

Проблема ускладнюється тим, що твори, виконані на замовлення і призначені не для насолоди мистецтвом, а просто для розваги або

бездумного споглядання, інколи визнаються і цінуються нащадками як справжні твори мистецтва. Так, ченцям монастиря Санта Марія делле Граціє в Мілані була потрібна ілюстрація останньої вечері, прикраса для їхньої трапезної і джерело натхнення, а зовсім не мистецтво. Зображень останньої вечері було вже предосить і раніше. Коли ченці звернулися до міланського герцога Лудовіко Сфорца з проханням доручити Леонардові намалювати ще одне таке зображення, їм і на думку не спадало, що вони дають художникові поштовх не просто до зображення сцени таємної вечері, а до створення картини, в яку він замислить утілити весь всесвіт. Насправді ченці невдовзі пошкодували про своє рішення, бо картина ніяк не хотіла бути завершеною. Бували дні, коли Леонардо, занурившись у себе, годинами стояв перед незакінченим зображенням, раптом накладав декілька мазків пензлем і потім днями не повертався до приміщення. Ченці були розчаровані. Вони не розуміли, чому майстер не може зрештою довести до кінця замовлену роботу.

Навіть коли через роки картина нарешті була завершена, ченці не угляділи в ній твір мистецтва, а дивилися на неї просто як супутній засіб наставляння під час прийому їжі. Інакше вони не пробили б у стіні з картиною Леонардо отвір для дверей, заразом ампутувавши ногу Спасителя.

І, навпаки, Моцарт і гадки не мав, що його Divertimento in F, KV 138 звучатиме й у наші дні все знову і знову. Для нього це була музика для розваги. Він створив його у віці п'ятнадцяти років, виконував як супровід для вечірок, переважно просто неба. Шляхетні пани і пані розмовляли, поки звучала музика, більшість взагалі не слухала. І сам Моцарт, додавши його до свого ретельно складеного реєстру творів, незабаром про нього геть зовсім забув. Це був просто «Дивертисмент», фонова музика, призначена лишень для того, щоб згаяти час. Однак його друга частина таїть у собі незбагненну глибину. У своїй знаменитій біографії маестро Вольфганг Гільдесгаймер, якого аж ніяк не назвеш пустим мрійником, заводить мову про те, що Моцарт, схоже, не міг створювати музику інакше, як віртуоз, починаючи такими словами: «справжня мова, музика [Моцарта] живиться з невідомих джерел, вона наділена сугестивною силою, що вивищується над своїм предметом настільки, що він від нас вислизає. Її творець лишається для нас недосяжним».

В інших композиторів перлини мистецтва перебувають не скрізь, як у Моцарта, а приховані у прекрасному, але водночас ординарному павутинні музики для розваги. «Любовний напій» Доницетті – це, відверто кажучи, приємна комічна опера, цілком стандартна, такі писалися сотнями і до і після неї. Але у ній є арія «Una furtiva lagrима» у виконанні тенора, що не просто зворушує серце. Вона змушує вірити, що велике мистецтво свідчить про щось неземне. Щось подібне ми відчуваємо, коли, наприклад, лунає вступ до «Кайзервальсу», хоча вальси династії Штраусів створювалися, власне, для задоволення та розваг, як музика для танців на великих віденських балах.

Митці-ідеалісти, впевнені в тому, що створили щось вічне, впевнені у своєму надзвичайному таланті говорити людям важливе для них. Утім, про «вічне» нині ніхто не згадує, а говорить лише про «значення». І кому не доводилося чути гарячих заяв політиків про мистецтво, зроблених з приводу відкриття великих фестивалів, на яких вони, звісно, з прицілом на багатих спонсорів, у захваті згадують про те, наскільки життєво важливою є праця митців, «особливо у наш час панування розрахунків техніків та економістів»? Цілковито хибне уявлення, наполягає з усією серйозністю філософ Рудольф Бургер:

Те, що митці більше від решти людей здатні схоплювати «екзистенціальні» проблеми, проникати в сутність речей, наближати майбутнє, – це загальник сьогоденної навколохудожньої риторики, так би мовити, місце, де сходяться всі подібні висловлювання (і активно використовується формула легітимізації культурної політики). Водночас усі знають, що це лише анімістичний міф, не більш раціональний, ніж танці викликання дощу індіанців навахо, і діють відповідно до цього, навіть якщо роблять вигляд, що вірять у цей міф і, можливо, самі його розкручують. Достатньо поглянути на повсякденне життя, щоб побачити, що насправді його ніхто не сприймає всерйоз. Якщо когось дійсно турбують так звані екзистенціальні проблеми (тобто коли йому в певному сенсі зле), він іде до лікаря, психолога, до банку за кредитом, до адвоката з розлучень, можливо, навіть до пастора. Але, певно, він не йде на вернісаж, хіба що аби відволіктися, побалакати, хильнути чарку. І нікому всерйоз не спаде на думку довірити митцям вирішення

проблем економіки, безпеки, зовнішньої чи соціальної політики, екології або прав людини, ба навіть питання історії та їхнє «опрацювання». Для цього існують економісти, політологи, юристи та історики. Вони нерідко перевантажені проблемами, але у високоспеціалізованому суспільстві, де панує поділ праці, їхня думка – це найкраще, що можна отримати. Так само наука через своєї організації ладна відмовлятися від якихось своїх тверджень, коли їхня помилковість стає очевидною або з'являються нові точки зору. Вона не закріплює свої лише тимчасові рішення у камені й не відливає їх у бетоні.

Справді, коли людина ніколи не мала віри в мистецтво або втратила її, твори мистецтва і художні заходи перетворюються на буденні речі. Ніяке мистецтво і ніяка культурна політика не можуть цього приховати, ніякі зусилля з організації фестивалів чи презентацій творів, які коло заповзятих критиків і професійних експертів проголошують першорядними. Це лапідарно сформулював Конрад Пауль Ліссман у своїй вітальній промові на відкритті Зальцбурзького фестивалю 2016 року: «Той, хто бачить у мистецтві лише прикрасу, аксесуар, спосіб естетичного піднесення самого себе, сцену для свого марнославства, знецінює його, хоч би скільки грошей на це витрачалося». Не можна навчитися виводити з творів мистецтва вказівку на абсолют і таємницю так само, як вивчити вокабули чужої мови або таблицю множення – ні за які гроші. Тут немає місця розрахунку.

Тим більше варто подиву, як видатним митцям вдається лише пробуджувати або відроджувати віру в мистецтво своєю творчістю. Тут доречно згадати вдалий анекдот про одного з найвидатніших композиторів усіх часів.

Навіть у тих, хто добре знайомий з ораторією Йозефа Гайдна «Створення світу», початок цього твору завжди викликає піднесений настрій. Таємничо-похмуро архангел Рафаїл під темне піанісимо звучання оркестру шепоче містичні слова: «На початку створив Бог Небо і землю, і земля була безформна і пуста, і темрява була над поверхнею глибин». Після так само таємничо відповідає хор: «І дух Божий ширяв на поверхнею вод, і Бог сказав: Нехай буде світло!» З надзвичайною стриманістю шепочуть голоси: «І сталося світло». Напруга нестерпно зростає. Раптом після п'яркої послідовності

акордів оркестру фортисимо гучно звучить «Світло» від хору. Видатний фізик-теоретик і меломан Віктор Вайскопф захоплено витлумачив це звукове виверження, створене Гайдном, як те, що у космології називається «Великим вибухом», вибухом простору, часу й матерії з однієї точки. Справді, на прем'єрі твору в старому віденському Бургтеатрі публіка спонтанно підхопилася зі своїх місць і влаштувала маестро, який сам був диригентом, бурхливі й тривалі оплески посеред тактів ораторії. І Гайдн рухом руки вказав догори, натякаючи, що цей музикальний вступ був подарований йому Богом. При цьому музичний «акорд – Великий вибух» є не що інше, як простий тризвук до мажор. Простіше не буває. І такий фантастичний ефект. Він дозволяє пережити таємниче й абсолютне, хоча, по суті, це цілком приземлений імпульс. Але річ не в самому тризвуку до мажор, а в тому, як його варто слухати.

Навіть найпростіше може вказувати на абсолютне й таємниче, якщо це найпростіше створене рукою видатного митця, корифея.

У 1965 році у своїй майстерні у Варшаві Роман Опалка рядок за рядком на темно-грунтованому, два метри заввишки і майже півтора в ширині полотні титановими білилами намалював підряд числа 1, потім 2, потім 3, потім 4, потім 5 і так далі. Через сім місяців він дійшов до 35 327 і заповнив темне полотно. Перша його картина «Опалка 1965 / 1 – ∞» була завершена. Після цього він продовжив рахунок на новій панелі, починаючи з верхнього лівого кута, 35 328, потім 35 329, потім 35 330 і так далі. Картини, які Опалка назвав «Деталі», завжди одного розміру, пензлі завжди однаково тонкі, цифри завжди тільки п'ять міліметрів заввишки. Також Опалка лишався вірним титановим білилам. На кожному новому полотні, однак, після досягнення першого мільйона він домішував до ґрунтування один відсоток цинквасу, через що «Деталі» ставали дедалі світлішими. До того часу, коли Опалка у своєму рахунку за десятиліття і після сотень «Деталей» перейшов межу п'яти мільйонів, його картини вже мали біле тло. І він не припиняв праці над своїм божевільним проектом до самої смерті 6 серпня 2011 року, незадовго до свого вісімдесятого дня народження. Число за числом. Під час малювання він промовляв їх так, як одна за одною йдуть цифри – польська мова, якою він при цьому

послугувався, хоч і з 1977 року жив у Парижі, дозволяє це. Магнітофон зафіксував його акустичний рахунок на кілометрах плівки.

Коли Опалка доходив до числа, що складається з однакових цифр, його прихильники збиралися в ательє з фотоапаратами і декілька хвилин супроводжували його монотонний рахунок: «4 444 441, 4 444 442, 4 444 443, – і під спалахи фотокамер, – 4 444 444». І коли вщухала буря спалахів, Опалка малював далі: «4 444 445, 4 444 446...»

Особливо приваблювали Опалку числа, що складаються зі стількох же однакових цифр, скільки позначає відповідне число. Так число 1 складається з єдиної цифри 1. Уже на початку його праці, буквально коли він намалював першу цифру – 1, у Опалки почалися проблеми з серцем. Можливо, тому, що він усвідомлював, що віднині його життя буде присвячено одноманітності. Наступними особливими для нього числами були 22, що складалося з двох двійок, 333, що складалося з трьох трійок, 4444, що складалося з чотирьох четвірок. Вони всі намальовані ще на першій «Деталі». Лише на другій «Деталі» з'явилися п'ять п'ятірок – 55 555. І набагато пізніше дістався Опалка у своєму малюванні до числа 666 666, що складалося з шести шісток. Він сподівався, імовірно, встигнути досягти числа, що складалося б з семи сімок, 7 777 777. Але це йому не вдалося. Коли він дійшов до 5 700 000, йому довелося назавжди відкласти свій пензель.

При цьому йому, звісно, доводилося міняти пензлі. Він педантично написав на ручці кожного пензля число, яке він почав ним малювати, і число, яке було останнім намальоване цим пензлем. Увечері, коли він закінчував денну роботу, Опалка стояв перед «Деталлю», над якою працював, завжди в одному й тому самому халаті, завжди в одній і тій самій строгій, аскетичній, але й зверхній позі – і за допомогою автоспуску знімав чорно-білий автопортрет. Ці картини, розташовані поруч одна з одною, показують, як він за числами рухається до вічності.

Опалка малював час. Саме він виявляє себе у неперервному ряді чисел. Намальоване на полотні число репрезентує минуле після висихання титанових білил. А майбутнє Опалки, яке символізує кожне нове заґрунтоване полотно, було, за задумом митця, приречене на гротескно тривіальну скороминущість, оскільки воно є носієм ще не намальованих цифр.

Зрозуміло, Опалка знав, що його праця має лишитися незавершеною, що він, власне, зможе зробити лише незначний крок у лабіринт безконечності. Але одного разу почавши, він уже не міг зупинитися самовільно. Навіть коли колір ґрунтування уже був не сірим, а сліпучо-білим, він все ще малював: намальовані титановими білилами семизначні числа можна було хіба вгадати лише у мокрому стані на цинково-білому тлі.

Інколи думають, що, рухаючись безконечною послідовністю чисел, можна заволодіти вічністю. Проте Опалка жодним чином не заволодів вічністю за допомогою свого проєкту, а лише вказав на неї. Він приніс своє життя у жертву монотонності, що є повною протилежністю вічності. Своїм кафкіанським рішенням, прийнятим у 1965 році у варшавському кафе (він чекав на свою дружину, що запізнювалася, і раптом йому спало на думку, що сутність часу, тобто послідовності митей, можна схопити лише через малювання чисел), він занурився у немислимий проєкт, призначений не зупинитися на жодному числі, і цим самим потрапив у пастку одноманітності монотонного рахування.

Зовсім іншою є наша ситуація, тобто споглядачів «Деталей». Якщо відійти від полотна, то буквально нічого не видно: мерехтливий сірий колір, дивно пересічений численними тонкими горизонтальними лініями, що переходять від світлого до темно-білого – Опалка лише тоді умочував пензля, коли починав нове число, – що справляють враження своєрідних волокнистих шпалер з жорстким ворсом. Але якщо підійти зовсім близько, видно окремі цифри, що згруповані в неперервну послідовність, і починаєш відчувати, що цей божевільний проєкт якось затягує. Дивитися на полотно в безпосередній близькості майже нестерпно. Доводиться відірватися, відступити назад, і раптом схоплюєш «Деталь» Опалки як справді деталь^[17] проєкту «безконечність». Це стається в одну мить. І в цю єдину мить, що виходить за межі часу, відчуваєш подих вічності.

Ось чому великі музеї сучасного мистецтва виставляють «Деталі» Опалки. Найвизначніші музеї світу, як-от Музей сучасного мистецтва або Фундація Гуггенгайма в Нью-Йорку придбали його твори як сучасну класику для своїх зібрань. Його картини запросила «Documenta». Картини чисел Опалки продаються за шестизначні суми. На аукціоні «Крістіз» три його «Деталі» були продані за вражаючу

ціну 1 285 366 доларів. Адже їм приписується глибока естетична цінність. Вони несуть на собі печатку абсолюту.

Уже математики Античності, від Фалеса до Гіпатії, були зачаровані естетичною привабливістю безконечного. Проникливий Блез Паскаль, який першим сформулював структуру доказу методом математичної індукції, за допомогою якої безконечно багато розрахунків можна виразити в кінцевому числі рядків, пояснив причину, з якої ми, тільки-но натрапляємо на думку про безконечне, не можемо її позбутися: «У безконечному, вічному просторі я гублюся, наче незначуща, хистка тростина, віддана суворості Всесвіту, віддана найменшому поруху космосу, яку може прибити навіть крапля дощу. Але це тростина, що мислить. Те, що мій хисткий розум може сягати думкою так далеко, що мій кінцевий мозок спроможний відбити в собі безконечний Всесвіт, ось у чому основа гідності мого буття, що підносить мене над Всесвітом, який не здатен так мислити».

Який тут зв'язок з незбагненим, з абсолютним, з вічним і з мистецтвом?

Привілей математики полягає в тому, що в ній важливі результати й прекрасні теорії невимушено називаються «вічно значущими», існує прикметна згода серед експертів щодо того, які математичні теореми є найбільш цінними й, отже, найбільш вартими подиву для всіх часів. При цьому математичні досягнення ніколи не претендують на те, щоб бути творами мистецтва, і, справді, вони від цього дуже далекі. Якби Шуберт не створив другу частину свого струнного квінтету до мажор, ніхто інший цього б не зробив. Натомість якби Гаусс не сформулював *Theorema Egregium* – приклад одного з найважливіших математичних положень, – на ті самі результати наштовхнувся б хтось інший. Однак поняття незбагненого, далеке від будь-якої банальності, та абсолютного, що завжди зберігає свою значущість, поєднує мистецтво з математикою, і в математиці абсолютне тісно пов'язане з вищенаведеними думками Паскаля: у кінцевому числі рядків максимально близько підійти до безконечного.

З цього погляду твір Опалки є пропедевтикою, підготовчою школою до розуміння абсолютного в мистецтві. Незбагненне означає глибину твору мистецтва, що не піддається вимірюванню, той факт, що можна знову й знову стикатися з твором мистецтва і знову й знову

пояснювати його собі. Чи йдеться про слухання музики, споглядання живопису, чи огляд архітектури, ніколи не можна поставити остаточну крапку, не можна охопити весь зміст твору. У ньому завжди чекає щось нове і незрозуміле.

Опалка своїм рахунком, що ніколи не закінчується, доводить нам це наочно, навіть застрашливо. У принципі він міг би собі полегшити завдання: взяти полотно й після чисел 1, 2, 3, 4, 5 просто намалювати три точки. Ці три точки у звичній математичній нотації означають, що так продовжуватиметься далі. Але Опалка дуже добре знав, що тоді це був би надто абстрактний твір мистецтва, глибина якого була б зрозуміла лише дуже небагатьом. Тому він приніс у жертву, починаючи зі свого тридцятирічного віку, все своє життя, для того щоб конкретизувати три точки після 1, 2, 3, 4, 5 і цим самим добитися безконечно далекого від абстрактної математики враження. Він вірив у мистецтво і показав нам, що означає вірити у мистецтво.

Його остання – біла на білому – «Деталь» нічого не каже наївному споглядачеві, але споглядачеві, який знає її історію, – каже надзвичайно багато. Те саме можна сказати про знаменитий «Чорний квадрат» Казимира Малевича, створений на початку ХХ століття: йдеться про замальовану чорним площину, що оточена білою рамкою. Власне, Малевич назвав картину «Чотирикутник», оскільки фігура не є точним квадратом і виконана з нерівностями. Як правильний квадрат вона постає лише у сприйнятті споглядачів. У його свідомості краї стають рівними, а кути – точними прямими кутами, натомість площина – цілковито чорною. Цей чорний квадрат вважається іконою живопису модернізму. Фактично її можна назвати «іконою з ікон», оскільки він виникає, сказати б, як взаємонакладання всіх сотень тисяч ікон російської церкви, спресованих у формат 79x79 сантиметрів і нанесених на єдину заґрунтовану білим поверхню. Якщо подивитися на будь-яку картину в будь-якому музеї, можна побачити лише деталь незбагненої повноти мистецтва живопису, що в усій його багатоманітності зібране у «Чорному квадраті».

Остання «Деталь» Романа Опалки, «Чорний квадрат» Малевича і подібні значущі твори живопису є для ока аналогами «Тиші» Джона Кейджа для слуху. «Тиша» є абсолютною тишею, яка безжально пропонується публіці на концерті. Тиша, що містить в собі відголос усієї музики.

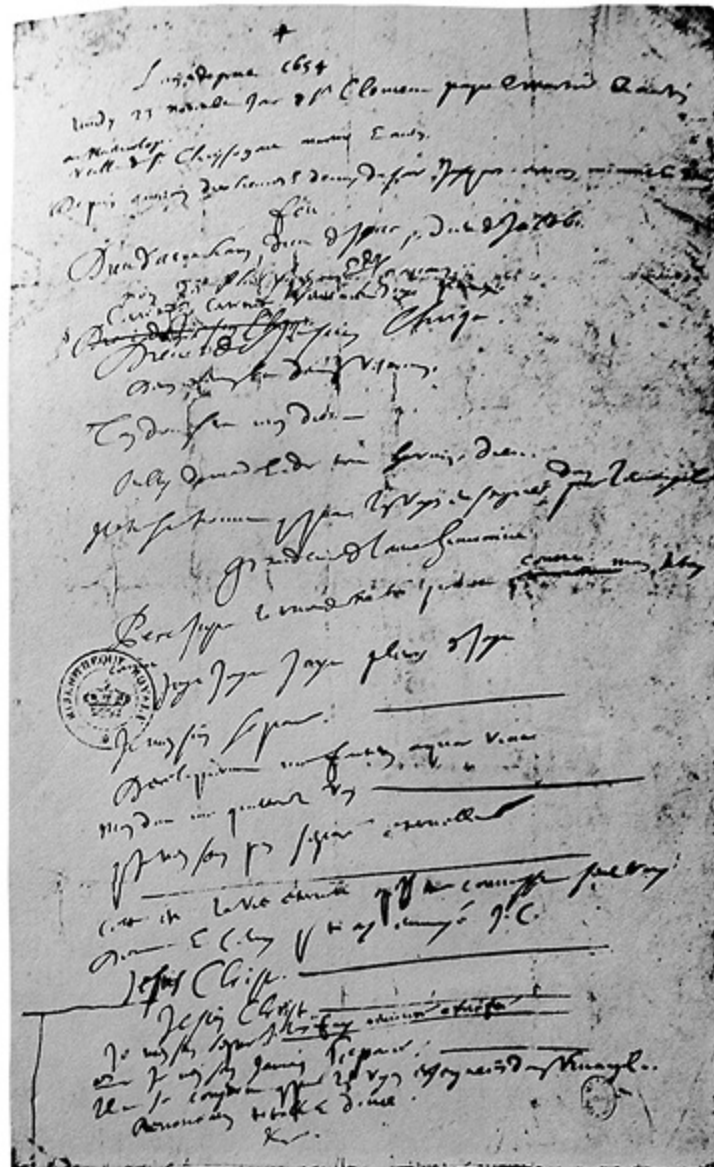
Відголос, що вже до Кейджа давав поживу для роздумів тим, хто здатен чути.

Незадовго до своєї смерті Герберт фон Караян організував у великому залі Віденської філармонії звуковий і графічний запис Німецького реквієму Йоганнеса Брамса з Віденським філармонійним оркестром. Кетлін Баттл і Жозе ван Дам співали разом із Віденським співочим товариством. Караян, який потурбувався про найдрібніші деталі – навіть стільці для інструменталістів були марковані позначками за допомогою крейди, – хотів, щоб пуста зала була заповнена декількома сотнями людей так, щоб можна було імітувати природнішу акустику. Ці статисти не могли дозволити собі жодного щонайменшого руху, ані найменшого покашлювання і, звісно, ніяких аплодисментів після блискучого фіналу. І ось вони почули, як реквієм у величезній залі згаснув, коливання звуку відчутно пішли в небуття і на декілька секунд запанувала цілковита тиша.

Музика минула й у мить завершення пішла у вічність.

Незбагненне прослизнуло повз, як пісок дюн біжить крізь пальці. Ми можемо варіювати цитату з Антуана де Сент-Екзюпері і водночас утішатися тим, що це все ж таки незбагненне – і оскільки воно є абсолютним, воно навечно лишиться незбагненим. Як вони пов'язані між собою – поняття незбагненого і абсолютного, минулого і вічного?

Віра в Бога

«Меморіал» Блеза Паскаля, в якому він описує свою зустріч із Богом. Перші чотири рядки, починаючи з «L'an de grâces 1654» (Рік благодаті 1654), датують текст. П'ятий рядок містить лише слово «Feu» – «вогонь».

«Чорні, з приплюснутими носами – такими є боги ефіопів, синьоокі, з білим волоссям – так виглядають боги фракійців».

Ксенофан Колофонський, сучасник Піфагора, стверджував, що різні народи створювали богів за власною подобою. І далі він говорить:

Але бики, коні й леви, якби вони мали руки,
Руки, як люди, щоб писати, малювати, створювати зображення,
Тоді б коні богів подібних коням малювали, бики – подібних бикам,
І їхні образи, форми божественних тіл – за власним образом:
кожен за своїм^[18].

Не боги створили людей за своїм образом, наполягає Ксенофан, а навпаки. Боги є казковими образами, породженнями фантазії, вигадкою людей.

Однак Ксенофан в жодному разі не був атеїстом. Він придумав антитезу світу богів Гомера й Гесіода: «Бог – найбільший серед богів і людей, ні з образом смертних, ні з думкою непорівнянний». Один і єдиний бог Ксенофана присутній в усіх речах. Він не схоплюється чуттями. Він незмінний, нерухомий, без початку і кінця: «Він увесь відчуває, увесь думає, увесь чує».

Можливо, саме цьому своєрідному, безіменному богові Ксенофана жителі Афін на місці, де колись відбувався суд і яке називалося ареопагом, спорудили вівтар. Ареопаг – це невеликий пагорб на північний захід від Акрополя, що спочатку був названий на честь бога війни Ареса і став місцем дії відомої в античності легенди: Афіни колись були вражені чумою. Жителі міста приносили жертви всім відомим їм богам, але чума не відступала. Лише коли критянин Епіменід, надзвичайно мудра людина, зігнав овець на ареопаг як на пасовище і звелів на тому місці, яке вони обрали, звести вівтар і принести на ньому жертву «незаномому богові», чума відступила.

Кожна дитина в Афінах знала цю прадавню, сповнену благочестя історію. Вівтар для «незаного бога» був центральною темою знаменитої промови апостола Павла, яку він виголосив у Афінах, коли дістався туди під час своїх місіонерських подорожей. «А ті, що Павла відпроваджували, провели його аж до Атен»^[19]. Автор Дій описує, як збентежив Павла вигляд численних ідолів, статуй грецьких богів, як він картав афінських юдеїв за те, що вони могли жити в такому середовищі язичницького ідолопоклонства. Жителі Афін, почувши

лайливі тиради цього «пустомова», відвели його на ареопаг, де він мав виправдати свій вибух гніву:

«Тоді Павло став посередині ареопагу й промовив: Мужі атенські! Із усього я бачу, що ви дуже побожні». Цією фразою Павло намагається завоювати симпатії своїх слухачів. І з риторичною майстерністю він веде далі: «Бо, проходячи та оглядаючи святощі ваші, я знайшов також жертovníк, що на ньому написано: Незнаному Богові. Ось Того, Кого навмання ви шануєте, Того я проповідую вам. Бог, що створив світ і все, що в ньому, будши Господом неба й землі, проживає не в храмах, рукою збудованих, і Він не вимагає служіння рук людських, ніби в чомусь Він мав би потребу, бо Сам дає всім і життя, і дихання, і все».

«Незнаний бог», якому афіняни поставили вівтар, в очах св. Павла – єдиний і унікальний Бог, якого передбачав Ксенофан і зображення якого не можна створювати. Але якщо Ксенофан наближається до цього бога лише розумом й у темних та приблизних словах, задовольняючись висновком про існування бога за допомогою логічного мислення, то Павло після пережитого їм одкровення у Дамаску вірить у Бога, що прийшов у його життя. Адже тоді на шляху в Дамаск «нагло осяяло світло із неба його, та він повалився на землю, і голос почув», голос Бога, що кликав його на ім'я. Відтоді Павло приніс своє життя в жертву своїй вірі і скрізь, навіть в Афінах, проголошував, що його Бог Одкровення – це Бог, що приводить у рух світ. Що наступить Судний день, «коли хоче судити по правді весь світ через Мужа, що Його наперед Він поставив, і Він подав доказ всім, із мертвих Його воскресивши».

«Як почули ж вони про воскресіння мертвих, – уїдливо каже Лука про афінян, – то одні насміхатися стали...» Лише небагатьох Павло зміг переконати; Лука, власне, згадує лише одного чоловіка й одну жінку. Переважна більшість афінян не хотіли нічого знати про Бога, що воскрешає мертвих. Їм зовсім не подобалося, коли бог так рішуче втручається в життя. Можна думати про бога як породження фантазії чи, можливо, як про філософську ідею, якщо повсякденні справи й турботи дозволяють це робити. Але ніяк не більше, будь ласка! Освічені афіняни поводитися так само, як сьогодні реагує більшість людей, що живуть у Європі, коли вони чують проповідь якогось гарячого місіонера, якогось сьогоднішнього Павла на розі вулиці. Хоч

би про якого «незнаного Бога» він говорив, йому не знайти відгуку. А якби ж він дійшов до ідеї воскресіння мертвих, для вух більшості слухачів це було майже нестерпною нісенітницею.

Якщо вірити опису св. Луки, більшість афінян мали вельми спокійні стосунки зі своїми богами. Міфи про Зевса і його почет, як вони передані Гомером та Гесіодом, в їхніх очах були поетично викладеними казками, в яких нема нічого, у що можна було б глибоко й всерйоз вірити. Храми були архітектурними, статуї богів – скульптурними, історії про богів – поетичними творами мистецтва, за якими не стояло нічого, крім сили людської фантазії. Маленькі забобони, що набувають форми в мистецтві, слугують згуртованості суспільства. Так само як сьогодні доводиться дотримуватися правил дорожнього руху і рахуватися зі штрафами за їхнє порушення, у Давній Греції та у Римській імперії існували установлення щодо того, які боги були визнані державою, щодо покарань за безбожність, публічного заперечення культу богів. Також до державної релігії належала вимога поважати батька й мати та вшановувати пам'ять померлих предків. Навіть Ксенофан міг би добре ужитися з такими угодами, адже тут не потрібно ніякої внутрішньої згоди, достатньо лишень виконувати пусті ритуали в храмі. Уся справа в загально прийнятому лицемірстві, не більше.

Тому і греки, й римляни не могли збагнути, чому здавна юдеї, а після місіонерської праці Павла та інших апостолів також християни вперто опиралися дотриманню ритуалів поклоніння в храмах, що були простою формальністю. Імовірно, вважали освічені язичники, римляни, юдеї і християни є запеклими диваками, що, як пише Цецилій Наталіс, «братаються на нічних збіговиськах. Це юрба боягузів і злочинців, що мовчать на людях і стають базіками лише по кутах. Вони зневажають храми як домовини, вчиняють гоніння на богів, сміються над жертвами». На противагу до юдеїв, християни в Римській імперії виділялися своєю тривалою місіонерською діяльністю, яка внаслідок відмови від загальноприйнятого культу богів мала призвести до доносів і драконівських покарань з боку держави. З огляду громадян, лояльних до Римської імперії і її богів, мученики, засуджені на смерть під час гонінь на християн, вважалися безбожниками, тими, хто заперечує бога, себто атеїстами.

Іще до того в древніх Афінах одного з її найбільш учених громадян, філософа Сократа, спіткала подібна доля: його звинуватили в безбожництві, запереченні грецьких богів, а також в тому, що він розбещує молодь своїми безбожними вченнями. Сократ, захищаючись на суді, стверджував, що він аж ніяк не є безбожником, але вірить лише в єдиного бога. Цим богом є його даймоніон. Це божество, що навечно вкорінене глибоко в його душі і є внутрішнім голосом, що з ним розмовляє. «Я поважаю вас, мужі афіняни, – каже Сократ у своїй промові перед суддями, – і люблю вас. Але слухатись я буду радше бога, ніж вас». Для суддів даймоніон Сократа був невідомим богом. Більшістю вони визнали філософа винним і присудили до покарання смертю. Однак, мабуть, вони сприйняли навіженого й захопленого своїми ідеями філософа не надто серйозно. Адже перед його стратою за допомогою отруєння болиголовом ворота тюрми були залишені демонстративно відчиненими, що дозволяло Сократові без будь-яких формальностей втекти на свободу. Афінські громадяни вочевидь були неприємно вражені надто суворим вирокom відомому всьому місту й, по суті, нешкідливому диваку. Проте Сократ до самого кінця продовжував чути голос свого божества, що заборонило скористатися втечею заради порятунку.

Бог як вищий законодавець – цієї думки дійшов не тільки грецький філософ Сократ, а й Мойсей, рятівник юдейського народу з єгипетського ярма. Зустріч Мойсея з Богом була підготовлена Ехнатомом, ексцентричним фараоном, що радикально покінчив з культом богів, який практикували єгипетські жерці і який був їм дуже вигідним.

На відміну від греків єгиптяни до своїх численних богів ставилися дуже серйозно. Вони відчували себе оточеними богами, які їх захищали. Фараон, правитель з необмеженою владою, сам мав божественне походження. Тільки йому і жерцям було дозволено входити до храму, тоді як народ завжди мав лишатися перед храмом у надії, що фараон разом зі своїми жерцями умилює богів.

Жерці знали, що для того аби забезпечити стабільність держави на багато століть, влада фараона має бути обмежена, щоб не допустити свавілля, яке може призвести до хаосу в країні. Тому вони вчили, що навіть над посланим богами у світ фараоном панує остаточний і

найвищий закон, який вони називали «Маат». Багатозначне слово, що водночас має на увазі порядок, істину й справедливість. Маат – це божество, перед яким навіть фараон має нести відповідальність. Після його відходу з цього світу, проголошує давня традиція, фараон постає перед судом над мертвими. Серце фараона зважується проти страусового пера, яке Маат носить як прикрасу на своїй голові, і слугує знаком істини й порядку. Лише присуд Маат відчиняє двері до небесної держави перед фараоном, чиї добрі справи мають вирішальне значення при зважуванні перед судом над мертвими.

Фараон Аменхотеп IV збагнув, що могутні жерці використовували релігію на власну користь, аби забезпечити свій надмірний вплив і багатство, що їм, на його думку, зовсім не належало. Але так, певно, думав не один фараон до і після нього. Цього лише мотиву було недостатньо для рішучого перевороту, який він розпочав. Він вочевидь був захоплений сильним містичним досвідом, що пронизало його єство і стало радикальним зламом в історії людства.

У будь-якому разі фараон, який із захватом переживав сонячне світло, цілковито зачарований сонячним диском, сповістив, що існує лише один-єдиний бог, бог сонця Атон. Фараон змінив також власне ім'я з Аменхотеп на Ехнатон. Він заснував присвячене Атонові місто Ахетатон. Він позбавив влади впливову касту жерців, оскільки тільки він і його дружина Нефертіті претендували на привілей – дозволяти сонячному промінню, яке посилає Атон, приносити благословення Єгипту. Він написав гімн Атону, що починається такими словами:

Чудово сяєш ти на небесному горизонті, ти живий Атоне, ти початок життя. Коли ти сходиш на східному небосхилі, ти кожному країну наповнюєш своєю досконалістю. Ти прекрасний, великий, світлий і вивищуєшся над кожною країною, твоє проміння обіймає землі і все, що ти створив. Ти породжуєш Ніл у підземному царстві і виводиш його на поверхню з власного бажання, щоб зберегти життя єгипетського народу, який створив ти, ти володар над усіма, хто працює з ними, ти володар всієї землі, над якою ти піднімаєшся, ти Атон дня, великий для погляду.

Хоча народ підкорився новому культу єдиного бога під час правління Ехнатона, старі боги, проте, не були забуті. Також, попри закриття храмів, переслідування, конфіскацію майна і руйнування

зображень старих богів, жерці продовжували діяти таємно і чекали смерті Ехнатона. Після неї настали роки безладу, поки жерці не привели на трон дитину – фараона Тутанхатона, що невдовзі змінив ім'я на Тутанхамон, оскільки єдиного бога Атона, введеного Ехнатом, він замінив старим богом Амоном, який, як і в давнину, разом із сотнями інших богів населяв єгипетське небо. «Чорний період в історії Єгипту», так відтоді називалося правління Ехнатона. Жерці докладали всіх зусиль, щоб Ехнатон і Нефертіті пішли в забуття. Остаточно їм цього не вдалося досягти. Якщо Мойсей, як стверджує легенда, справді був єгипетським принцом (ім'я «Мойсей» у будь-якому разі не єврейське, а єгипетське), то можна припустити, що про віру Ехнатона в єдиного бога йому було відомо. Біблія повідомляє, що Мойсей дитиною був залишений своєю матір'ю, оскільки єврейським немовлятам чоловічої статі загрожували охоронці фараона. Маленького Мойсея знайшла дочка фараона і найняла єврейку – волею долі біологічну мати дитини – як годувальницю. Пізніше дочка фараона прийняла дитину як сина і дала йому єгипетське ім'я.

Звісно, ця розповідь, як і багато подібних про названих королівських дітей, є благочестивою казкою. Якою мірою вона містить у собі правдиве ядро, для нас не має жодного значення. Навіть якщо Мойсей є цілком вигаданим персонажем, що дуже мало ймовірно, однаково ми бачимо в ньому провісника Бога, віра в якого є цілковито відмінною від віри в богів Єгипту, а про грецьких богів годі й казати. Цей Бог навіть відрізняється від єдиного бога Ехнатона, хоча той і проклав шлях Мойсею до його Бога. Біблія повідомляє, що Мойсей убив єгипетського чиновника за те, що той убив єгиптянина. Мойсей утік у пустелю й після років кочового життя в землі Мадіамській, на схід від Червоного моря, пережив чудесну зустріч з Богом на горі Хорив перед кущем Неопалима Купина. Мойсей хотів підійти до куща, який палав, але не згорав, коли голос зсередини куща звернувся до нього на ім'я і наказав йому зняти взуття, тому що той стояв на святій землі, і не підходити ближче. Мойсей закрит обличчя, бо боявся поглянути на Бога, який відкрився йому як «Бог батька твого, Бог Авраама, Бог Ісаака й Бог Якова». «А тепер іди ж, і Я пошлю тебе до фараона, і виведи з Єгипту народ Мій, синів Ізраїлевих!» – наказав голос Бога Мойсею. Той, однак, злякано запитав: «Ото я прийду до Ізраїлевих синів та й скажу їм: Бог ваших батьків послав мене до вас,

то вони запитують мене: Яке ім'я Його? Що я скажу їм?» На це Божий голос йому відповів: «Я Той, що є». І ще раз наголосив: «Отак скажеш Ізраїлевим синам: Суций послав мене до вас».

І Ехнатон, і Мойсей гадали, що зустріли Бога. Обом ця зустріч відкрила те, що це один і єдиний Бог. Окрім нього, немає богів. Але бога Ехнатона можна бачити: кожного дня він сяє як сонячний диск над Єгиптом. У його існуванні немає жодних сумнівів. Натомість Бог Мойсея невидимий, навіть від сяяння Неопалимої Купини Мойсей ховає своє обличчя – але ні Неопалима Купина, ні вогонь не є Богом Мойсея, вони лише сповіщають про його присутність, недосяжну для всього земного, тож гріховного. Мойсей не може його побачити на власні очі, подібно Ехнатону. Але Мойсей так само не сумнівається в Ньому, тому що Бог називає своє ім'я. Це ім'я «Я Той, що є» пояснює водночас, чому Мойсей вірує в Бога: тому що в події зустрічі з ним його буття є очевидним.

Сонячний диск, бог Ехнатона, для Мойсея лише створіння, утворене завдяки словам творення на четвертий день: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі». Бог Мойсея, який промовив слова творення, непорівнянний інакше, ніж Атон. Він – за межами природи, поза всім земним, і саме тому неможливо його зобразити. Якби він сам не відкрився, як-от у Неопалимій Купині Мойсеєві, то на всі часи існування світу лишився б прихованим.

«Синам Ізраїлю», єврейському народові, який Мойсей за дорученням його Бога мав вивести з Єгипту, зустріч з Неопалимою Купиною лишилася наказаною. Проте ізраїльтяни зрозуміли, коли Мойсей впевнено повів їх від єгипетських котлів із м'ясом через безплідну пустелю. Якщо Ехнатон як фараон від самого початку мав владу примусити єгипетський народ до віри в сонячного бога, Мойсей звернувся до свого Бога і передав єврейському народові закони, насамперед десять заповідей, які його Бог продиктував йому на горі Синай. Вірити в Бога, який відкрився Мойсею, означає вести богоугодне життя. Воно ж полягає в тому, щоб дотримуватися заповідей, відкритих Мойсею на горі Синай.

Ці заповіді, з одного боку, стосуються співіснування людей між собою, простіше кажучи, закони, написані на другій скрижалі десяти заповідей: заборона вбивства, перелюбу, крадіжки, неправдивого

свідчення, жадання чужого майна. Сюди ж належить також остання заповідь, записана на першій скрижалі, заповідь шанування батька й матері, яка водночас веде до інших чотирьох заповідей, що стосуються релігійного культу: головне твердження, що існує єдиний Бог і немає богів, крім нього; заборона робити зображення Бога; заповідь шанувати ім'я Бога; заповідь святити день суботній. Ці чотири своєрідні заповіді (і зокрема, заповідь щодо суботи) насамперед відділяли єврейський народ від інших народів, що жили на землях між Нілом на заході та Євфратом і Тигром на сході, де з'явилися перші високі культури людства.

Оголошенням даних Богом законів Мойсей згуртував «синів Ізраїлю» в самостійний і свідомий своєї єдності народ. У цьому полягає надзвичайна заслуга цієї людини, вихованої на єгипетській традиції. Можливо, він також усвідомлював, що жодна людина з його народу, навіть його брат Аарон, прабатько усіх майбутніх первосвященників, не мала такої зустрічі з Богом, як його зустріч з Неопалимою Купиною. Дотримання даних Богом законів може сприяти вірі в Бога, але воно незрівнянне з одкровенням, яке отримав Мойсей. Тому Мойсеєві залишалося сподіватися, що багато хто з його народу прийде до всеосяжної віри в Бога, коли, покинувши Єгипет, після сорокарічних блукань пустелею вони врешті досягнуть обіцяної землі. Землі, ступити на яку Мойсею не було дозволено в його земному житті.

Коли, як повідомляє Марк, до мандрівного проповідника Ісуса прийшов багатий молодик з питанням, як він має жити з істинною вірою в Бога, тобто – тодішньою мовою – що йому робити, щоб заслужити вічне життя, Спаситель йому відповів: «Знаєш заповіді: не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідкуй неправдиво, не кривди, шануй свого батька та матір»^[20]. Ця відповідь не задовольнила того молодика, бо він їх дотримувався з дитинства. Він, певно, гадав, що віра в Бога передбачає щось більше, ніж просто дотримання законів. Ісус співчутливо поставився до шукача Бога, він вочевидь зглянувся на нього і запропонував йому залишити все і йти за ним. Проте молодик не зміг скористатися цією пропозицією, тому що був надто прив'язаний до свого земного майна, тож засмучений пішов геть. Чи втратив він, який і надалі дотримувався заповідей, віру в Бога і «вічне життя»? Або ж, як пізніше Павло, пізнав подібне до пережитого на

шляху в Дамаск і так знайшов віру в Бога, щоб «успадкувати вічне життя»? Цього ми не знаємо.

Історично задокументована зустріч з Богом відбулася незадовго до опівночі 23 листопада 1654 року з одним із найвидатніших мислителів Франції Блезом Паскалем. 31-річний Паскаль був тоді відомий в освічених колах Франції як математичний геній, але насамперед як дотепний співбесідник, бажаний гість у вищому світі, наприклад, в салоні мадам де Сабле, де він годинами міг вести бесіди про художню літературу свого часу перед публікою, що уважно його слухала. У ці приємні роки його життя він займався насамперед питаннями науки. Так, він намагався виміряти вагу повітря, що залежно від висоти місця вимірювання є важчим чи легшим. Або разом з ученим-правознавцем із Тулузи та любителем математики П'єром де Ферма він розробляв теорію імовірності на основі азартних ігор. З іншого боку, він затоваришував з подібними молодими людьми з аристократичного й заможного товариства: герцогом де Роанне, який цікавився філософією, надзвичайно багатим кавалером де Мере, що приохотився до азартних ігор, та вільнодумними друзями останнього. Наприкінці 1654 року Паскаль дещо відійшов від веселого паризького товариства, ним оволоділи депресивні настрої. Саме тоді його глибоко вразила подія, що сталася вночі 23 листопада.

Якщо Мойсей нерішуче підійшов до палаючого куща і зупинився на поважній відстані від нього, то на Паскаля зустріч з Богом обрушилася зненацька з величезною силою. Тієї ж ночі він записав, як він сприйняв свої переживання релігійного пробудження.

«Вогонь, – записав він одним рядком. І далі: – Бог Авраама, Бог Ісака і Бог Якова, але не бог філософів і вчених. Упевненість, упевненість, відчуття, радість, мир». З цих поодиноких слів можна дійти висновку, що Бог, якого Паскаль зустрів особисто, не має нічого спільного з якоюсь сутністю, що її обговорюють у дотепних дискусіях. Те, що Паскаль двічі поспіль пише слово «упевненість», свідчить про те, якою значною мірою він раніше сумнівався в релігії, наскільки в цю опівнічну годину його виповнило «відчуття» впевненості, що зняло з його душі тягар, і як його душею оволоділи «радість, мир». «Радість, радість, радість, сльози радості», – занотовує він декількома рядками нижче, вочевидь переживаючи стан екстазу.

До своєї передчасної смерті, що станеться майже через вісім років, ця зустріч з Богом 23 листопада 1654 року була для Паскаля наріжним каменем його буття. Ця подія була йому близькою упродовж усього подальшого життя – у прямому сенсі слова: його «Меморіал», аркуш паперу, на якому були записані його відчуття від зустрічі з Богом, він завжди носив із собою, зашивши у поділ пальта.

Після пережитого релігійного пробудження Паскаль фактично повністю віддалився від світського життя паризьких салонів і мешкав у монастирському усамітненні. Натомість він не міг повністю зректися математики. Тож, коли його час не забирала релігія, він брав участь у конкурсах, організованих Паризькою академією, а також зі своїм другом Роанне заснував акціонерне товариство для реалізації дешевого способу пересування в багатомісних каретах, що стало точкою відліку започаткування громадського транспорту в Парижі. Причому він це робив під чужими іменами: два його псевдоніми були Луї де Монтальт і Амос Деттонвіль. Бо він сам, Блез Паскаль, мусив зосередитися лише на вірі в Бога. Вивірені тверезою логікою принципи розуму розбиваються об цю віру. Бог Паскаля – це «не Бог, що є творцем геометричних істин і порядку елементів: його знають і язичники», а натомість «Бог любові й утіхи, що виповнює серця й душі тих, хто його знайшов».

«Праведний батько, – читаємо в Паскалевому «Меморіалі», – світ не пізнав тебе, але я тебе пізнав».

Можливо, вони помилилися: Ехнатон і Мойсей, Павло і Паскаль. Справді, існує чимало підстав вважати, що ці та інші люди, чия віра в Бога спиралася на безпосередньому й приголомшливому досвіді зустрічі з раціонально незбагненим, були надто чутливими, можливо, навіть схильними до божевілля, і сучасні психіатри принаймні звернули б на них увагу як на «дивних». На зображеннях Ехнатон має вигляд людини із відразливою фізіономією – на повну протизагаду до його прекрасної дружини Нефертіті, чудовим погруддям якої можна помилуватися в Єгипетському музеї Берліна. Мойсея у Біблії змальовано так: «тяжкоустий і тяжкоязикий», тобто він заїкався – жахлива вада, тож коли йому довелося постати перед фараоном, узяти слово був змушений його брат, адже сам він не зміг би висловитися належним чином. З послань Павла очевидно, що він був фанатичним

ненависником християн до свого видіння на шляху в Дамаск, а пізніше ще більш ревним місіонером, коли віддав своє життя за проповідь вчення Христа. Тож цей Христос, якого він зустрів дорогою до Дамаска, був радше воскреслим із мертвих, ніж історичним Ісусом, що походив із Галілеї. Про Паскаля ж відомо, що він з дитинства був хворобливим, з чотирнадцяти років постійно страждав від нестерпного головного болю, від якого його рятувало, за його словами, лише заняття математикою. А в дні, що передували 23 листопада 1654 року, він іще й перебував у депресії. Подейкують, що ввечері того дня з ним стався нещасний випадок у кареті, тож травма голови могла бути фізичною причиною його зустрічі з Богом.

Навіть Сократ, який прийняв свою совість за Даймоніон, божество, яке з ним розмовляє, не є той благородний філософ, якого благоговійно зображає його учень Платон. Справжній образ Сократа, наділеного від природи потворною зовнішністю, передано радше у комедії Аристофана «Хмари»: дещо відчужений через насмішку Аристофана, це образ дивакуватого аутсайдера й несьогосвітнього химерника, над яким, проте, охоче сміялася афінська публіка.

Для невибагливого спостерігача ці пояснення можуть бути цілком переконливими: переживання зустрічей з Богом могли спричинити галюцинації. Ехнатон і Мойсей, Павло і Паскаль і, певно, Сократ, звісно, відкинули б такий діагноз як хибний. Адаже те, що для сторонніх очей є відірваними від життя божевільними видіннями, вони сприймають як непорушну істину. Хто, цілком справедливо могли б вони запитати, уповноважений вважати їхні переживання за безумні міражі? Якщо таке марення діагностує хворобу, яка потребує терапії, це може бути спрямоване на благо пацієнта та його оточення. Але це надто приземлений і прагматичний підхід. У випадку Ехнатона, Мойсея, Павла або Паскаля такий діагноз ні до чого не веде. Тут він означає лише те, що сторонні намагаються принизити й опоганити явище, якого вони геть не розуміють.

Наше повсякденне життя доводить, наскільки недоречною, ба навіть незграбною може бути твереза мова науки. Візьмемо, наприклад, сприйняття кольору. Душа радіє, коли ми бачимо соковитий зелений луг. Натомість фізики й фізіологи пояснюють нам, що це просто хвилі світла завдовжки 555 нанометрів потрапляють на нашу сітківку. Але ж ніщо в цьому поясненні не має нічого спільного з

переживанням краси тієї чудової зелені, яку ми бачимо і яку жоден вимірювальний прилад не сприймає з чутливістю, властивою нам. Але ж я не впевнений, що людина, яка стоїть поруч зі мною, бачить луг так само, як і я. Що таке зелень? Відповідь «хвилі завдовжки 555 нанометрів» позбавлена сенсу. «Теорія завжди, мій друже, сіра, а дерево житні – золоте»^[21].

Натомість інший, справді доволі вагомий аргумент змушує Ехнатона, як і Мойсея, Павла та Паскаля, зберігати мовчання. Вони можуть вважатися обраними, тими, кому відкрився Бог. Проте як бути багатьом іншим, тим, хто на відміну від них віддалений від Бога і від того неабияк страждає? Тим, кого удари долі змушують сумніватись у наявності Бога, через що вони можуть навіть впасти у відчай?

Трохи більше століття після переживання пробудження Паскаля 1 листопада 1755 року в Атлантичному океані поблизу Лісабона стався потужний землетрус, через який обрушилося багато будівель. Цунамі, що йшло слідом, зруйнувало те, чого не торкнувся землетрус. Уся Європа була приголомшена цією катастрофою. До того ж це сталося у День усіх святих під час молитви і святої меси, коли добрі португальські католики перебували у церквах, де їх заскочив землетрус. Сотні дітей потрапили під завали. Матері, затиснуті руїнами, не могли навіть підійти до них і лише чули їхні передсмертні стони і плач у нестямі від відчаю. Як міг Бог, якого майбутні жертви саме перед тим вшановували на колінах у церквах, це допустити? Навіть традиційне пояснення, буцімто це Божа кара за провину і гріхи людей, звучить якось заяложено, якщо не відверто цинічно. У чому провинна новонародженого у пелюшках, якого розчавило каміння? Непереконливі й посилення на первородний гріх. Адже Алфана, район розпусти в Лісабоні, через цю катастрофу геть зовсім не постраждав.

Де був Бог на День усіх святих 1755 року? Гете, якому тоді було шість років, пізніше у своїй автобіографії записав: «Бог, Творець і Вседержитель неба й землі, піддавши однаковій долі праведних і неправедних, повів себе зовсім не по-батьківськи». Не тільки поет, а й тисячі й тисячі осіб разом з ним відчували себе покинутими Богом і відданими на поталу чудовиську.

«Не журися про Бога, який тебе покинув!» – лунає заклик людей здорового глузду. Справді, якщо хтось забуває Бога, якщо він дозволяє

Богові тліти десь далеко, якщо подібно до Ніцше він вважає, що Бог помер, жахливе втрачає свою бездонність. Тому що людина, якщо вона самотня й покладається лишень на себе, намагається відвернути жахливе.

Ця непомітна, але важлива відмінність позначається у спробі раціонально пояснити нещастя світу: коли запеклий злочинець постає перед земним судом, останній звертає увагу на його нещасливе дитинство, щоб справедливо оцінити міру та причини скоєного ним злочину. Коли юний безумець косить своїх однокласників і вчителів із батьківської автоматичної гвинтівки, а відтак загнаний у кут поліцією зводить рахунки з життям, ретельно вивчають домівку його батьків і науково досліджують вплив відео зі сценами насилля на його свідомість. А родичі жертв отримують допомогу психологів і лікарів із сучасною фаховою підготовкою, які заступили священників, що колись мали допомагати пережити скорботу. Тому що люди потребують бодай якогось пояснення незбагненого. Навіть коли злочинні диктатори розпочинають безумні війни, скоюють масові вбивства, холоднокрівно віддаючи накази, що ведуть до вбивства мільйонів, – людям потрібні пояснення, які знаходять у соціальних умовах того часу, а з них виводять мотиви, якими послуговувалися виконавці жахливих злочинів. Тому що коли ми почуваємося закинутими у цей світ без Бога, світ, межі якого визначаються лише природознавчими науками, нам не лишається нічого іншого: жахливе як таке не існує, якщо його причина може бути знайдена і його можна відвернути.

А у випадку стихійних лих, коли хвилі припливу топлять тисячі рибацьких сіл, коли урагани зносять будинки мегаполісів, коли пожежі спалюють цілі місцевості? Тоді лишається тільки втішатися тим, що такі речі трапляються знову і знову, що це сліпий випадок, зачепило це вас самих, чи лише сусіда, чи незнайому жінку з іншого континенту. Крім того, для цих випадків існують адвокати й страхові компанії, які хоч і не вміють утішати, але перетворюють те, що колись було скаргою, зверненою до Бога, на скаргу до суду.

Утім, усі ці відмовки, що виникають, коли жахливе воліють замінити тим, що можна відвернути, врешті-решт демонструють свою слабкість. І гасло нинішніх нащадків афінських сучасників Павла, який пропонує насолоджуватися тим коротким життям, що дароване нам у цьому байдужому до нас Всесвіті, стає у пригоді в кращому разі

безтурботним «прекрасним людям», що скаляться, дивлячись на нас, з обгортки глянцевого журналу. «There's probably no god. Now stop worrying and enjoy your life» («Бога, імовірно, немає. Тож не переймайся й насолоджуйся життям»), – такий слоган можна було прочитати на одному з лондонських автобусів декілька років тому. Рекламу розмістили люди, які з невідомих причин називали себе «brights», тобто «світлі голови». Навряд чи вони здатні переконати матір, що їде в такому автобусі до лікарні, де вмирає її дитина.

Біблія оповідає історію Йова. Він був багатий, здоровий і мав щасливу сім'ю. Несподівано він втратив все своє майно, його діти померли, а сам він був вражений страшною хворобою. Йов не усвідомлює чому. Проте він, попри всі удари долі, зберігає віру в Бога. Він може посваритися з Богом, може вимагати у Бога пояснень, чому йому випав такий гіркий жереб, може впасти у відчай через відсутність відповіді, але він не відмовляється від своєї віри. Це віра у «Я Той, що є», у Бога, якому він лишається близьким. Зрештою, Біблія заспокоює тих, хто читає про долю Йова, повідомляючи, що, після того як Йов розкається, позбувшись своїх звинувачень і непокірності, Бог винагороджує його, давши йому вдвічі більше того, що він втратив.

Ця історія з її неймовірно щасливим кінцем, можливо, є першою спробою протистояти жахливому. Але, вперто запитано ми, як бути з тим Йовом, страждання якого ніколи не закінчуються, якого доля прирікає на гірку смерть? І ще гостріше запитання: що станеться, коли Йов припинить сперечатися з Богом не тому, що він розуміє Бога, а тому, що він впав у відчай? Тому, що він відчуває себе забутим і покинутим Богом?

Щодо цього також маємо відповідь у Біблії:

Святий Марк, Євангеліє якого, імовірно, є найдавнішим і якнайменше було фальсифіковане пізнішими вставками і прикрашаннями, починає свою оповідь про Спасителя із зустрічі з Богом, коли Ісус відправився на берег Йордану, щоб прийняти там хрещення: «І сталося тими днями, прийшов Ісус з Назарета Галілейського, і від Івана хрестився в Йордані. І зараз, коли Він виходив із води, то побачив Іван небо розкритим, і Духа, як голуба, що сховався на нього. І голос із неба почувся: Ти Син Мій Улюблений, що Я вподобав Його!» Щонайпізніше після цієї події Ісусом, а також

зібраними ним однодумцями рухала віра у скоре пришествя Царства Божого. Він і його учні перетнули країну на шляху до Єрусалима, щоб сповістити наближення Царства Небесного. Пересічний люд був зачарований Ісусовими словами, розповіді про чудесні зцілення і насичення натовпу передавалися з вуст у уста. Тим страшнішим був несподіваний арешт Ісуса римськими солдатами і звинувачення у підбурюванні до політичного повстання – це аж ніяк не можна було пов'язати з його поведінкою. Адже він не хотів мати нічого спільного із земним, приреченим на загибель світом, думаючи лише про наближення Царства Божого. Швидкий судовий процес зі звичайним для бунтівників того часу вироком до смерті на хресті завершив громадську діяльність Христа, що тривала лише декілька місяців.

І коли він, покинутий друзями й учнями, потрапивши до рук байдужих до нього солдатів, зморожений плітцями, у терновому вінці, з пробитими цвяхами руками й ногами, годинами висів на хресті на виснажливій спеці, все більше задихаючись, його бездонний відчай підривав відчуття, що завжди було з ним, відчуття близькості Бога. У ці останні секунди його болю, що тяглися майже безконечно, він відчув себе покинутим Богом. Бог пішов у недосяжну далину. «Елої, Елої, лама савахтані?» – заволав він. Марк записує ці слова арамейською, щоб підкреслити їх правдивість і достовірність, і додає: «що в перекладі значить: Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?»

При цьому Ісус процитував початок 22-го псалма, вказують старанні теологи, намагаючись надати цій безнадії бодай залишок сенсу. Ця відмовка не вражає. Коли євреї, прибиті цвяхами до хрестів, зібравши залишки своєї волі, цитували Біблію, вони проказували «Шма Ізраель», гімн, що має проголошуватися щоденно і починається словами: «Слухай, Ізраїль: Всевишній – Бог наш, Всевишній – єдиний!» Вони почувалися, як Йов, який уже не має ніякої винагороди за свої страждання тут, на землі, але, як і він, продовжували вірити у близькість Бога, все ще, як сказав би Ричард Докінз, залишалися в полоні «ілюзії Бога», в полоні самообману. Не так стоїть справа з Ісусом, що висів на хресті. Якби Бог принаймні був мертвий! Якби Бога принаймні не було! Тоді розіп'ятий міг би повстати проти абсурду! Але Бог пішов від нього в недосяжну далину, і прикований до ганебного стовпа падає самотній у провалля смерті.

«Ти не можеш впасти глибше, як тільки у Божу руку», – намагався знайти втіху автор духовних пісень Арно Пьотч в одній з його «Духовних пісень у нужді» перед лицем абсурду – в його випадку: жаху Другої світової війни. Можливо, він правий. Але коли «Божа рука» розкривається лише у немислимо глибокій далині, таке падіння – чистісінько жахливе...

Не може бути й тіні сумніву в тому, що спочатку жінки навколо Ісуса і потім учні та інші його послідовники пережили приголомшливу зустріч з Богом, коли Спаситель постав перед ним як воскреслий. «Для історика, – пише Карл Шнайдер у «Духовній історії християнської античності», – є лише дві можливості тлумачення повідомлення учнів Ісуса щодо воскресіння: йдеться або про візіонерське переживання, або про вплив міфу про воскреслого бога. А можливо, сталося і те і те». У першому посланні до коринтян Павло наголошує на достовірності й надійності звістки про воскресіння розіп'ятого. Після смерті й поховання Ісуса Павло вважає безсумнівним, «що з'явився Він Кифі, потім Дванадцятьом. А потім з'явився наразі більш як п'ятистам браттям, що більшість із них живе й досі, а дехто й спочили. Потому з'явився Він Якову, опісля усім апостолам. А по всіх Він з'явився й мені, мов якому недородкові»^[22]. Цим останнім реченням він натякає на своє переживання на шляху до Дамаска.

Ніхто з коринтян – адресатів послання не поділився переживанням зустрічі з воскреслим Спасителем. Вони могли у це лише вірити. А тільки це важливе для Павла. Не так, як колись для Мойсея, що намагався передати заповіді єврейському народові, який не пережив разом із ним зустріч з Неопалимою Купиною. Для Павла достатньо, щоб ті, кого він навертає у віру, байдуже, юдея чи язичника, поділяли його віру у воскреслого. Воскреслий, якого Павло зустрів на шляху в Дамаск і який, вважав Павло, повернеться в своїй божественній славі і, мабуть, дуже скоро. Він пише у своєму першому посланні до громади у Тессалоніках: «Бо це ми вам кажемо словом Господнім, що ми, хто живе, хто полишений до приходу Господнього, ми не попередимо покійних. Сам бо Господь із наказом при голосі Архангола та при Божій сурмі зійде з неба, і перше воскреснуть умерлі в Христі, потім ми, що живемо й zostались, будемо схоплені разом із ними на хмарах на зустріч Господню на повітрі, і так завсіди будемо з Господом».

Що більше відкладалося повернення воскреслого, то слабшою була надія вірних на безпосередню зустріч з Богом. Шукаючи заміни, вони малювали собі божественне. Спершу внаслідок заборони робити зображення Бога лише через винайдення якостей, які вони приписували Богові: він всемогутній, він всезнаючий, він наймилостивіший, що перед лицем усього жахливого у світі призвело до нерозв'язних внутрішніх суперечностей і, як наслідок, до численних логічних хитрощів. Потім через століття люди наважилися навіть на зображення воскреслого як судді й вседержителя, як владика всього суцього. А відтак навіть на зображення не тільки Христа, Сина, не тільки Святого Духа, символізованого голубом, а й навіть Бога Батька. Це сталося попри всі попередження видатних вчителів церкви від Оригена до Миколи Кузанського, попри проникливі слова містика Майстера Екгарта, що Божество є «безмудрим», є «бездонною основою», «простодушним мовчанням». Але коли потрапляєш до барочної церкви, тебе оточують ідоли, страшніші за тих, що тисячоліття тому заповнювали античні храми. З вірою в Бога все це не має нічого спільного.

Віра в Бога – це віра в «Того, що є». Вона пов'язана з надією, що Бог перебуває поруч, а не десь у далекій даліні. Інакше можна було легко обійтися без віри. Але як виявляє себе ця віра в тих, хто не мав зустрічі з Божеством на кшталт тієї, що пережив Паскаль вночі 23 листопада 1654 року?

«Господи, навчи нас молитися», – зверталися учні до Спасителя. Він же відповів їм сімома проханнями молитви «Отче наш», яка починається зі звернення до Бога як до Батька, що плекає сподівання на близькість Бога. Насправді сім прохань – не банальні бажання, які хотілося б вдовольнити, а парафрази безмежної довіри до Бога. Перші три – освячення імені Божого, пришестя Царства Небесного та виконання Божої волі – спрямовані безпосередньо на Батька, до якого звернена молитва. Останні три – прощення гріхів, захист від спокуси та визволення від лукавого – наголошують на очікуванні, що зрештою має усунути всі перешкоди для зустрічі з Богом. А серединне прохання щодо хліба на кожен день виражає те, наскільки щиро людина, що молиться, усвідомлює – навіть в елементарно земному сенсі – свою залежність від Бога.

Інколи молитва – це прохання про милість, подібно до того як колись підлеглі просили своїх правителів. Інколи ж молитва – це подяка, коли людина думає, що бажання, звернене до Бога, було задоволене. Але всі такі уявлення нагадують забобони, що не відповідають серйозності віри. Єдина істинна молитва – та, що має на меті похвалу Божества.

У разі смерті однокровника побожний єврей у присутності принаймні дев'яти дорослих євреїв читає кадиш на могилі для поминання і молиться Богові:

Нехай возвеличиться й освятиться Його велике ім'я у світі, який Він створив за Своєю волею. Нехай наступить царство Його за вашого життя, у ваші дні і за життя всього дому Ізраїльського, скоро і найближчим часом. Кажіть: Амінь!

Нехай Його велике ім'я буде благословенним навіки і навіки вічні. Нехай буде благословенне, піднесене, нехай уславиться, возвеличиться, укриється славою ім'я Святого. Хвала Йому, вище всякої хвали й співу, всякого звеличення й обіцяної втіхи, що будуть висловлені у світі. Кажіть: Амінь!

Жодним словом ця молитва не згадує про покійного чи покійну. Ідеться лише про складання хвали Богові. Молитва «Отче наш», якої вчив Ісус, повинна мати той самий сенс.

Якось одна журналістка запитала мене, як я ставлюся до Бога. Я дав чесну відповідь, назвавши себе «побожним агностиком». Слово «агностик» походить від слова «agnoscein», що означає «не знати». Справді, про Бога я буквально нічого не знаю. Я ніколи не пережив вирішальної зустрічі з Богом, як колись Паскаль, і маю, далєбі, лише певне уявлення, яке у кращому разі може перейти у впевненість, але я просто не знаю. Проте я визначаю себе як «побожного». Тому що я молюсь. Не під час меси або в громаді з іншими – якщо я опиняюся серед такої громади, то з ввічливості беру участь у молитві, але без глибокого внутрішнього відчуття причетності. По-справжньому я молюся лише на самоті. Й інакше не можу. «Так-так, – спробувала витлумачити мою відповідь журналістка, – ви, напевно, робите це задля перестраховки, тобто на випадок, якщо Бог, можливо, існує і вершитиме Страшний Суд». Мушу зізнатися, що відреагував на цю

думку роздратовано, майже сердито. Вірити в Бога тому, що чогось від нього чекаєш – що може бути примітивнішим за це!

«Молитва, – писав Дітріх Бонхеффер, – це щось цілковито приховане. Вона є повною протилежністю публічності. Хто молиться, забуває себе і пам'ятає лише про Бога, до якого він звертається». Бонхеффер був протестантським теологом і одним із найвизначніших представників так званої Сповідальної церкви, що присвятила себе опору націонал-соціалістському режимові. 9 квітня 1945 року він був страчений за прямим наказом Адольфа Гітлера як один з останніх людей, причетних до замаху 20 липня 1944 року. Одна з його найвідоміших молитов закінчується такими словами:

Чудесно захищені добрими силами,
втішені, ми чекаємо того, що може статися.
Бог з нами ввечері і вранці
і неодмінно кожного нового дня.

Чи був Бог поруч з Дітріхом Бонхеффером під час його молитви у страшну мить, коли кат накинув йому на шию мотузку? Чи Бог віддалився, як колись він був жахливо недосяжно далеким для Спасителя Бонхеффера, коли той у муках задихався на хресті? Ми цього не знаємо. Але навіть якби ми це знали – що б це змінило в тому, вірить людина в Бога чи ні?

Віра в «Я»

На південній набережній у Франкфурті стоїть пам'ятник «Я», спроектований Гансом Траклером і відкритий у 2005 році. Кожен може зійти на п'єдестал і сфотографуватися.

«Fundamentum inconcussum», «непорушний фундамент», де знайти його людині? На якому міцному камені зведені моє буття і світ? Що може бути настільки певним, щоб не можна було в цьому сумніватися?

Рене Декарт, один із найглибших мислителів XVI століття, шукав відповіді на ці запитання.

Тексти античних і середньовічних учених не можуть дати надійної опори, у цьому Декарт був упевнений. Адже вони часто суперечать один одному. Та не тільки слова, а й узагалі все, вважав Декарт, може бути підданим сумніву. Навіть те, що він, поки він обмірковує цю думку, сидить у зручному кріслі у великій кімнаті перед каміном, дивиться на мерехтіння вогню, чує його потріскування, відчуває його тепло і тримає бокал, наповнений вишуканим бордо, насолоджується ароматом і смаком благородного вина, – все це може бути галюцинацією. Можливо, це йому сниться. Інколи людині навіть сниться, що вона спить.

Схоже, ніщо, мислить Декарт, не є безсумнівним.

Однак те, що він думає, що ніщо не є безсумнівним, саме в цьому неможливо сумніватися. «Je pense, donc je suis» – «Я думаю, отже, я існую». Ось, стверджує Декарт, *fundamentum inconcussum*, ось непорушний фундамент, на який все спирається.

Менш відомий той факт, що приблизно за тисячу років до Декарта Блаженний Августин уже звертався до подібного аргументу. У латинському оригіналі це звучить так: «*Si enim fallor, sum*», тобто: «Навіть якщо я помиляюсь, я існую». І Августин пояснює: людина часто помиляється. Навіть те, що вважається зведеним на міцному фундаменті, інколи виявляється ілюзією. Але для того щоб помилятися взагалі, людина має існувати.

Думка Августина навіть гостріша за Декартову. Для Декарта його існування впливає з того очевидного факту, що він може сумніватися. Тому Декарт каже: «*Cogito, ergo sum*» – «Думаю, отже, існую». Натомість Августин гранично загострює думку, перевертаючи її: той очевидний факт, що я можу сумніватися, отримує буття не як необхідний наслідок, а як необхідну передумову. На відміну від Декарта Августин сказав би: «*Sum, ergo cogito*» – «Існую, отже, думаю».

Жоден мислитель до Августина не був настільки зосереджений на самому собі, на власному «Я». Його цікавить лише самопізнання. «*Deum et animam scire cupio. Nihilne plus? Nihil omnino!*» («Я хочу пізнати Бога і душу. І більше нічого? Ні, більше нічого!») – пише він у своїх «Монологах». Можуть заперечити, що Августина цікавить не

тільки його власна душа, але й Бог. Однак Бог Августина – це Бог, який закритий у «Я» Августина, як у тюремній камері. Бог Августина – це не автономне і суверенне Божество, а натомість істота, яку можна пізнати, збагнути, бачити наскрізь, або, у термінах Фрейда, «Над-Я» Августина. Коли Августин молиться до свого Бога, то насправді він в побожній позі розмовляє із самим собою.

Мислителі до Августина, як-от Платон або Аристотель, бачили себе та інших людей включеними у космос, що існував раніше за них та інших людей і існуватиме після них та інших людей. Августин, який ніколи не вивчав грецької і праці видатних афінських і александрійських філософів знав лише в латинських перекладах, так би мовити, з чужих слів, імовірно, з цієї причини, почувався вільним не марнувати час на думки про включеність людини у зовнішній світ, який її оточує. Ані фауна і флора, ані географія та астрономія його не цікавлять, усю живу і неживу природу він виключає зі світу своїх думок. Він мислить так, наче просто немає потреби брати космос до уваги. Він йому глибоко байдужий. Августин розглядає лише людську душу, власне, лише самого себе, лише «Я».

Виключення космосу, яке дозволив собі Августин, було настільки радикальним, що лише багато століть по тому окремі мислителі пішли за ним. Це такі відмінні один від одного філософи, як Йоганн Готліб Фіхте, Макс Штірнер, Серен К'єркегор, Фрідріх Ніцше, Едмунд Гуссерль, Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю.

Уявлення про «Я» як фундамент буття і світу виявилось суперечливим. З одного боку, віра в «Я» надто поверхова. Августин губиться в дзеркальній кімнаті. У наступному розділі я поясню, що під цим мається на увазі.

З другого боку, стверджували, що віра в «Я» не має під собою основи, оскільки «Я» взагалі не можна довіряти, тобто ще менше, ніж сприйняттям, яким не довіряє Декарт. Августина, як і Декарта, різко критикували, заявляючи, що «Я» в кращому разі є хистким наслідком еволюції, власне, чистою ілюзією.

Спеціаліст у царині нейронаук і філософ Томас Метцингер на питання журналіста, чому той сумнівається в «Я», тоді як він, журналіст, ясно відчуває, наприклад, що сидить проти свого

співбесідника, відчуває своє власне тіло, має власні думки і розуміння життя, відповів: «Звісно, ви маєте відчуття себе, але воно належить лише одній з моделей, що продукуються мозком. Це відчуття, ніби ми сидимо за нашими очима, наче маленька людина, і дивимося на світ. Нам належить тіло, певний обсяг у просторі і певна зовнішня межа. Це основне відчуття, яке нам час від часу пропонує мозок: бути кимось».

Фактично це «основне відчуття» залишає нас кожно ніч, коли ми спимо. Навіть коли ми бачимо сновидіння, у мозку відбуваються процеси, що інколи дозволяють нам дивитися на себе і на наше власне тіло як на іншу людину. Якщо мозок працює неналежним чином, це загрожує «Я» руйнацією. Якщо ж мозок у нормі, то він тримає «Я» майже так само, як світська дама свого песика. Тому Томас Метцингер наполягає: «Строго кажучи, “Я” не існує. Це ілюзія – хоча найліпша, яку вигадала матінка-природа. Мозок продукує її для кращої орієнтації у світі. Коли людина має хороший внутрішній образ, тобто усвідомлює, хто вона є, звідки походить і куди рухається, тоді набагато легше реагувати на подразнення. Складати плани або приймати важкі рішення. Під кутом зору еволюції просто мало сенс для організму людини розвинути такий інструмент. Проте немає ніякого внутрішнього ядра, ніякої безсмертної субстанції, яка б лежала в основі цього всього». З цього погляду «Я» є лише примхою природи, властивою людині, як, приміром, оленю його роги чи павичу його хвіст. Коротко кажучи: «“Я” – це ілюзія, що нікому не належить».

Проте Томас Метцингер і його колеги у царині нейрофізіології не були першими, хто позбавив «Я» його наявного буття. Понад сто років до того фізик і філософ Ернст Мах шокував своїх колег і вчену спільноту твердженням: «“Я” неможливо врятувати». Єдине, вважає Мах, чому ми можемо дати бодай якесь осмислене пояснення, – це чуттєві враження, відчуття, що сиплються на нас. Зрозуміло, Мах не потребує уроків Декарта, щоб піддати сумніву сприйняття, які нам надають відчуття. Ми бачимо палицю, під кутом встромлену у воду, вона здається нам надламанною на поверхні воді, хоча насправді це не так. Але Махові йдеться зовсім не про те. Бо вирвати істину в природи давно вже не є метою науки. Йдеться єдино про те, щоб виділити з розмаїття відчуттів окремі характеристики і надати їм вигляд мовної системи понять, суджень і висновків. І що успішніше це виходить,

тобто що точніше це дозволяє передбачати майбутні чуттєві враження, то краще. З істиною або пізнанням це взагалі не має нічого спільного.

«Коли я кажу, що “Я” неможливо врятувати, – так одного разу сформулював Ернст Мах свою думку в салоні Берти Цукеркандль перед зацікавленою публікою, – то під цим маю на увазі те, що воно полягає лише в емпатії людини щодо всіх речей, до всіх явищ, що це “Я” розчиняється в усьому, що відчувається, чується, бачиться, сприймається на дотик. У всьому скороминущому; це несубстанціональний світ, що складається лише з кольорів, контурів, тонів. Його реальність – вічний рух, що міниться, мов хамелеон. У цій грі феноменів кристалізується те, що ми називаємо нашим “Я”. Від моменту народження й до смерті воно безупинно змінюється».

Герман Бар, сучасник Маха, цікавий і дотепний письменник, засновник руху «Молодий Відень», до якого належали такі корифеї, як Артур Шніцлер, Гуго фон Гофмансталь, Фелікс Сальтер, Петер Альтенберг, був водночас вражений і спантеличений Маховим «Я», що його «неможливо врятувати». З одного боку, він був згоден: «Я», гадає Бар, «це лише ім'я. Лише ілюзія. Допоміжний засіб». З другого боку, наполягає він, навіть якщо Мах відмовляє йому в жодному об'єктивному наявному бутті: «Для мене важливо не те, що є істинним, а те, чого я потребую, і тому-то сонце сходить, земля справді існує, а я є я».

Гофмансталь, який улітку 1897 року відвідував університетський курс Маха, був, як і Бар, з одного боку, вражений чіткими аргументами Маха. Ще в молодому віці він замислився над загадкою мінливого «Я»: «Наша свідомість обмежена рамками миті, оскільки будь-яка душа живе лише одну мить, – писав він у молодості. – Моє вчорашнє “Я” стосується мене так само мало, як “Я” Наполеона або Гете». Зрештою він доходить висновку: «Наше “Я” десятилітньої давнини не є нам чимось ближчим, безпосереднішим, ніж тіло нашої матері». З другого боку, Гофмансталь знав, що вже Блаженний Августин розгадував цю загадку і вважав, що вказівка на пам'ять може пояснити, що між «Я» десятилітньої давнини і «Я» в теперішню мить існує єдність. Хоча лишається відкритим питання, чи справді і, якщо так, то яким чином «Я» Наполеона або Гете вплетені в цю єдність. До цієї загадкової

єдності звертається Гофмансталь в одній зі своїх «Терцин про скороминущість»:

Ще відчуваю їхній подих на щоках:
Як статися могло, що дні найближчі
спливли назавжди, геть минули?

Така це річ, яку нікому не збагнути,
й страшна надміру, щоби про це жалітись:
Що все спливає й мимо проминає.

Що «Я» моє, не відаючи перешкод,
З далекого дитинства прослизнуло
До мене, наче пес бездомний і чужий.

Що сам я жив століття тому,
І пращури мої, що вже зотліли,
Є рідними мені, немов моє волосся.

Одне зі мною, просто як моє волосся.

Тож, за загальним визнанням, як *fundamentum inconcussum*, як непорушний фундамент буття, «Я» не витримує критики, коли його торкається гострий скальпель нейрофізіології. Перед аналітичним поглядом природознавця воно випадає з поля зору. Але це ще ні про що не говорить. Запропоноване Гансом-Петером Дюрром, учнем Гейзенберга, порівняння пояснює чому.

Коли рибаки закидають свою сіть, а вічко сітки завжди має діаметр щонайменше п'ять сантиметрів, то в сіть зазвичай потраплятиме риба більша за п'ять сантиметрів. «Риби – це тварини розміром принаймні п'ять сантиметрів», – так вважають рибаки. Дослідники природи подібні до рибаків: вони закидають свою сіть, що приносить їм багатий вилов. Але тільки дуже наївні з них можуть думати, що в сіті потрапляє все, що може запропонувати реальність. Якби Мах сказав, що в системі понять, суджень і висновків його науки немає ані найменшого сліду «Я», ніхто б йому не заперечував. Але ж це звучить не так пафосно, як «Я» неможливо врятувати.

Отже, як *fundamentum inconcussum* знань «Я» непридатне. Проте воно претендує на роль *fundamentum inconcussum* віри.

Щоправда, віра в «Я» – доволі незручне питання. Значно зручніше дозволити «Я» загубитися в анонімності багатьох. Хоча ми постійно чуємо й читаємо про все більшу індивідуалізацію, насправді відбувається протилежний процес. Те, що багато людей живуть самотньо, носять футболки з різними лозунгами і відчують себе незв'язаними, зовсім не свідчить про їхню індивідуальність. На ці ілюзорні дії накладається інша тенденція, що йде в протилежному напрямі: геть від власної особистості. «Я» ховається за різноманітними масками, що пропонуються багатьма фірмами, які уважно стежать за модою: Я – це мій мобільний. Я – мій рингтон. Я – мій прикид. Я – моє авто. Я – моя відпустка. Я – мій перелік друзів у Facebook. Я існую, тому що я є в Google. Я – одна з багатьох монет у великій скарбниці «людського капіталу».

Фантастичні технологічні досягнення дозволяють кожній людині виносити своє «Я» назовні, у позбавлене імені сум'яття. І багатьом це подобається, тому що це саме те, у що їх змушують вірити дороговкази нашої великої «епохи самопізнання».

Це імпульс, який не має нічого спільного зі справжнім «Я», підштовхує людей назустріч до сп'яніння шумом, замаскованим під «музику», піднімати вгору руки разом із тисячами інших і екзальтовано кричати. Подія сприймається як приваблива тільки в тому випадку, якщо вона «пронизлива». Існування справжнє лише у ревінні.

Здається, людям важко виносити тишу – тому що це надто інтенсивно розширює горизонт власного існування, змушує відчувати своє убожество. Хоча людина передчуває, що тиша здатна давати силу, однак більшість, схоже, воліє краще підставляти свої вуха дії різких подразників, допоки вони не тільки втрачають слух, а й геть розтрачають свої «Я».

Найдивніше ж полягає в тому, що ніхто до цього не примушує. Люди добровільно дозволяють своєму «Я» розчинитися в анонімності, геть до втрати відмінності з іншими. Десятиліття тому диктатури й терористична влада використовували грубий вплив свого апарату насилля, щоб викликати страх у людей і позбавити їх власного «Я». Тепер це, схоже, відбувається природним чином.

Імовірно, тому, що у такий спосіб людина скидає з себе тягар – тягар відповідальності. Не я вже несу відповідальність за осмислене майбутнє моїх дітей як мати чи батько. Цим має опікуватися

суспільство. Не я вже маю турбуватися про моє знання як школяр чи школярка. Це завдання школи. Не я вже маю впливати на дітей своїми знаннями і своєю відданістю справі як учитель. Адже існують тести. Не я маю керувати моєю компанією серед складнощів ринку як підприємець, як справжній капітан свого корабля. Послуги консалтингових фірм коштують дорого. І таких прикладів безліч.

Не дивно, що людина боїться – нехай навіть на пару годин – бути офлайн. Без електронного аксесуару вона відчуває себе безпорадною. Бо я вже не хочу приймати рішення, міриади додатків, що постійно під рукою, повністю керують ходом мого життя. Триста років тому на Жюльєна Офре де Ламетрі дивилися як на диявола, тому що він стверджував, що людина – це машина. Вона функціонує як годинник (який за часів Ламетрі вважався найскладнішим апаратом). Натомість нинішніх пророків штучного інтелекту, як-от Ганс Моравек або Рей Курцвейл, ладні прославляти як спасителів, коли вони повторюють положення Ламетрі, замінюючи годинник обчислювальною машиною. Через декілька років, проголошують вони, комп'ютери перевершать навіть найрозумніших, найдосвідченіших, найталановитіших людей у всіх відношеннях. Тоді нарешті кожен матиме змогу випарувати своє «Я» у Cloud.

Отже, не варто дивуватися, коли ви дізнаєтеся, що водій усередині тунелю автомагістралі в ситуації напруженого трафіку раптом розвернувся і, наче водій-привид, поїхав у хибному напрямі. Коли його зупинили поліціанти (лишень якимсь дивом він не завдав нікому шкоди) і запитали, що його штовхнуло на це божевілля, він відповів: «Навігаційна система сказала, що я маю розвернутися».

Отже, я – це моя навігаційна система.

Де перебуває «Я», в яке можна вірити, коли воно не розчинилося в навігаційній системі? Де перебуває «Я», коли людина так ретельно ховається в якійсь слухній анонімності, що його неможливо розрізнити? На це запитання не легко відповісти. Адже забавну картинку Томаса Метцингера, що «Я» сидить за нашими очима, наче маленька людина, і дивиться на світ, ніхто не сприймає всерйоз.

Питання, де перебуває «Я», – це просто вихідний пункт дуже запутаної загадки, яку напружено намагався розгадати через покоління після Маха фізик Ервін Шредінгер. Як лапідарно

висловлюється Шредінгер: я не дивлюся на світ здалеку, наче позаземний спостерігач і одна із багатьох цеглин цього світу. Моє людське тіло, як і всі інші тілесні предмети, підпорядковане законам фізики, хімії, біології. Проте я здатен просто за своїм бажанням зігнути або випрямити палець, струснути головою, рухати ногами, хоча «Я» не має нічого спільного із законами фізики, хімії чи біології.

Як це можливо? Уже Рене Декарт задавався цим питанням. Він гадав, що безтілесне «Я» якимсь таємничим чином – Декарт казав про «життєві духи» – пов'язане з протяжним тілом. Натомість він зауважив, що цим самим він не знайшов жодного бодай трохи задовільного пояснення.

Іще більше Шредінгер був зачарований не менш своєрідним досвідом: зустрічаючи людину, ми сприймаємо насамперед її тілесну зовнішність. Але зазвичай ми виходимо з того, що цій людині притаманне власне «Я». Воно не має нічого спільного з моїм «Я». Вони відділені одне від одного нездоланною, бездонною прірвою. Не можна замінити власне «Я» на «Я» іншої людини. На думку Шредінгера, це дуже дивне відкриття. Він пояснює його дивність таким прикладом, що, за Шредінгером, лише в індійській філософії санх'я був визнаний своєрідним парадоксом:

Дані два людських тіла А і Б. Якщо помістити А у певну зовнішню ситуацію, постане певна картина, скажімо, вид на сад. Натомість Б має перебувати у темній кімнаті. Тепер якщо А помістити у темну кімнату, а Б – у ту саму ситуацію, в якій раніше перебувало А, то виду на сад немає, цілковита темрява (тому що А – це *моє* тіло, а Б – тіло когось іншого). Явна суперечність, адже для явища в його загальності й у цілому *відсутня* достатня підстава не менше, ніж для опускання однієї з двох навантажених шальок терезів.

Парадокс стає зрозумілим, лише якщо відмовитися від припущення, що «Я» є «маленькою людиною, що сидить за нашими очима... і дивиться на світ». Тоді справді стає незрозумілим, яким чином обидві цілком своєрідні події, які розглядаються зовні, тобто «з точки зору світу» – в одному випадку А виходить із темної кімнати, а Б залишається в ній, а в другому – Б виходить із темної кімнати, а А лишається в ній – викликають цілком відмінні відчуття. У першому

випадку враження саду, у другому – цілковиту темряву. «Отже, це відчуття “Я” А, що переживає ці два різних відчуттях, – можна було поспішно заперечити, у випадку “Я” Б усе навпаки, і це усувало б парадокс». Але це заперечення прямо приводить за припущення, що «Я» подібне до «маленької людини, що сидить за нашими очима... і дивиться на світ» – але ж саме його ніхто не сприймає всерйоз.

Отже, рішення парадокса полягає в тому, що не існує світу, в якому А і Б еквівалентні. Радше існує світ, пов'язаний з моїм «Я», в якому А на відміну від Б є моїм тілом, в якому я в першому випадку маю чуттєве враження саду, а в другому – чуттєве враження повної темряви. Чи існує другий світ, про який я дізнаюся з вуст Б, що це його світ, правда це чи не правда – цього я ніколи не дізнаюся і не відчую на власному досвіді. І немає щонайменшого шансу для мене увійти в інший світ як у мій власний.

Іще чіткіше усвідомлював це Людвіг Вітгенштайн, видатний філософ ХХ століття, розглянувши парадоксальне речення, сформульоване його кембриджським учителем Джорджем Едвардом Муром:

Іде дощ, але я вважаю, що дощу немає.

Якби існував світ, незалежний від «Я», у цьому твердженні не було б ніякої суперечності. Адже висловлювання «Іде дощ» – це метеорологічне твердження. А висловлювання «я вважаю, що дощу немає» – твердження психологічне. Обидва висловлювання належать до різних систем пізнання, і тому вони цілком можуть не суперечити одне одному. Однак зрозуміло, що речення Мура є абсурдним. Як виникає безглуздість цього речення?

Якщо замінити речення Мура реченням: «Іде дощ, але Людвіг вважає, що дощу немає», – то останнє вільне від внутрішньої суперечності. Адже тут, з одного боку, стверджується, що іде дощ, а з другого – повідомляється, що Людвіг вважає, що дощу немає. Інакше кажучи, Людвіг помиляється. Це можливо. Людвіг може помилятися. У такому реченні немає нічого абсурдного.

Суперечливість речення Мура полягає в тому, що я є той, хто стверджує, що іде дощ, і водночас я вважаю, що дощу немає. І оскільки цю думку висловлюю я сам, виникає гротескна безглуздість. Немає мови, висновує звідси Вітгенштайн, є лише моя мова. Немає

світу, є лише мій світ. «Межі моєї мови означають межі мого світу», – говорить положення 5.6 його «Логіко-філософського трактату». Тому, хто питає, де ж перебуває «Я», Шредінгер і Вітгенштайн могли б відповісти: «Я» є межею мого світу.

Я знаю лише свій світ як власний. Про інший світ як власний я не знаю нічого. Цілковита безглуздість – говорити про «об'єктивно» даний зовнішній світ. Бо, якщо виходити з мого «Я» як *fundamentum inconcussum*, існує лише мій світ. Я можу вільно розпоряджатися в ньому деякими речами. Я перебуваю під повною владою деяких речей у ньому. Моє існування в моєму світі простягається між цими двома пограничними стовпами: між тим, чим я можу вільно розпоряджатися, і тим, під владою чого я перебуваю.

Я вільно розпоряджаюся своїми думками, фантазіями. Я відчуваю себе здоровим, коли можу за власним бажанням розпоряджатися своїм тілом. Я займаюся спортом, щоб збільшити здатність розпоряджатися своїм тілом. Уявлення про владу розпоряджатися власним тілом підштовхує до припущення, що «Я» перебуває у цьому тілі. І оскільки мої думки і фантазії «належать» лише мені, вважається, що «Я» можна розмістити в органі, який покликаний думати. Звідси походить ілюзія, що «Я» ховається десь трохи вище очей, десь у мозку.

Проте інколи людина вказує на свої груди, коли говорить «я». Тому що віддавна серце сприймається як місце почуттів, якими людина вільно розпоряджається або під владою яких перебуває.

Насправді «Я» не має свого місця.

Також я розпоряджаюся одягом, який ношу, їжею і напоями, якими харчуюся, помешканням, в якому живу, велосипедом або авто, на якому їжджу, всіма приладами, від пральної машини до смартфона, які вмикаю і вимикаю. Я розпоряджаюся усім, чим володію.

Дещо з того, чим я розпоряджаюся, я вважаю цінним. І то ціннішим, що більше я ідентифікую себе з цим. Бібліоман живе у своїх фоліантах, археолог – у своїх розкопках.

Водночас я не маю ніякої влади над моїми сновидіннями, а також зазвичай над ідеями, раптовими думками, що з'являються в мене, не відомо звідки. Також мені не підвладна тлінність мого тіла, той факт, що воно старішає, стає хисткішим, підвладним хворобам і врешті руйнації. Я перебуваю під владою природи, починаючи з погоди і

закінчуючи лавинами, обвалами скель, землетрусами. Я не маю влади над вічним круговоротом зірок, сходом і заходом сонця, сянням місяця, рухом сонця, місяця та планет зоряним небом. Оманлива астрологія тим і живе, що я навіть хочу бути частинкою цієї космічної п'єси, над якою не маю і ніколи не матиму ніякої влади.

Але хоча я перебуваю під владою гною в моєму корінному зубі, що мені до болю близький, або Сиріусу в зоряному небі, що світить мені здалеку, обоє – гній і Сиріус, – як і все інше, що я відчуваю, є частиною мого світу. Вони є моїм гноєм і моїм Сиріусом, обоє нерозривно пов'язані з моїм «Я».

Новонародженим, немовлям, дитиною, я був геть безпорадним. І коли я помиратиму, байдуже у похилому віці чи надто рано, я знову буду безпорадним перед лицем світу.

Я залучений до спільноти людей. Деякими з них, як я думаю, я можу розпоряджатися, як-от мати чи батько мають владу над дітьми, вчителька – над учнями, генерал – над солдатами, підприємець – над найманими працівниками, політик – над чиновниками. Але я, своєю чергою, перебуваю у положенні щодо інших людей, в якому вони мають владу наді мною: як позивач щодо судді, ув'язнений щодо охоронця, жебрак щодо перехожого, безпорадний хворий щодо лікаря, бідний боржник щодо будь-кого багатого.

Тому, хто непорушно вірить у «Я», близькі думки Блаженного Августина з його турботою винятково про власну душу. Він припускає, що його вчорашнє «Я» і його «Я» десятилітньої давності порівняно з його «Я» у цю мить є відмінними. Усе, що минуло, все ще належить його світові, як, наприклад, «його» Гете і «його» Наполеон, але минуле вже недосяжне. Однак Августин наполягає на тому, що у спогаді можливо повернути в уяві вчорашнє «Я» і навіть «Я» десятилітньої давності. Обоє нам не такі чужі, як Гете чи Наполеон, а навпаки: переживання, відчуття, досвід вчорашнього «Я» або «Я» десятилітньої давності можуть бути настільки виразними, що вони надають сьогоднішньому «Я» його своєрідні обриси. Подеколи ці визначальні моменти такі піднесені, можна сказати, божественні, що людина знову й знову викликає їх у пам'яті. Іноді ж (знаю, про що пишу, *vae mihi!*) вони надто ганебні й відразливі, тож завжди викликають почуття

сорому. Як зауважив Альбер Камю: «З певного віку кожна людина відповідає за своє обличчя».

Те саме стосується і майбутнього: у майбутньому я буду відмінним від того, яким я відчуваю себе сьогодні. Але це майбутнє «Я» стане продовженням мого теперішнього «Я», тому що я сьогодні уявляю собі та будую плани на майбутнє. В цих очікуваннях мого майбутнього «Я» воно постає переді мною в моїй уяві. Проте надто часто сповнене надії очікування, навіть якщо воно збувається в короткостроковій перспективі, врешті-решт виявляється обманом, і надто часто можна з жалем повторювати за Фрідріхом Геббелем: «І той, ким я є, вітає з сумом того, ким я міг би стати». Ще трагічніше це звучить у вірші Генріха Гейне з «Книги пісень»:

Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають,
Колись моя люба в цій хаті жила;
Її вже немає, її тут не знають,
Оселя ж лишилася та, що й була.

І там хтось стоїть, вгору глянув, здригнувся,
І в розпачі руки ламає свої,
Ось місяць його освітив, я жахнувся:
Обличчя та постать у нього мої.

Ти, марище зблідне, ти, тінь моя власна!
Нащо мене дражниш коханням моїм?
І так не забута година нещасна,
Як серцем я рвався на місці оцім ^[23].

Той, хто чує цього «двійника» у музиці «Лебединої пісні» Франца Шуберта, відчуває жах, який тягне за собою віра в «Я». Тому що у всіх нещастях світу «Я» пізнає лише своє дзеркальне відображення або його частини. Врешті-решт світ руйнується. Вітгенштайн ясно це бачить. Як солдат Першої світової війни, який часто свідомо піддавав себе надзвичайній небезпеці, він занотовує в своєму щоденнику, що «зі смертю світ не змінюється, а просто перестає існувати».

Бо не смерть викликає стільки печалі, якщо віриш у «Я», а безжальна самотність, яка неминуче слідує за вірою в «Я».

Бертран Рассел, математик, філософ, викладач Кембриджу, покровитель Вітгенштайна і блискучий мислитель, розтлумачив

нестерпність цієї самотності за допомогою анекдоту. Він отримав, розповідає Рассел, листа від Крістіни Ледд-Франклін, відомої вченої-логіка, яка пояснила йому, що вірить лише у своє «Я» і твердо впевнена в тому, що за межами власного світу її «Я» нічого не існує. Однак, писала вона Расселу, її дуже дивує, що ніхто інший не поділяє її віри.

Віра в тебе

На цвинтарі Монпарнас у Парижі у 1911 році Константін Бранкузі встановив свою скульптуру «Поцілунок» на могилі Танюши Рашевської, що у 23-річному віці вкоротила собі віку через нещасне кохання.

Перші слова Біблії повідомляють про створення неба і землі. Вони були з великою точністю записані юдейськими вченими під час так званого Вавилонського полону близько 550 р. до н. е. чи, може,

пізніше. Уявлення про те, що ця розповідь передає об'єктивну історію виникнення світу, абсурдне. Зрозуміло, в час появи цієї історії творення це було не так, оскільки її автори своєю поетичною хвалою співали гімн Одвічному, якому підпорядковане все на небі і на землі.

За багатьма ознаками очевидно, що історія створення світу в Біблії являє собою літературний твір. Так, наприклад, маємо дев'ять вступних речень з двома словами «І сказав Бог», десяте, довше вступне речення – зі словами «і сказав Бог до них» (єврейською тут три слова) і після шостого «І сказав Бог» у текст вставлені слова «І поблагословив їх Бог». Загальна кількість слів у вступних реченнях зі словом «казати» дорівнює 9×2 , до цього додаємо 3 і 1, й отримуємо число 22 – це число букв єврейського алфавіту. І це підштовхує до певного тлумачення.

Творення походить від слова, від букв письма. «На початку було Слово», – так починається Євангеліє від Івана.

Буття не означає бути закинутим в ніщо, а натомість бути висловленим Богом. Адже мова складається з букв – у випадку єврейської мови з 22 букв. Тому в кабалістичній книзі «Сефер Йецира», в якій ідеться про утворення світу, знаходимо такі слова: «Двадцять дві букви. Він їх намалював, Він їх вирізав, Він їх очистив, Він їх зважив і обміняв, кожна на всіх; Він створив через них все творіння і все, що мало бути створеним».

Як у випадку з архітектурним шедевром, що, з одного боку, підпорядковується законам статичності і має відповідно сплановані опорні елементи, а з другого – зачаровує око спостерігача орнаментами, історія створення світу складається зі змістовних висловлювань, що втілюють глибоку віру своїх авторів, та орнаментальних елементів, що надають гімну якість художнього твору. Критики, що, наприклад, заперечують проти шести днів творення, бо натомість виникнення світу потребувало мільярдів років, підходять до священного тексту так само наївно і безглуздо, як споглядач фасаду будинку, який гадає, що атланти, поміщені під віконними рамами, справді тримають верхні поверхи, хоча вони лишень прикраса, а справжні тримальні елементи приховані за ними.

Тут варто додати, що начерки природничих наук про виникнення світу так само не можна розглядати як сценарій дійсної історії, хоча саме так їх охоче подають у численних науково-популярних книжках і фільмах: «13,7 мільярда років тому стався Великий вибух. Через одну

стотисячну долю секунди існував лише густий і гарячий, 100 мільярдів градусів, бульйон з електронів, позитронів, нейтрино, антинейтрино й фотонів; ще через одинадцять сотих секунди все це охолело вже до 30 мільярдів градусів, після чого вже існували нейтрони і десь вдвічі більше протонів; ще за секунду температура Всесвіту вже була лише десять мільярдів градусів...»

Це звучить дещо глибокодумно, проте, по суті, мало про що говорить. Бо як воно насправді було, питання доволі безглузде. Свідків немає. Великий вибух «існує» лише тому, що його вигадали. І про цінність таких пояснень можна судити лише з огляду відповідності вимірюванням, що здійснюються сьогодні. Загалом це розумова модель, що так само віддалена від реальності, як і дерев'яна шахова фігура короля від живого чинного монарха.

13,7 мільярда років – це звучить як невимірно довгий час. Але коли я як повний дилетант чую про 13,7 мільярда років, вони тривають для мене трохи менше за п'ять секунд. Стільки, скільки промовляються ці слова. Після цього мене це не цікавить. Спеціалістів з космології, звісно, це цікавить більше. Для космолога 13,7 мільярда років тривають півжиття – сподіваюся, не більше, бо якби він витратив на це все життя, то геть його зіпсував. Однаково «уявити», що таке 13,7 мільярда років, не в змозі ніхто – ані експерт, ані дилетант.

І так само не можна уявити собі, що таке відстань у два з половиною мільйона світлових років, що відділяють нас від Туманності Андромеди. Прикметно, що ця відстань указується у «роках», позаяк світло від Туманності Андромеди потребує два з половиною мільйона років, щоб досягти Землі. Так само кажуть, що Зальцбург розташований приблизно у трьох годинах від Відня, оскільки подорож поїздом або автомобілем від Зальцбурга до Відня займає близько трьох годин. За часів Моцарта Зальцбург перебував набагато далі від Відня, два міста були віддалені одне від одного на відстань більше трьох днів. Але відстань до Туманності Андромеди була і лишається, чи то за часів Моцарта, чи то нині, величиною, що не піддається уяві. Її можна виміряти – вражаюче досягнення астрономії, – але це й усе. З моїм уявленням про простір це не має нічого спільного.

Таке моє бачення можна було б піддати критиці як украй суб'єктивний погляд на речі, що не рахується з об'єктивними фактами.

Мені могли б заперечити, що позаяк я відчуваю моє дитинство як довготривалий період свого життя, а мільйони років, коли по землі пересувалися динозаври, проминають за секунди, то дивлюся на світ наче через риб'яче око. На це можу відповісти: так, це правильно. Але ж я знаю лише світ, як я його сприймаю, і жодного іншого. Ніхто не має щонайменшого уявлення про «об'єктивні факти» світу. Отож припущення, що я маленька, непомітна істота, закинута у величезний Всесвіт, у зовнішній світ незбагненої часової і просторової протяжності, що поглинає мене як крихту хліба, у моїх очах є лише голосливою історією про привидів.

У будь-якому разі історія створення світу в Біблії вільна від таких привидів.

Мало хто помічає, що слідом за знаменитою історією створення світу за шість днів, коли Бог створив Землю, і сьомого дня, коли він спочиває, після того як побачив, що все є вельми добре, іде другий гімн творенню, на декілька століть старший за перший. У пізнішій, але розказаній на перших сторінках Біблії історії творення ми читаємо про Бога як Творця світла, небесного склепіння, землі, моря, рослин, сонця, місяця, зірок, риб і птахів, а також (у шостий день) тварин земних і врешті людини як останнього створіння.

У більш ранній, але розказаній після пізнішої історії творення біблійний оповідач концентрується на засадженні Едемського саду, обмеженого чотирма річками Пішон, Гіхон, Тигр і Євфрат, і на тому, як людина була створена подихом Одвічного:

І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею.

Тому ім'я людини Адам, оскільки він утворений з орної землі, тобто єврейською мовою «адама». Якщо в пізнішій історії творення багаторазово згадується, що Бог сказав, що все Ним створене є добрим, навіть вельми добрим, у більш ранній історії творення після огорожування Едемського саду Бог говорить:

Не добре, щоб бути чоловіку самотнім.

Коли виявилось, що ніщо на створеному Богом світі не годиться для того, щоб бути істотою, рівною чоловікові, яка б, говорячи з ним,

зверталася до глибин його душі, Творець власноруч усуває самотність людини. Бог створює Єву, чиє ім'я буквально перекладається як «оживлена, одушевлена», як рівного візаві Адамові. Вона є тією, до кого Адам може звертатися «Ти». Адже Адам впізнає її як «кість від костей моїх, і тіло від тіла мого», – пише автор Святого Письма майже три тисяч років тому, наче вирізає гравюру.

Власне, пізнішу, розказану на перших сторінках Біблії історію творення треба читати як доповнення й обрамлення подальшої і більш ранньої історії творення. У пізнішій розповіді як підготовка до заповіді про суботу повідомляється про шість днів, у які Бог своїм словом здійснив творення, і про сьомий день, коли треба відпочивати від роботи, і постає панорама всього світу, починаючи зі світла – яке існувало ще до створення сонця, місяця і зірок – і до флори та фауни, включаючи людину. Те, що люди були створені і як чоловік, і як жінка, згадується лише мимохідь. Адже це вже відомо з більш ранньої розповіді.

Те, що більш рання розповідь, виразніша за своєю мовою, ніж пізніша, не в усіх деталях узгоджується з останньою, не має нас турбувати. Пропоную дивитися на Біблію не як на протокол, а як на літературний твір і на розповіді про творення як на гімни і хвалу Богу. Ця більш рання розповідь, хоч і не охоплює весь світ, з іншого боку, вилущує ядро *conditio humana*, тобто умов людського буття: людина – це створіння, включене у стосунки з «Ти». Вона не має бути одна. Адам потребує Єви.

Дуже слушно говорить автор більш ранньої історії творення, що до появи Єви у світі не було нічого подібного Адаму. Стосунки між людиною і створіннями світу, яких людина сприймає як відділені від себе і яких вона вивчає, не зачіпає душі людини. Блез Паскаль сказав би, що йдеться про стосунки, які відповідають насамперед *esprit géométrique*, тобто логіці тверезого зваженого розуміння. Стосунки людини з кимось подібним собі натомість потребують, міг би продовжити Паскаль, *esprit de finesse*, логіки серця. Лише так можна подолати самотність людини.

На початку ХХ століття цю думку знову підхопили. Шкільний учитель із Вінер-Нойштадта Фердінанд Ебнер назвав міжособистісні стосунки, що глибоко входять у людську душу, стосунками «Я-Ти».

Писання Ебнера, імовірно, канули б у забуття, якби не його друг, видавець Людвіг фон Фікер, впливовий інтелектуал, добре знайомий з такими поетами, як Георг Тракль і Райнер Марія Рільке, а також філософом Людвігом Вітгенштайном. Людвіг фон Фікер опублікував твори Ебнера в авторитетному часописі «Бреннер» у 1921 році. Вони вплинули на Мартіна Бубера, який не тільки разом з істориком і філософом Францом Розенцвейгом створив влучний німецький переклад єврейської Біблії, а й був визначним і глибоким мислителем. Також Бубер у своїй книжці 1923 року розрізняє «Я» і «Ти» – два види стосунків зі світом, в які включається істота, що говорить «Я»: «Світ як досвід належить основному слову Я-Воно. Основне слово Я-Ти утворює світ стосунків». Для Бубера, «основні слова є не окремими словами, а парами слів. Одне основне слово – це пара Я-Ти. Друге основне слово – пара Я-Воно; причому без зміни основного слова на місце Воно може стати Він або Вона».

У подальших абзацах описано, як влаштований світ людей, які взагалі не знають основного слова Я-Ти, які живуть винятково у відносинах Я-Воно з речами світу і між собою.

Досвід Я-Воно постає у Біблії, коли Бог говорить до тільки-но створених ним людей: «Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!» Адам може розпоряджатися створіннями свого Бога за власним бажанням. Проте після його вигнання з раю він дізнається, наскільки залежить від навколишнього світу, як це, коли поле його прокляте, «тернина й осот» позбавлятимуть його плодів його праці, і він чує заборону: «У поті свого лиця ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороху вернешся».

Отже, існування людини натягнуте між полюсами змоги розпоряджатися світом і буття в залежності від світу. Користуючись своїм розумом, вона намагається якомога краще використати те, що може запропонувати їй природа, будувати плани на довгий час і не нищити по-хижацьки рослини й тварини, вивчати закономірності, які можна помітити в природі, і врешті створювати прилади і машини. Завдяки цьому зростає її змога розпоряджатися якомога більшим і

витісняється, так би мовити, знання про своє буття у залежності від світу.

Люди протистоять людям. Однак іще не створена Єва, ще Адам не отримав собі подібного. Ще люди не знають ніякого «Ти». Вони перебувають між собою у стосунках Я-Воно, точніше, у стосунках Я-Він або Я-Вона. Одна людина входить у контакт з іншою і спонтанно зважує: наскільки я залежу від подібного собі? Наскільки я можу розпоряджатися подібним собі?

Можна згадати красиву, але наївну думку, яку обстоював у XVII столітті учений та юрист Самуель фон Пуфендорф, а саме що люди від природи є товариськими істотами, що самі сформували щирі відносини і тому великі спільноти перетворилися на держави. Набагато переконливіший тверезий і холодний погляд математика і філософа Томаса Гоббса. Яким є життя, запитує Гоббс, коли один дивиться на іншого в кращому разі з холодної дистанції? Гоббс пережив це на власному досвіді з 1642-го по 1649 роки під час громадянської війни, що палала в Англії між парламентом і короною: кожен шукає своєї вигоди, не зважаючи на іншого, кожен безжально домагається свого. Панує, як пише Гоббс, *bellum omnium contra omnes*, «війна всіх проти всіх», в якій виживає лише сильніший, але й він лише на короткий час, доки на його шляху не трапиться ще сильніший. Тому життя без держави, як лаконічно констатує Гоббс, є «solitary, poor, nasty, brutish, and short»: самотнє, бідне, гидке, брутальне й коротке».

Ніхто не може сподіватися на те, що заклик буде почутий, що в іншому бачитимуть не Воно, не Він, не Вона, а Ти. Краще вже, на думку Гоббса, підкорятися демону, якого Гоббс, маючи на увазі 104-й псалом Давида, називає «Левіафаном». Йому люди передовіряють усю владу. Ніщо на світі, за Гоббсом, не може бути сильнішим за Левіафана. І люди приймають Левіафана, тому що він є гарантом права, позаяк перетворює універсальну автономію індивіда на загальний позитивний закон, не даний від природи, а встановлений декретом. Демон Левіафан – це держава.

У чому саме полягає завдання держави? Як відповів би Гоббс, вона як орган встановлення, виконання законів і контролю за їхнім дотриманням своєю внутрішньою і зовнішньою монополією на

застосування сили гарантує безпеку своїх громадян. Проте лише безпеки недостатньо. Крім того, громадяни, що турбуються про своє благо, вимагають від держави ще три послуги: вона створює свободу, поважає традиції і гарантує майбутнє. Свобода, створена державою, дозволяє індивідові влаштовувати й планувати своє приватне життя так, як він вважає за потрібне, відповідно до своїх можливостей, здібностей і схильностей, – жодне з приватних уподобань анітрохи не стосується держави. Водночас створена державою свобода дозволяє займатися політичною діяльністю, яка обмежена лише там, де вона загрожує безпеці бодай одного громадянина держави. Традиція, яку поважає держава, забезпечує те, що громадяни, які в ній живуть, дотримуються давніх «добрих звичаїв», тож немає потреби брати кожного громадянина під поліцейський нагляд. А гарантоване державою майбутнє означає, що громадяни держави можуть бути впевнені, що їхня безпека і свобода незалежно від будь-якого технічного й політичного розвитку будуть і надалі збережені.

Як державі вдається виконувати ці зобов'язання? Цілком у дусі Гоббса було б надто сміливо вірити, що державні керманічі ідеалістично налаштовані на їхнє забезпечення. Це розуміли вже античні політичні теоретики. За єдиновладного устрою правління відповідального монарха протистоїть тиранія автократа, що перетворився на деспота. Аристократичний державний устрій, правління невеличкої групи людей, особливо придатних для політичної діяльності – «aristoi» означає «кращі», – миттєво перероджується в олігархію, в якій ці нечисленні політично впливові люди зловживають владою собі на користь. Також демократичний устрій, за якого в ідеальному випадку вся державна влада виходить від народу, має своєю гіршою версією охлократію, панування натовпу.

Заклик до одноособового правителя у випадку монархії, до групи можновладців у випадку аристократії або до всього народу у випадку демократії усвідомлювати свою відповідальність за «ціле держави» здатний посприяти вирішенню проблеми приблизно з таким самим успіхом, як і апеляція до принципів природного права, прав людини або подібних сурогатів заповідей, що колись вважалися даними Богом. Усе це не має ніякого впливу там, де існують стосунки Я-Воно. Завдяки Гоббсові ми знаємо: тільки-но з'являється загроза економічної нестачі, кожен намагатиметься, незважаючи на те, що від нього

очікують відповідальності за «державне ціле», якомога більше «продавлювати» власні інтереси.

Успішне існування держави можуть забезпечити не ідеалістичні концепції, а надійні структури, формально закріплені механізми поділу влади. Давні римляни добре це усвідомлювали. Їхні монархічні органи, зокрема консулат, очолювали двоє посадовців, що контролювали один одного, і лише упродовж обмеженого одним роком терміну. Лише за часів найвищої небезпеки владу перебирав один диктатор – але лише на півроку. При цьому існував аристократичний орган, сенат, і врешті сам народ мав змогу в демократичний спосіб здійснювати свою владу. Конституція США також становить суміш монархічних, аристократичних і демократичних елементів. Політичний устрій включає особу президента з обмеженим терміном перебування на посаді, суддів Верховного суду, що призначаються на довічний термін, палати Конгресу і вибори народом президента та конгресменів, завдяки чому постає система «checks and balances», тобто система стримувань і противаг.

Усе це разом звучить холодно й тверезо, проте це найкраще, що може бути, коли люди перебувають між собою у стосунках Я-Воно. Про мораль тут не йдеться, оскільки ніхто не може виходити з того, що людина є доброю щодо іншої людини. Якщо говорити про «добрі звичаї», то під цим мається на увазі лише коректне поводження між людьми, дотримання прийнятих правил порядності, поваги, ввічливості, необхідних у громадському спілкуванні, – не більше.

Механізми, що функціонують у політичному вимірі, переносяться й в економічну царину. Філософ і психолог Анатолій Рапопорт описав, як має розумно поводитися підприємець або бізнесмен, тобто відповідно до *esprit géométrique*, у відносинах зі своїм партнером: необхідно, щоб обоє отримали користь від угоди; обман партнера мав би шкідливі наслідки для подальшого ведення бізнесу. Тому, якщо два бізнес-партнери мають за мету в подальшому забезпечити собі сталий прибуток, вони дотримуватимуться таких правил. Перше: розпочинати бізнес з оптимістичним настроєм; маленький ризик завжди припустимий. Друге: відкритість і передбачуваність щодо свого партнера. Третє: не можна пробачати партнерові ніяких сумнівних прийомів. Четверте: не треба, однак, мати злість на партнера – якщо

останній знову покаже себе надійним, краще бути відкритим до співпраці з ним. П'яте: залишатися скромним і не заздрити партнерові, що він заробляє більше, навіть якщо він присвоює собі трохи більший прибуток.

Але як і у випадку держави, що, за Гоббсом, має лише коректно функціонувати, але не мати наміру нести благо громадянам, так само все відбувається у діловому житті. Хоча названі п'ять правил звучать так, наче підприємці поводяться бездоганно, це зовсім не так. Вони просто поводяться коректно. І вони роблять це з надією через це якомога збільшити власний прибуток. У діловому житті немає ніякої дружби, а є лише угоди. Справді, люди в цій царині перебувають між собою винятково у стосунках Я-Воно – і це має сенс.

У політичному, економічному й суспільному житті взагалі цілком достатньо, щоб люди контактували одне з одним лише у стосунках Я-Воно, точніше, Я-Він або Я-Вона. Все решта було б зайвим, ба навіть шкідливим. Мирське суспільне життя можна точно визначити як таке, що в ньому стосунки Я-Ти абсолютно і цілковито недоречні.

Людина, яка живе тільки суспільним життям, вочевидь самотня. Усі, хто до неї наближається, дивляться на неї лише під кутом зору її суспільної функції: як на федерального канцлера, кардіохірурга, водія трамваю, підприємця, телевізійного модератора, посла, як на будь-що – але завважимо: на будь-що, а не будь-кого! Вони ніколи не заглядають у глиб його душі, яку людина, що веде публічне життя, насамперед і врешті-решт ховає навіть від самої себе. Адже вона знає лише досвід Я-Воно. Їй нема де знайти прихисток. Попри шум і суєту навколо себе, вона завжди самотня.

Але ж недобре людині бути самотньою. Бути самотнім на самоті, ніколи і нікому не мати змоги відкритися – це пекло на землі.

Той, хто не знає людського Ти, шукає заміни в речах, рослинах або тваринах. Бібліомани днюють і ночують у своїх бібліотеках, зариваються у фоліанти, у сторінки друкованих видань. Любителі годинників божеволіють від цих механічних чудо-пристроїв. З любов'ю і ніжною турботою вони заводять годинники, бо знають: з кожним із них, а надто зі старими і хисткими треба поводитись як з тендітною живою істотою. Подейкують, що французький король Людовік XVI захоплювався теслярством, а також уміло вправлявся з

годинниками у Версалі й навіть їх ремонтував, через що інколи він залишав поза увагою державні справи, а також надто часто нехтував своєю дружиною Марією-Антуанеттою. Чи вбачав він взагалі у ній Ти у дні його правління у Версалі, тобто подібне собі створіння, викликає великий сумнів. Він сприймав роль короля і чоловіка як вельми обтяжливу і неохоче брав на себе відповідальність. Він був настільки поглинений своєю манією щодо годинників, що навіть не звернув уваги на революцію, яка трапилася під час його правління. 14 липня 1789 року, в день штурму Бастилії, він записав у своєму щоденнику: «Rien», тобто «нічого».

Племінник Марії-Антуанетти Франц, перший імператор Австрії, позбавлений емоцій, холодний монарх, якого тільки прихильні до нього біографи із сухим гумором описують як втілення примхливого віденського «буркотуна», був ще біднішим на емоції у своїх стосунках з людьми, адже його «Я» було повністю поглинуто пристрастю колекціонера і улюбленими рослинами. У віденському Бурггартені та палацовому парку Лаксенбург можна було бачити, як він доглядає за деревами, кущами та квітами. Згадують, що, коли через війну з Наполеоном його влада опинилася під загрозою, він сказав: «Але ж принаймні він залишить мені мій Лаксенбург!»

Іще більшим мізантропом і самітником був Артур Шопенгауер, який про своїх ближніх міг говорити хіба що погано. «Будь-яка закоханість, – зневажливо зазначив він одного разу, – коріниться лише у статевому потягу». З іншого боку, він мав слабкість щодо тварин: «Я мушу щиро зізнатися, – читаємо в його останніх рукописах, – вигляд кожної тварини безпосередньо мене тішить, і моє серце радіє; насамперед коли я бачу собак».

«На чому можна було б відпочити, – риторично запитує Шопенгауер, – від нескінченної нещирості, лицемірства і підступності людей, якби не було собак, у чесне обличчя яких можна дивитися без недовіри?» Він говорить від серця багатьох, хто мав негативний досвід спілкування з людьми і відкриті до зустрічі лише з одним Ти – їхнім собакою.

Звичайно, у всіх наведених прикладах ідеться про справжні стосунки Я-Ти, хоча «Ти» тут не є людиною. Мартін Бубер порівнює їх з досвідом Я-Воно на прикладі дерева. У досвіді Я-Воно дерево є

«об'єкт і має своє місце у просторі, свій термін життя, належить до певного виду і має свої характерні ознаки».

«Може, однак, також статися, – пише далі Бубер, – що, коли я розглядаю дерево, мене захоплюють певні стосунки, і тепер воно вже для мене не Воно. Сила винятковості захопила мене». Такі почуття, мабуть, одного разу пережив також імператор Франц у палацовому парку Лаксенбург попри усю його грубість у других відношеннях. «Отже, дерево має свідомість, – запитує Мартін Бубер, – подібну до нашої? Мій досвід про це нічого не каже». Це запитання, на яке немає відповіді. Адже єдине, що переживає людина у стосунках Я-Ти, – це те, що Я зливається в одне з Ти, в одну свідомість. Прикметно, що слово «свідомість» не має множини.

Але набагато важче, набагато ризикованіше формувати стосунки Я-Ти між людиною і людиною. Мізантроп Шопенгауер через свою упередженість всіляко ховався від людей за образливими та цинічними зауваженнями. Цим самим він відмовився від можливості знайти свою унікальну, особливу віру в Ти. У стосунках Я-Ти Ти як хтось подібний мені – не просто людина серед інших людей, а єдине і унікальне Ти. У стосунках Я-Ти Ти як подібний мені – не тіло, що займає місце у просторі й часі. Ти заповнює геть усе у просторі й часі. У стосунках Я-Ти я спілкуюся з Ти як подібним мені не ввічливо і коректно, як з іншими людьми. Я бажаю Ти лише добра. Тільки зі стосунків Я-Ти народжуються совість і мораль.

Звісно, існують заповіді й закони, що забезпечують коректну поведінку в суспільстві, завдяки чому суспільство складається з людей, які перебувають між собою у стосунках Я-Він і Я-Воно. Але це не має нічого спільного з мораллю і нічого спільного з добром. На противагу до правил порядної поведінки принципи, що зобов'язують до формування совісті, здаються правильними лише ззовні, проте за глибших роздумів не переконують. Та й як вони могли б? Адже загальнообов'язкові принципи передбачають об'єктивно наявний світ багатьох Він, Вона і Воно, що протистоять Я. Для Ти в ньому немає місця.

Насправді совість людини формується тільки у стосунках Я-Ти. Спочатку в процесі виховання ще з немовлячого віку. Дитина відчуває ласку і суворість матері й батька. Вона швидко навчається

розпоряджатися дорослими: кличе їх, засмучує їх плачем, винагороджує посмішкою. Так само швидко вона відчуває, що означає залежати від дорослого. Зрештою вона усвідомлює, що означає отримувати добро від матері, батька, дорослих та інших дітей і самій намагатися бути доброю.

Дитині розповідають історії: казки і легенди про добрих фей і злих чаклунів. Усе це глибоко закарбовується в її душі. Вона присвоює собі світ, наскільки їй це вдається, граючи різні ролі та зустрічаючись у цих іграх з уявним Ти.

Дитина може і я все ще можу виховувати совість на основі «великих оповідань», що глибоко вражають душу. Це може бути Біблія так само, як і епічні поеми Гомера, «Гамлет» Шекспіра або «Фауст» Гете. «Великі оповідання» можуть бути довгими, як-от «Людина без властивостей» Музіля, проте можуть бути й короткими, навіть менше сторінки, як-от «Імператорське послання» Кафки. Також у цих оповіданнях я зустрічаюся з автором як певним Ти.

Дитина може і я все ще можу виховувати свою совість завдяки зустрічам зі справжніми людьми або літературними персонажами, що стають взірцями для наслідування, які постають не тільки як Він чи Вона, до них можна звертатися як до Ти. Карл Ясперс називає чотирьох: Сократ, Ісус, Будда, Конфуцій. Але цей вибір суб'єктивний, а діапазон можливостей різноманітний. Він може охоплювати історичних особистостей, як-от Альберт Швейцер, легендарних – як-от Антігона, ба навіть невідомих широкому загалові людей, що стають ідеалом для конкретного індивіда. Яке рішення прийняли б ці люди, що слугують дороговказами, у складній ситуації, яке судження винесли б вони щодо двозначного вчинку? Такі та подібні запитання пробуджують совість.

Совість – це знання про добро, і вона тисне на мене. Саме тоді, коли я не хочу це визнавати, я особливо відчуваю силу тиску совісті. Вона не попереджає. Вона раптом з'являється, починає колоти й тиснути. Вона дає зрозуміти, що не згодна з моїм учинком. Вона не спрямована на слова чи дії, а натомість є дзеркалом мого теперішнього стану, в якому я опинився через свої думки, свої слова і свої дії.

Тома Аквінський теоретично сформулював те, чого Сократ практично дотримувався упродовж усього свого життя: Совість – це остання інстанція, якою я маю керуватися. Я мушу ігнорувати будь-які

закони і догми – Тома наголошує: навіть закони, проголошені церквою, – якщо цього вимагає моя совість.

Щоправда, неможливо визначити абстрактні принципи, які формують мою совість. Але я знаю, що совість прокинеться, якщо я не буду обережним з усім тим, що маю у своєму розпорядженні – що може постати як Ти. Совість прокидається, коли я не зберігаю спокій щодо всього того, від чого я залежу, – це може постати як Ти. Совість прокидається, коли я обманюю, коли ображаю, коли роблю шкоду – адже я можу зустрітися з Ти.

Ми помиляємося, якщо розглядаємо досвід Я-Воно і зустріч Я-Ти як цілковито різні. Насправді все навпаки. Людина, з якою я перебуваю у стосунках Я-Ти, бачить мене як неподільне ціле; моє «Я» втрачається у цьому єднанні. Однак я нічого не можу з цим вдіяти, я вбираю в себе колір її волосся, звук її голосу, тепло її доброти – і вона вже не є Ти. З іншого боку, наприклад, з кимось зустрічаєшся, говориш на незначущі теми, знаєш, що невдовзі ви розійдетесь і більше ніколи не побачитеся знову, як раптом, ніби в одну мить, відкриваєш свого співбесідника як Ти – але потім ця людина знову постає як Він чи як Вона.

Досвід Я-Воно нібито завжди можна включити за бажанням, керувати ним, він завжди доступний. Натомість зустріч Я-Ти дається важко, її ніби дістаєш у подарунок так, як Адам отримав Єву від Бога.

Також стосунки Я-Ти інколи лише передчуваєш, так би мовити, викликаєш у фантазії як можливість. Але й тоді вони не мають нічого спільного з простором і часом, з усім об'єктивним і всім випадковим, з причинами і наслідками.

Імовірно, найінтенсивніші стосунки Я-Ти переживає жінка, коли стає матір'ю тільки-но народженої дитини. Вона не тільки подарувала світові нову людину – з'явився цілий новий всесвіт. Адже з народженням людини народжується цілий світ, а зі смертю людини зникає цілий всесвіт. То де ж, як не на материнських грудях, до яких приникає новонароджений, і коли, як не в ці миті перших материнських слів, звернених до нової дитини, найвиразніше виявляє себе основне слово Я-Ти?

Найпереконливіший аргумент на користь цього – історія Фрідріха II Гогенштауфена, можливо, найбільш своєрідного імператора Священної Римської імперії, виняткового явища у XIII столітті, якого

сучасники називали «stupor mundi», «подив світу». Справді, він розмовляв багатьма мовами. Шукаючи способи забезпечити свою імперію, він розробив політичні концепції, які провіщують сучасні. Він надзвичайно цікавився природними явищами, насамперед поведінкою птахів, зокрема соколів, яких дуже любив. Прагнучи знайти прамову людства, мову, якою люди розмовляли до побудови Вавилонської вежі, він наказав провести експеримент, який звучить жахливо для сучасної людини, а саме з віднятими у матерів немовлятами. Хроніст Салімбене Пармський повідомляє це у таких словах: «Його ідея полягала в тому, щоб за допомогою експерименту виявити, якою буде мова людей, коли вони стануть дорослими, якщо вони до того ні з ким не розмовляли. І тому він наказав годувальницям годувати дітей молоком, купати їх, мити, але в жодному разі їх не прикрашати і не розмовляти з ними. Він хотів з'ясувати, чи заговорять вони єврейською мовою як найстарішою, або грецькою, латинською чи арабською, або ж мовою своїх матерів, які їх народили. Але його зусилля виявилися марними, оскільки всі діти померли. Вони не могли жити без ласкавих слів своїх годувальниць».

Вище йшлося про те, як улаштований світ людей, що взагалі не знають основного слова Я-Ти. Звісно, мається на увазі штучно сконструйований світ, який з такою безжальною суворістю насправді не існує. Людина, ізольована від будь-яких стосунків Я-Ти, помирає від самотності.

Однак один із самих сумних фактів полягає в тому, що на відміну від основного слова Я-Воно основне слово Я-Ти здається хистким, як тонка порцеляна. Адже людина має померти. І це також може бути однією з причин, чому багато хто уникає пошуку Ти в іншій людині. Адже об'єкти можна міняти, рослини кожного року ростуть наново, а коли у Шопенгауера помер пудель, він придбав іншого, якого він назвав так само, як і попереднього, «Атман», словом санскриту, яке означає «дихання» або «подих життя». У такий спосіб Шопенгауер витіснив глибокий екзистенціальний досвід смерті.

Але ж, можна заперечити, Шопенгауер мав знати, що він і сам колись помре. Це твердження нічого не доводить. Бо моя смерть не існує. Моя смерть існує не більше, ніж трикутне коло або просте число, що водночас є квадратним числом. Річ не тільки в тім, що, як

сказав колись Епікур, моя смерть мене не обходить. Бо поки я живу, смерті немає, а коли вона приходить, вже немає мене. Моя смерть не існує не через цей дотепний, але насправді легковажний аргумент Епікура, а тому що моя смерть принципово не може існувати. Тому що єдиний світ, який існує, – це світ, який я сприймаю. І в цьому світі моя смерть можлива не більш ніж парна п'ятірка.

Тому немає сенсу боятися власної смерті. Радше вже можна боятися власної тіні. Принаймні вона існує, коли на нас падає світло.

Однак смерть іншої людини, з якою Я перебуває у стосунках Я-Ти, дуже відчутна. Ця смерть існує з усією її трагічністю: гіркотою, жахом, заціпенінням, незбагненністю, печаллю, що вона у нас викликає.

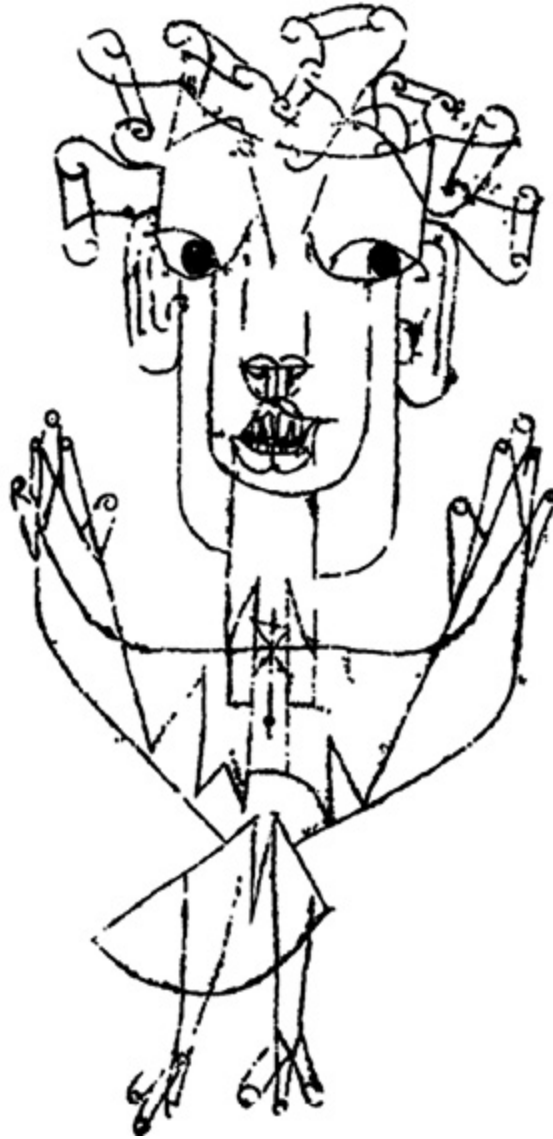
Лікарка, що дізнається про смерть пацієнта у палаті 137, може поставитися до цього з професійною індиферентністю, особливо якщо з цим пацієнтом вона перебуває лише у стосунках Я-Він. Уже через саму професію вона цілковито вільна від схильностей і афектів щодо своїх пацієнтів. Якщо ж та сама лікарка дізнається про смерть своєї матері, вона втрачає спокій і переживає глибоке горе. Навіть якщо її мати вже була дуже літньою жінкою. Навіть якщо в останні місяці її мучив нестерпний біль. Навіть якщо вона страждала на тяжку деменцію і вже не впізнавала своєї дочки. Навіть якщо їхні стосунки були позначені суперечками й сварами. Колись між цими двома виникли інтимні стосунки Я-Ти, які наклали відбиток на все їхнє життя. Але тепер смерть відсунула матір у недосяжну для її дочки далину.

Для того, хто здатен повірити у Ти, ця далина лише позірна, але не недосяжна. Той, хто здатен повірити у Ти, сповнений віри, що основне слово Я-Ти долає смерть. Від часів поховання небіжчика разом з його речами за кам'яного віку, від часів єгипетської Книги мертвих віра у тривкість основного слова Я-Ти обросла, наче орнаментами, наївними уявленнями потойбічного світу. Але опорним стовпом цієї віри є те, що Я може втратити себе в Ти, яке, попри смерть, виявляє себе як вічне Ти.

Найжахливішою смертю є смерть дитини для її матері. Найвидатніші митці свого часу бралися за трагічне зображення Пієти, Mater Dolorosa, Богородиці, що тримає зняте з хреста тіло свого єдиного сина й оплакує його смерть. Безмежним є розпач, коли мати на кладовищі заглядає в глибоку могилу і бачить домовину, в якій лежить

те, що було смертним тілом її дитини. Якщо взагалі є щось, що може втішити матір, то це віра, яку не можна виразити словами, передана символом перетворення дитини на angelus novus, нового янгола, який чекає на те, щоб Я перелилося в нього як у вічне Ти.

Епілог. Віра, яку не можна довести

«Angelus novus» Пауля Клее – істота, яка поки що не є справжнім янголом, а лише пробуджується, щоб стати янголом, або, як висловився Клее, перебуває у «передпокої янголів».

Карл Ясперс народився у 1883 році в Ольденбурзі, психіатр і філософ, професор Гайдельберзького університету. За нацистського режиму через вірність своїй дружині, що була єврейкою, був

позбавлений права викладати і публікувати свої праці. Після війни професор університету в Базелі, де помер у 1969 році. У 1948 році написав працю під назвою «Філософська віра», яка і нині зберігає свою актуальність. У ній він пояснив різницю між знанням і вірою на прикладі двох учених, що жили в один і той самий час, наприкінці XVI – на початку XVII століття, – Джордано Бруно і Галілео Галілея:

Віра відмінна від знання. Джордано Бруно вірив, Галілей знав. Зовні обоє перебували в одній і тій самій ситуації. Суд інквізиції під загрозою смерті вимагав зречення. Бруно був ладний зректися багатьох, але не принципових положень; він помер як мученик. Галілей зрікся вчення про обертання Землі навколо Сонця, люди ж вигадали дотепний анекдот про сказані ним після цього слова: а все ж таки вона рухається. У цьому й полягає різниця: істина, що страждає від зречення, і істина, зречення якої їй не шкодить. Обоє зробили щось таке, що відповідало сенсу істини, яку вони представляли. Істина, якою я живу, існує лише завдяки тому, що я ототожнюю себе з нею; як подія вона є історичною, за своїм об'єктивним змістом вона не є загальнозначущою, проте вона є безумовною. Істина, правильність якої я можу довести, існує без мене самого; вона є загальнозначущою, неісторичною, позачасовою, але не безумовною, а радше залежить від передумов і методів пізнання у контексті конкретного. Було б недоладним хотіти померти за правильність, яку можна довести.

Галілей знав. Істина Галілея – наукова істина, доступна для пізнання іншим незалежно від їхньої індивідуальної ситуації, якщо вони користуються науковими методами пізнання – у випадку Галілея: якщо вони не відмовляються подивитися в телескоп, який Галілей спрямував на небо. Задля захисту наукової істини жодна розумна людина й пальцем не поворухне.

Бруно вірив. Істина Бруно – екзистенціальна істина, що не має нічого спільного з істиною, доступною для пізнання іншим. І якщо ступінь пізнання наукової істини з часом зростає, наприклад, сучасна фізика є значно ширшою, ніж фізика її засновника Галілея, то екзистенціальній істині прогрес не відомий. Насамперед віра (хоч би про що йшлося) не знає твердих доказів своєї істинності. Однак той, хто щиро вірить, цілковито пов'язує з нею саме своє існування.

Але як знайти віру? Знання тут не допоможе. Радше вона виникає зі звістки, зверненої до індивіда – і тільки до нього одного. Хто ж може бути вісником? Грецьке слово, що означає вісника – «ángelos», янгол.

Тому варто ще раз згадати angelus novus, нового янгола, про якого йшлося наприкінці останнього розділу. Такого янгола у 1920 році зобразив Пауль Клее і назвав його «Angelus novus». Під цією назвою він мав на увазі істоту, що ще не є справжнім янголом, а лише пробуджується, щоб стати янголом, або, як висловився Клее, перебуває у «передпокої янголів». Цю картину придбав у 1921 році філософ, критик культури Вальтер Беньямін; вона супроводжувала його два десятиліття і позначилася на його мисленні. Друг Беньяміна, теолог і дослідник кабали Гершом Шолем згадує: «З першої ж миті картина Клее його зачарувала, і двадцять років вона грала важливу роль в його роздумах як предмет медитації і як memento духовного покликання. Він часто повертався до цієї картини і в усних розмовах, і в своїх працях».

Справді, «Angelus novus» Клее – вражаюче створіння. Янгол має надмірно велику голову з котячим носом, відкритий рот, в якому стирчать зуби, великі вуха, але насамперед широко розплющені очі зі срібним блиском, що сприймають звістки з таємничої даліни. Волосся виглядає, за словами Інґрід Рідель, наче його «здуло бурею», маленькі ніжки нагадують пташині лапки, простягнуті вгору руки ледь натякають на крила янгола.

Спочатку Вальтер Беньямін думав, що «Angelus novus» співає гімни Богові. «Згідно з кабалою, – говорить Гершом Шолем, – Бог щомиті створює незліченну кількість янголів, кожному з яких призначено, перш ніж піти у небуття, упродовж однієї миті проспівати хвалу Богові перед його троном».

Але коли у вересні 1939 року вибухнула Друга світова війна, Беньямін, який з 1933 року жив у вигнанні в Парижі як «ворожий іноземець», був на три місяці інтернований. Потім він повертається до Парижа і на початку 1940 року пише текст «Про поняття історії», в якому говорить про angelus novus як про вісника історії:

Існує картина Клее, що має назву «Angelus novus». На ній зображений янгол, який виглядає так, ніби він має намір відійти подалі від того, на що пильно дивиться. Його очі широко

розплющені, його рот відкритий, а його крила розправлені. Так має виглядати янгол історії. Він звернений обличчям до минулого. Там, де перед нами постає ланцюг подій, він бачить єдину катастрофу, що без упину нагромаджує уламки на уламки і кидає йому під ноги. Він хотів би затриматися, розбудити мертвих і зібрати до купи розтрошене. Але з раю дме потужна буря, яка напнула його крила з такою силою, що янгол уже не може їх скласти. Ця буря невблаганно жене його в майбутнє, до якого він повернувся спиною, а тим часом купа уламків здіймається аж до неба. Ця буря і є те, що ми називаємо прогресом.

Вальтер Беньямін не зміг врятуватися від катастрофи, що охопила Європу. Вночі 27 листопада 1940 року після невдалої спроби втекти через Піренеї він вкоротив собі віку. Чи зустрівся йому в ці останні години *angelus novus*, зображення якого він мав залишити в Парижі, нам не відомо.

І так само нам не відомо, яку віру сповіщає *angelus novus* тим, на кого він дивиться своїми великими очима.

Про автора

Рудольф Ташнер (нар. 1953) – австрійський математик, письменник і політик. З 2017-го по 2019 рік був членом Національної ради Австрії. З 9 січня 2020 р. знову опиняється в складі Нацради, заступивши Карла Негаммера, який отримав крісло міністра внутрішніх справ у федеральному уряді С. Курца.

Ташнер закінчив гімназію при Терезіанській академії та вивчав математику та фізику у Віденському університеті, а у 1976 р. отримав там докторський ступінь. Від 1977 р. працює в Технічному університеті Відня в Інституті аналізу та наукових обчислень на посаді доцента. Ташнер прагне зробити математику доступною для громадськості, тому разом зі своєю дружиною Б'янкою на початку 2003 р. створив проєкт math.space, який існував до кінця 2017 р. Своїми науково-популярними лекціями та публікаціями він намагався наблизити власну справу до людей. За це у 2004 р. австрійські наукові журналісти визнали його вченим року. У 2010 р. його «Розрахунок з Богом і світом» було визнано книжкою року. У тому ж таки 2010-му Ташнер був нагороджений Великою відзнакою «За заслуги перед Австрійською Республікою», а у 2011 р. отримав премію міста Відня за громадську освіту. Рудольф Ташнер є членом консультативної ради Верхньоавстрійського центру Academia Superior, заснованого у грудні 2010 р., та очолює Vienna Economic Circle, аналітичний центр Віденської торгової палати у сфері економічної та соціальної політики.

З 2006-го по 2017 рік Ташнер регулярно писав коментарі для австрійської щоденної газети «Die Presse», часто не лише на математичні теми. Він серед іншого вважає, що проблему глобального потепління дещо перебільшено й називає боротьбу з ним «манією зміни клімату» та «підставною проблемою».

Ташнер є автором низки книжок, а також математичних, соціально-політичних і філософських есеїв, перекладених десятками мов світу.

Примітки

1

Дуже дякую (лат.). – Тут і далі прим. перекладача.

2

Сердечна подяка (фр.).

3

Давньогрецькою мовою καλῶ означає «кличу».

4

Книга Мудрості Соломона (11: 20).

5

Пан вже виграв сто тисяч флоринів? (фр.).

6

Цитується у перекладі А. Онишка.

7

Вихід 16: 3–4. Цитується у перекладі І. Огієнка.

8

Матвій 6: 19–21.

9

Іван 15: 15.

10

Годі (іт.).

11

Повторення Закону 34: 1. Переклад І. Огієнка.

12

Подвійний дохід за відсутності дітей (англ.).

13

Матвій 5: 13–16. Цит. у перекладі І. Огієнка.

14

Цитується у перекладі М. Лукаша.

15

Цитується у перекладі І. Огієнка.

16

Франц Марк – німецький живописець, організатор об'єднання митців під назвою «Синій кінь».

17

Оригінальна назва твору французькою «Detail», що залежно від контексту може мати подвійне значення: перелік і деталь.

18

В оригіналі фрагмент Ксенофана цитується у перекладі Карла Поппера, який автор називає дуже влучним.

19

Дії 17: 15. Тут і далі цитується у перекладі І. Огієнка.

20

Мр. 10: 19. Цитується у перекладі І. Огієнка.

21

Гете Й.В. Фауст. Ч. I. Цитується у перекладі М. Лукаша.

22

Тут і далі цитується у перекладі І. Огієнка.

23

Цитується у перекладі Л. Українки.